

MASOC 2.2 M



**एम.ए.समाजशास्त्र
राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार
सुधारित अभ्यासक्रम
सत्र - II**

**उपेक्षित समुदायांचे
समाजशास्त्र**

प्राध्यापक रविद्र द. कुलकर्णी

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. अजय भामरे

प्र-कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्राध्यापक शिवाजी सरगर

संचालक,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: श्री. अनिल बनकर

सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि
प्रमुख कला शाखा,
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

अभ्यास समन्वयक

: प्रा. पंक्ती सुर्वे

सहाय्यक प्राध्यापक (समाजशास्त्र)
दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

संपादक

: मनिक आत्माराम पत्तेबहादुर

मातोश्री वेलबाई देवजी हरिया महाविद्यालय,
शहाड

लेखक

: प्रा. संजय कांबळे

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

एप्रिल २०२५, मुद्रण - १, ISBN - 978-93-6728-950-1

प्रकाशक

: संचालक, दूरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षण केंद्र,
मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई - ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी व मुद्रण

: मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
विद्यानगरी, सांताक्रुझ (पूर्व), मुंबई - ४०००९८

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	सिमांत, सिमांतिकता, सिमांतीकरण	०१
२.	जात, वर्ग, जमात, लिंग आणि अल्पसंख्याकाचे सिमांतीकरण	०८
३.	अनेक सीमांत गट आणि त्यांचे भेदभाव, वंचितता आणि सामाजिक बहिष्कार	१७
४अ.	महात्मा ज्योतिबा फुले	२५
४ब.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	३३
४क.	पेरियार रामास्वामी	४१
५.	घुर्य - व्हेरिअर एल्विन वाद	४६
६अ.	ताराबाई शिंदे	६०
६ब.	पंडिता रमाबाई	६६
७अ.	सामाजिक कल्याण आणि हक्कांचे मुद्दे घटनात्मक तरतुदी आणि सुरक्षा	७०
७ब.	आरक्षण आणि प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे	८०
८.	नागरिकत्वावर वाद	९१
९.	सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आणि हिंदुत्वाची चिकित्सा	९५
१०.	दलित स्त्रीवादी दृष्टिकोन	१०४
११.	लैंगिकता आणि सिमांतीकरण	१११



508. SOCIOLOGY OF MARGINALIZED COMMUNITIES

[04 Credits, Lecture hours: 60]

[Total Marks: 100. University assessment: 50; Department/College assessment: 50]

Course Objectives

- 1) Understand the significance of sociological study of marginalised communities and their social exclusion
- 2) Evaluate the various processes of marginalisation through which sections of society have been neglected
- 3) Analyse works of Ambedkar, Phule, Ramaswamy, Elwin, TarabaiShinde and PanditaRamabai

Course Outcome

- 1) Learners will have appropriate understanding of the process of marginalization in India.
- 2) Understanding of the various perspectives of marginalization in India
- 3) Learner will be able to understand and critically analyse the social justice policies in India.
- 4) Learner will be able to understand issues of diverse identities and standpoints.

Unit I: Historical Context of Marginalization

- a) Concepts of Margin, Marginality, and Marginalization
- b) Marginalization of Caste, Class, Tribe, Gender and Minorities
- c) Multiple marginal Groups and their discrimination, deprivation and social exclusion

Unit II: Perspectives on Marginalization

- a) Mahatma Phule, BabasahebAmbedkar and PeriyarRamaswami
- b) Ghurye-Elwin Debate
- c) TarabaiShinde and PanditaRamabai

Unit III: Social Welfare and Issues of Rights

- a) Constitutional Provisions and Safeguards
- b) Issues of Reservations and Representation
- c) Debate on Citizenship

Unit IV: Contemporary Debates

- a) Critique of Cultural Nationalism and Hindutva
- b) Dalit feminist standpoint
- c) Sexuality (LGBTQIA+) and Marginalization

References

- Ambedkar B. R. (1979). BabasahebAmbedkar: Writings and Speeches. Vol. I. Mumbai: Government of Maharashtra.
- Byrne, D. (2005). Social Exclusion. New Delhi: Rawat.
- Chalam K. S. (2007). Caste-based Reservations and Human Development in India. New Delhi: Sage.
- Chatterjee, M. S. & Sharma, U. (2003).Contextualizing Caste: Post- Dumontian Approaches. New Delhi: Rawat.
- Deshpande, S. (2013). Caste and Castelessness: Towards a Biography of the ‘General Category, Economic and Political Weekly; xlviii (15); 32-39.
- Gaikwad.S.L. (1999).Protective Discrimination Policy and Social Change. New Delhi: Rawat.
- Geetha V. &Rajadurai, S. V. (1999). Towards Non- Brahmin Millennium. Calcutta: Samya.
- Gupta, D. (2000), Interrogating Caste: Understanding hierarchy and difference in Indian society. New Delhi, Penguin.
- Jaffrelot, C. (2005). Dr.Ambedkar and Untouchability: Analysing and Fighting Caste. London, C. Hurst and Co. Publishers.
- Jodhka, S. (2012), (ed.). Changing Caste: Mobility, Ideology, Identity. New Delhi, Sage Publications.
- Kotani H. (1991). Caste System, Untouchability and the Depressed. New Delhi: Manohar.
- Mahar, J.M. (1998). The Untouchables in Contemporary India. New Delhi: Rawat.
- Nathan, D. &Xaxa, V. (2012).Social Exclusion and Adverse Inclusion. New Delhi: Oxford University Press.
- Omvedt, G. (2004). Caste System and Hinduism, Economic and Political Weekly, 39 (11); 1179-1180.
- RegeSharmila (Oct. 31 - Nov. 6, 1998). Dalit Women Talk Differently: A Critique of 'Difference' and Towards a Dalit Feminist Standpoint Position, Economic and Political Weekly Vol. 33, No. 44, pp. WS39-WS46
- Shah, G. (2004), Caste and Democratic Practice in India. London, Anthem Press.
- Shah, G. (Ed.).(2001). Dalit Identity and Politics. New Delhi: Sage.
- Sharma, G. (2009). Social and Political Empowerment of Indian Dalits. New Delhi: JnanadaPrakashan.
- Thorat, S. &Umakant (Eds.), (2004). Caste, race and Discrimination. Jaipur & New Delhi: Rawat.
- Ursula, S (1999), Caste (Concepts in the Social Sciences). New York, Open University Press.
- Varshney, A. (2001). Ethnic Conflict and Civil Society: India and Beyond. World Politics; 53, (3): 362-398.
- Xaxa, V. (2008).State Society and Tribes. New Delhi: Pearson Longman.

Any other relevant text or reading suggested by the teacher

सिमांत, सिमांतिकता, सिमांतीकरण

घटक रचना

- १.० उद्दिष्टे
- १.१ पार्श्वभूमी
- १.२ समास, सीमांतता, सीमांतीकरण
 - १.२.१ समास
 - १.२.२ सीमांतता
 - १.२.३ सीमांतीकरण
 - १.२.४ मार्जिनलायझेशनचे स्वरूप आणि प्रकार
 - १.२.५ सीमांतीकरणाची कारणे
- १.३ निष्कर्ष
- १.४ सारांश
- १.५ प्रश्न
- १.६ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- सिमांतीकरणाच्या समाजशास्त्रीय आकलनामध्ये अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे
- सिमांतीकरणाची व्याख्यास्वरूप आणि व्याप्ती यांचा अभ्यास करणे,.

१.१ पार्श्वभूमी

प्रत्येक समाजाच्या मानवी इतिहासात सर्व कालखंडात प्रतिबिंबित होणा-या व्यक्ती आणि गटांचे सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्कार हे वास्तव आहे. २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात राष्ट्रीय सरकारे, आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि संस्थांनी बहिष्कृत गटांच्या परिस्थिती सुधारण्याकडे अधिक लक्ष देण्यास सुरुवात केली. याचे श्रेय मानवी हक्कांशी संबंधित जागरूकता आणि सामाजिक संशोधनाचे महत्त्व यांना दिले जाऊ शकते. नागरी समाज, स्वयं-संस्था, वकिली गट, सामाजिक संशोधक आणि स्वयंसेवी संस्थांनी सिमांतीक

आणि सामाजिक बहिष्काराच्या समस्येचे निराकरण करण्यात आणि शाश्वत बदलांचे समर्थन करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्करणाच्या क्षेत्रात, वर्णद्वेष, भेदभाव, जागतिकीकरण, गरिबी, स्थलांतरण, सामाजिक कल्याण, आरोग्य आणि मानवी हक्क यासारख्या अनेक समस्यांचे निराकरण करावे लागेल. तसेच संभाव्य किंवा प्रत्यक्षात उपेक्षित आणि बहिष्कृत व्यक्ती गट आणि लोकसंख्येची यादी विस्तृत आहे. यामध्ये समाजातील सर्वात असुरक्षित घटकांचा समावेश होतो: उदा. महिला, बालके, गरीब व्यक्ती, वांशिक आणि प्रजातिक अल्पसंख्याक, अपंग व्यक्ती, स्थलांतरित, वृद्ध व्यक्ती, माजी कैदी, ड्रग वापरणारे, एचआयव्ही/एड्स संक्रमित लोक, मनोरुग्ण, वेश्या व्यवसायी (sex worker), बेघर लोक आणि सिमांतीक तरुण. जरी ते विविध पार्श्वभूमीतून आले असले तरीही या लोकांना सामान्य सामाजिक, आर्थिक आणि वैयक्तिक समस्यांचा सामना करावा लागतो. सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्कारासाठी निर्देशक आणि व्याख्या भिन्न परिस्थिती आणि प्रदेशांमध्ये भिन्न असू शकतात. म्हणून प्रक्रिया, प्रकार, रूपे, सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्काराची कारणे हे संबंधित संदर्भाविरुद्ध समजून घेणे आवश्यक आहे. हा विषय तीन घटकांमध्ये विभागलेला आहे: पहिले - समास,

सिमांतता

सिमांतीकरण या संकल्पनांच्या सामान्य व्याख्यांशी संबंधित आहे. दुसरे एकक जात, वर्ग, जमात, लिंग यावर आधारित असुरक्षित गटांवर सिमांतीकरणाचे परिणाम स्पष्ट करते. तिसरे एकक बहुविध सिमांत गट आणि सामाजिक बहिष्कार यांच्या भेदभावाच्या आकलनाशी संबंधित आहे.

१.२ सिमांत, सिमांतिकता आणि सिमांतीकरण संकल्पना

जगभरात कोट्यावधी लोक सिमांतिकतेचा अनुभव घेतल आहेत. सिमांतीक गटांचे त्यांच्या जीवनावर तुलनेने कमी नियंत्रण असते. हे त्यांना असुरक्षित आणि शोषणास संवेदनाक्षम बनवते. हे गट दुष्टचक्राचा एक भाग बनतात ज्यायोगे त्यांच्यात सकारात्मक आणि आश्वासक संबंध नसतात, ज्यामुळे ते अलग होतात. सिमांतीकरणाच्या घटिताने सामाजिक निरीक्षकांचे लक्ष वेधून घेतले आहे आणि गेल्या काही वर्षांत शैक्षणिक क्षेत्रात चर्चेचे केंद्र बनले आहे. आपण सिमांत, सिमांतिकता आणि सिमांतीकरण संबंधित संकल्पनांवर विचार करूया.

१.२.१ सिमांत:

सिमांत हे कांही वस्तू, घटना किंवा कृतींना किनारी किंवा सिमांद्वारे परिभाषित केले जाते की, हे काठ, झालर, सिमा, मर्यादा, परिघ इ. दर्शवते. सामान्यतः याचा वापर मुख्य प्रवाहाच्या विरुद्ध अर्थासाठी केला जातो. "समाजाच्या सिमा" म्हणजे समाजाच्या काठावर अस्तित्वात असलेल्या लोकांच्या मर्यादांचा संदर्भ देते. जे लोक सामाजिकरित्या स्वीकारलेल्या नियमांच्या बाहेर राहतात किंवा ज्यांच्याकडे सामाजिक शक्ती नाही अशा

व्यक्ती किंवा गट प्रबळ समाज किंवा संस्कृतीपासून अलिप्त आहेत आणि त्यांना पूर्णपणे स्वीकारले जात नाही आणि परिणामी, वारंवार वंचित आहेत.

सिमांत, सिमांतिकता,
सिमांतीकरण

ज्या संदर्भात चर्चा केली जाते त्यानुसार या संकल्पनांचे विविध अर्थ आहेत.

सिमांतीक हा समाजातील शोषित वर्ग मानला जातो आणि ही एक सार्वत्रिक घटित आहे.

‘द एनसायक्लोपीडिया ऑफ पब्लिक हेल्थने’ सिमांत किंवा सिमांतिक गटांची व्याख्या अशी केली आहे, "सिमांतिक म्हणजे सिमेमध्ये ठेवणे आणि अशा प्रकारे केंद्रात मिळालेल्या विशेषाधिकार आणि अधिकारातून वगळले जाणे होय".

तुमची प्रगती तपासा:-

१. सिमांतचा संकल्पना थोडक्यात लिहा?

१.२.२ सिमांतिकता:-

सिमांतिकता म्हणजे मालमत्तेला संदर्भित सिमांत केले जाते. हे एखाद्या प्रदेशातील स्थान किंवा प्रबळ गट किंवा शक्ती केंद्रातून वगळलेले सामाजिक स्थान असू शकते. ही सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, पर्यावरणीय आणि जैवभौतिक व्यवस्थेच्या फरकाने एखाद्या व्यक्तीची किंवा गटाची अनैच्छिक स्थिती आणि परिस्थिती आहे. त्यांना संसाधने, मालमत्ता, सेवांमध्ये प्रवेश करण्यापासून, निवडीचे स्वातंत्र्य रोखणे, क्षमतांचा विकास रोखणे हे शेवटी अत्यंत गरिबी निर्माण करते. पीटर लिओनार्ड यांच्या मते, "सिमांतिकता म्हणजे उत्पादक क्रिया आणि सामाजिक पुनरुत्पादक क्रियांच्या मुख्य प्रवाहाच्या बाहेर असणे होय."

सिमांतिकतेचे समाजशास्त्रीय आकलन :

सिमांतीकरणासाठी जबाबदार असलेल्या सामाजिक प्रक्रिया ओळखण्यावर सिमांतिकता संशोधन केंद्रित आहे. सिमांतीकरणाच्या विश्लेषणाशी संबंधित संकल्पना आणि कल्पनांच्या स्रोतासाठी एक मजबूत आधार अभिजात समाजशास्त्राने प्रदान केला आहे. अनेक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन सिमांतीकरणाच्या प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण देतात. सामाजिक विज्ञानाच्या परंपरेत, सिमांतीकरणाचा सर्वात जुना संदर्भ सिमेलच्या 'द स्ट्रेंजर आणि 'सोशियोलॉजी ऑफ स्पेस'(1908) या विषयावर शोधला जाऊ शकतो, त्या नंतर रॉबर्ट ई. पार्क यांनी त्यांच्या 'ह्युमन मायग्रेशन अँड मॉर्जिनल मॅन' या पेपरमध्ये पुनरावृत्ती केली. यानंतर शुट्झने 'स्ट्रेंजर' आणि 'होम कमर', जी.एच. मीडचे 'द फिलॉसॉफी ऑफ द प्रेझेंट' आणि दुर्खिमचे 'अॅनोमी' आणि 'मॉरल कम्युनिटी' या विषयावर केलेले विश्लेषण सिमांतिकतेच्या घटिताबद्दल एक मजबूत अंतर्दृष्टी प्रदान करते.

तुमची प्रगती तपासा

१. सिमांतिकतेचे समाजशास्त्रीय आकलन थोडक्यात लिहा?

१.२.३. सिमांतीकीकरणः,

एक अशी प्रक्रिया ज्याद्वारे एखाद्या समूहाला किंवा व्यक्तीला कोणत्याही समाजातील महत्त्वाच्या पदांवर आणि आर्थिक, धार्मिक किंवा राजकीय शक्तीच्या प्रतिकांवर प्रवेश नाकारला जातो... एक सिमांत गट प्रत्यक्षात संख्यात्मक बहुमत बनवू शकतो...आणि कदाचित अल्पसंख्याक गटापासून वेगळे केले पाहिजे, जे संख्येने लहान असू शकतात, परंतु राजकीय किंवा आर्थिक सत्तेत प्रवेश करतात”.

डॅनेल यांनी निरीक्षण मांडले की, सिमांतीक गटांना सत्ता आणि संसाधनांपासून दूर ठेवले जातात, तीच संसाधने जी आर्थिक, राजकीय आणि परिस्थितीमध्ये आत्मनिर्णय सक्षम करतात. ‘सिमेमधील लोकांचे’ एक उपजत वैशिष्ट्य असते; उदा., त्यांना शिक्षण, आरोग्य आणि समाजकल्याण यांसारख्या आर्थिक आणि इतर संसाधनांमध्ये कमी प्रवेश आहे. आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा सहभाग आणि आत्मनिर्णय कमी पातळीवर आहे. तथापि, ज्याला सिमांतीक समजले जाते त्याची व्याख्या समाजाच्या ऐतिहासिक आणि सामाजिक-आर्थिक संदर्भावर अवलंबून असते.

तुमची प्रगती तपासा

१. सिमांतीकरणाची संकल्पना थोडक्यात सांगा?

१.२.४ सिमांतीकरणाचे स्वरूप आणि प्रकार:-

सिमांतीकरणाचे विविध प्रकार अस्तित्वात आहेत. आपण सामाजिक, आर्थिक, स्थानिक आणि राजकीय सिमांतीकरणावर एक नजर टाकूया.

सामाजिक सिमांतीकरण: सिमांतिकता ही सामाजिक परिस्थितीमध्ये अर्पित तसेच संपादित केली जाते. काही गटांसाठी, जे जन्मापासून गंभीरपणे दुर्बल आहेत, किंवा जे सिमांत गटांमध्ये जन्मलेले आहेत (भारतातील कनिष्ठ जाती, प्रजातिक अल्पसंख्याक, ऑस्ट्रेलियातील स्थानिक लोक, मूळ अमेरिकन इ.). सिमांतिकतेचा हा प्रकार आजीवन असतो आणि त्यांच्या जीवनातील अनुभवांना आकार देतो.

सिमांतीकरणाची संकल्पना सध्याच्या साहित्यात पसरते परंतु क्वचितच परिभाषित केली जाते. जेव्हा त्यावर चर्चा केली जाते तेव्हा ती सहसा समावेशन आणि सामाजिक बहिष्करणाच्या संकल्पनांशी संबंधित असते. ही वस्तुस्थिती आहे की सामाजिक बहिष्करण आणि सिमांतीकरण परस्पर बदलणारे दिसतात. हन्सेन (2012) ने निरीक्षण करतात की समावेशन म्हणजे काय वगळणे हे केवळ तपासणीद्वारेच समजू शकते. त्या अर्थाने, या दोन परस्परसंबंधित आणि परस्परावलंबी प्रक्रिया आहेत.

‘सिमांतीकरण’ आणि ‘सामाजिक बहिष्करण’ या विषयावरील साहित्यावर एक सरसकट नजर टाकल्यास असे दिसून येते की तेथे अनेक संकल्पना आहेत. समान संघीच्या अभ्यासांमुळे आणि शिक्षण आणि सहभागातील अडथळ्यामुळे उद्भवलेल्या सामाजिक बहिष्काराशी सिमांतीकरणाचा संबंध असू शकतो. सांस्कृतिक आणि सामाजिक भांडवलाच्या दृष्टीकोनातून पाहिल्या जाणाऱ्या सामाजिक न्याय आणि समानतेची त्याचा

संबंध असू शकतो. हे ज्यांना वगळणे आणि कलंकित करण्यासाठी विशेष असुरक्षित समजले जाते त्या विशिष्ट गटांशी संबंधित असू शकते. हे गरिबीच्या सामाजिक आणि संबंधात्मक पैलूशी संबंधित असू शकते. हे सार्वजनिक धोरणाच्या क्षेत्रामध्ये 'शर्ततेच्या कलमांद्वारे' व्यक्त केले जाऊ शकते. हे उपेक्षित गटांना आवाज देण्याच्या गरजेशी संबंधित असू शकते. शिवाय, सिमांतीकरण हे संदर्भाशी संबंधित असल्याचे समजले जाऊ शकते, ज्यामध्ये सामाजिक बहिष्कार ही सापेक्षता निर्माण करणारी प्रक्रिया म्हणून समजली जाते. एखाद्याला त्याच संदर्भात इतरांच्या संबंधात उपेक्षित म्हणून पाहिले जाऊ शकते. सिमांतीकरण हे एजन्सीच्या दृष्टीने देखील समजले जाते, त्यात, ते योगायोगाने घडत नाही - उलट ते कृती आणि परिस्थितींमधून उद्भवते. सिमांतीकरणाची प्रक्रिया गतिमान आहे - पर्यावरणातील चलांच्या संचामधील परस्परसंवाद भविष्यातील संभाव्यतेवर महत्त्वपूर्ण प्रभाव प्रदर्शित करेल. या वेगळ्या श्रेणी नाहीत, परंतु एकमेकांवर अवलंबून आणि एकमेकांशी जोडलेल्या आहेत.

सिमांतीकरण व्यक्ती, लोकसंख्या किंवा गटांच्या स्थानाचे वर्णन करते जे 'मुख्य प्रवाहातील समाजा'च्या बाहेर स्थित आहेत, जे सत्तेच्या केंद्रस्थानी आहेत, सांस्कृतिक वर्चस्व आणि आर्थिक आणि सामाजिक कल्याणाच्या सिमेवर राहतात. मार्शल (1998) यांनी सिमांतीकरणाची

इतरांसाठी, नंतरच्या दुर्बलतेमुळे सिमांतिकता प्राप्त होते जी व्यवस्थेतील सामाजिक आणि आर्थिक बदलांमुळे सुरू होते.

आर्थिक सिमांतीकरण: आर्थिक सिमांतीकरण आर्थिक संरचनांशी संबंधित आहे. विशेषतः बाजारांच्या संरचनेशी आणि त्यांच्या एकत्रीकरणाशी संबंधित आहे. बाजाराच्या परिस्थितीत, काही व्यक्ती किंवा गट सर्वसाधारणपणे इतरांपासून विभागलेले असतात. या व्यक्ती उर्वरित अर्थव्यवस्थेपासून उपेक्षित आहेत असे म्हणता येईल. विशेषतः जर भेदभाव लिंग, जात किंवा जातिकेवर आधारित असेल तर विभाजन आणि बहिष्करण यांचा उदय कधीकधी गैर-आर्थिक आणि गैर-वित्तीय असू शकतात. गरिबी आणि आर्थिक सिमांतीकरणाचे लोकांच्या एकूण आरोग्यावर आणि सुस्थितीवर दीर्घकालीन प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष परिणाम होतील.

राजकीय सिमांतीकरण: राजकीय सिमांतीकरण हे वर्गांना लोकशाही आणि निर्णय प्रक्रियेत भाग घेण्यास नकार देते. यामुळे प्रत्येक सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय फायद्यासाठी सिमांतीकांच्या हक्काचे नुकसान होते. इतर सामाजिक आणि आर्थिक विशेषाधिकारांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी राजकीय सक्षमीकरण हे सर्वात महत्वाचे साधन आहे.

प्रादेशिक सिमांतीकरण: एखाद्या विशिष्ट समुदायात किंवा प्रदेशात आढळणाऱ्या सिमांतपणाचे स्वरूप त्याच्या राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक इतिहासावर आणि त्याच्या नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनांच्या देण्यांवर अवलंबून असते. सामान्यतः असे दिसून येते की ज्या भागात राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय समस्यांचे अभिसरण अनुभवले जाते त्या भागात सिमांतिकता आढळते. तथापि, आर्थिक संकटाची चिन्हे दर्शविल्याशिवाय समुदाय आणि प्रदेशांना राजकीय आणि सांस्कृतिक सिमांतपणाचा अनुभव घेणे शक्य आहे. अशी सिमांतिकता सहसा पाहणे सोपे नसते कारण ते वर्चस्वाच्या

आड येते जे लोकांना त्यांचे राजकीय, आर्थिक किंवा सांस्कृतिक अधिकार वापरण्यापासून प्रतिबंधित करते. अशा जागा सहसा दिसतात. तथापि, जेव्हा अमेरिकन वस्ती किंवा झोपडपट्टीतील शेजारच्या बाबतीत वर्चस्वाच्या शक्ती "बहिष्करणाच्या जागा" तयार करतात तेव्हा ते अधिक दृश्यमान बनतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. राजकीय सिमांतीकरण आर्थिक सिमांतीकरण आणि प्रदेशिक सिमांतीकरणाची थोडक्यात माहिती द्या?

१.२.५ सिमांतीकरणाची कारणे

गेल्या दोन ते तीन दशकांमध्ये जागतिकीकरण, स्थलांतर, आर्थिक विकास यासारख्या काही घटनांनी लाखो लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनावर लक्षणीय परिणाम केला आहे. सिमांतीकरणाची अनेक कारणे आहेत जी खालीलप्रमाणे आहेत:

बहिष्करण: सिमांतीकरण भेदभाव आणि सामाजिक बहिष्कार एकत्र करते. जाती आणि वर्गीय पूर्वग्रह, जगभरातील अनेक समाजांमध्ये, अनेक गट आणि समुदायांना सामाजिक बहिष्कार, आर्थिक आणि सामाजिक विकासात त्यांच्या उत्पादक सहभागास अडथळा आणतात.

जागतिकीकरण: 1980 नंतरच्या काळात जागतिकीकरणामुळे तिसऱ्या जगाचा बराचसा भाग आणि कमी उत्पन्न, विकसनशील देशांना दुर्लक्षित केले गेले. जागतिकीकरणाचे युग अनेक अविकसित देशांसाठी चिंतेचे कारण आहे. आफ्रिका, लॅटिन अमेरिका आणि आशियातील काही भागांच्या बाबतीत, मानव विकासाचे निर्देशक घसरत आहेत.

विस्थापन: विविध राष्ट्रांच्या सरकारांनी राबविलेल्या विकास कार्यक्रमांमुळे लोकसंख्येचे जबरदस्तीने विस्थापन झाले आहे. जागतिक भांडवलशाहीने त्याच्या मार्गावरील सर्व काही नष्ट केले आहे. जसजसे अधिकाधिक लोक व्यवस्थेचा एक भाग बनतात, तसतसे अधिक समुदाय विस्थापित होतात, त्यांच्या जमिनी, उपजीविका आणि आधार व्यवस्था हिरावून घेतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. सिमांतीकरणाची कारणे सांगा?

१.३ निष्कर्ष

सिमांतता ही गैरसोयीची एक जटिल स्थिती आहे जी प्रतिकूल वातावरण, सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक घटकांमुळे उद्भवू शकणाऱ्या असुरक्षांमुळे व्यक्ती आणि समुदाय अनुभवतात. जरी सिमांतिकतेवरील बहुतेक संशोधन जीवनाच्या संकटग्रस्त आर्थिक आणि पर्यावरणीय परिस्थितीशी संबंधित असले तरी, सिमांततेची संकल्पना सांस्कृतिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रतिकूल परिस्थितीवर देखील लागू केली जाऊ शकते. विद्वानांचे असे निरीक्षण आहे की, विविध स्तरांवरील व्यक्तींसाठी सिमांतिकता

अपमानास्पद आहे. हे आर्थिक कल्याणासाठी, मानवी प्रतिष्ठेसाठी तसेच भौतिक सुरक्षिततेसाठी हानिकारक आहे. सिमांत गट ओळखणे तुलनेने सोपे आहे, ज्यांना प्रबळ समाजातील सदस्यांकडून अपरिवर्तनीय भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

सिमांत, सिमांतिकता,
सिमांतीकरण

१.४ सारांश

व्यक्ती आणि गटांचे सामाजिक बहिष्करण आणि सिमांतीकरण हे एक वास्तव आहे जे प्रत्येक समाजात आणि मानवी इतिहासाच्या सर्व कालखंडात दिसून येते. सिमांतीक हे काही वस्तू, घटना किंवा कृतीच्या परिघाने किंवा सिमारेषेद्वारे परिभाषित केलेले असतात. हे काठ, झालर, सिमा, मर्यादा, परिघ इ. देखील दर्शवते. समान संधींच्या अभावामुळे आणि शिक्षण आणि सहभागाच्या अडथळ्यामुळे उद्भवलेल्या सामाजिक बहिष्काराशी सिमांतीकरणाचा संबंध असू शकतो. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि प्रादेशिक सिमांतीकरण यासारखे सिमान्तीकरणाचे विविध प्रकार अस्तित्वात आहेत. सिमांतीकरणाची अनेक कारणे आहेत उदा. बहिष्कार, जागतिकीकरण आणि विस्थापन. सिमांतीकरण आर्थिक कल्याणासाठी, मानवी प्रतिष्ठेसाठी तसेच भौतिक सुरक्षिततेसाठी हानिकारक आहे. सिमांत गट ओळखणे तुलनेने सोपे आहे, ज्यांना प्रबळ समाजातील सदस्यांकडून अपरिवर्तनीय भेदभावाचा सामना करावा लागतो.

१.५ प्रश्न

१. सिमांत, सिमांतिकता आणि सिमांतीकरण या संकल्पनांचे परीक्षण करा.
२. सिमांतीकरणाचे स्वरूप आणि प्रकारांची चर्चा करा.
३. समाजातील सिमांतीकरणासाठी जबाबदार असलेले घटक तपशीलवार सांगा.

१.६ संदर्भ

१. https://strathprints.strath.ac.uk/50672/1/Mowat_EERJ_2015_Towards_a_new_conceptualisation_of_marginalisation.pdf
२. https://www.drugsandalcohol.ie/11927/1/Correlation_marginalisation_web.pdf
३. Mehretu, A., et.al(2000): Concepts in Social and Spatial Marginality, Geografiska .Annaler., 82B(2): 89-101, EBSCO Publishing
४. तांबे श्रुति, भारतीय समाजात सिमांतीकरणाची चर्चा संपली आहे काय?, समाज प्रबोधन पत्रिका, जुलै-सप्टेंबर 2014, पृष्ठ क्र. 33 – 40.



जात, वर्ग, जमात, लिंग आणि अल्पसंख्याकाचे सिमांतीकरण

घटक रचना:

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ परिचय
- २.२ स्त्रीयांचे सिमांतीकरण
- २.३ अनुसूचित जातीचे सिमांतीकरण
- २.४ अनुसूचित जमातीचे सिमांतीकरण
- २.५ वर्गावर आधारीत सिमांतीकरण
- २.६ अल्पसंख्याकाचे सिमांतीकीकरण
- २.७ निष्कर्ष
- २.८ सारांश
- २.९ प्रश्न
- २.१० संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- विविध क्षेत्रात सहन कराव्या लागलेल्या सिमांतीकरणाच्या व्याप्तीबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे.
- वंचित गटांना भेडसावणाऱ्या सिमांतीकरणाच्या प्रकारांचा अभ्यास करणे.

२.१ परिचय

सिमांतीकरण हे अनादी काळापासून चालत आले आहे. पूर्वग्रह आणि रूढीवादी विचारसरणींनी सिमांतीकरणाच्या आणि बहिष्काराच्या प्रथेला मदत केली आहे. जरी सिमांतीकरणाची पातळी वैयक्तिक स्तरापासून जागतिक स्तरापर्यंत पसरली असली तरी, इतिहास दर्शवितो की काही विशिष्ट गट आणि विशिष्ट समुदायांना जुन्या जाचक आकृतिबंधाद्वारे बळी पाडले आहेत. जेव्हा, सिमांतीकरण आणि सामाजिक बहिष्काराची

चर्चा केंद्रस्थानी येते तेव्हा विशिष्ट गट आणि त्यांचे बहिष्करण स्पष्ट होते. ते गट म्हणजे महिला, दलित, आदिवासी, मुले, कैदी, निर्वासित, अल्पसंख्याक, गरीब लोक इ. आहेत. या प्रकरणामध्ये आपण जात, जमाती, वर्ग, लिंगभाव आणि अल्पसंख्याकांवर आधारित सिमांतीकरणाच्या समस्या स्पष्ट करणार आहोत.

जात, वर्ग, जमात, लिंग आणि
अल्पसंख्याकाचे सिमांतीकरण

२.२ स्त्रियांचे सिमांतीकरण

'स्त्री' या शब्दाची व्याख्या सिमोन डी बुव्हरने सांगितल्याप्रमाणे 'जन्माला येण्याऐवजी आई होण्याची प्रक्रिया' होय. म्हणून बुव्हरने हेगेलच्या मालक आणि गुलाम यांच्यातील व्दांद्वात्मक पुरुष आणि स्त्रिया यांच्यातील नातेसंबंधांना समानार्थी म्हणून संदर्भित केली गेली आहे. स्त्रियांना पुरुषा संबंधा 'इतर' मानतो आणि या प्रक्रियेला 'इतरीकरण' असे संबोधले जाते. अशा प्रकारे 'इतर'ला महत्त्व प्राप्त झाले आहे आणि त्याचे परीक्षण करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे, बुव्हरच्या विश्लेषणाच्या आधारे 'स्त्रिया किंवा 'इतर' नावाची संपूर्ण श्रेणी समाजात प्रचलित असलेल्या संरचनात्मक आणि पद्धतशीर भेदभावामुळे सिमांतीक आहे.

'सेक्सला जैविक श्रेणी म्हणून समजले जाते आणि लिंगभाव'ला सामाजिक रचना समजले जाते म्हणून या संकल्पना ला समाज आणि त्यांच्या रचनांचे लिंगभावकृत कसे बनवतात, याचे विश्लेषण करण्यात मदत करतात, समाजातील समाजीकरणाच्या संस्था जसे की कुटुंब, शिक्षण, व्यवस्था, प्रसारमाध्यमे, संस्कृती, धर्म, कायदा व्यवस्था आणि इतर लिंगभाव निर्मितीमध्ये आणि पितृसत्ताक मूल्यांना बळकट करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. लिंगभाव हे स्त्रियांवरील (उत्पादन, प्रजोत्पादन, लैंगिकता आणि गतिशीलता यावरील) विविध प्रकारच्या नियंत्रणांद्वारे प्रकट होते.

इतर सामाजिक स्तरीकरणांमध्ये लिंगभाव समावेश आहे. यामुळे पुरुष आणि स्त्रियांसाठी विविध परिणाम होतात. पुरुषत्व आणि स्त्रीत्वाच्या या सामाजिक रचनेचा स्त्रीच्या जीवनातील प्रत्येक पैलूवर प्रभाव पडतो उदा. श्रमिक बाजारपेठेतील तिची स्थिती, आरोग्य, शैक्षणिक संधी आणि निर्बंध, सामाजिक जीवन, मनोरंजन आणि विश्रांती ई. स्त्री-पुरुष यांच्यातील लैंगिक संबंधांमध्येही लिंगभाव असमानता दिसून येते आणि दुय्यमत्व राखण्यातून असमानतेचे आकलन होऊ शकते. कधीकधी, लैंगिकता आणि लैंगिक निवड हा बहिष्कार, सिमांतीकरण आणि लिंगभाव-आधारित हिंसाचाराचा आधार बनतो. लैंगिक अभिमुखता आणि लैंगिक प्राधान्य यांचा आर्थिक आणि सामाजिक स्तरावर व्यक्तींवर हानिकारक प्रभाव पडतो.

महिला चळवळी आणि महिला संघटनांनी विकासाच्या प्रारूपांना आव्हान दिले आहे. त्यांनी कौटुंबिक, बाजार, सार्वजनिक/खाजगी संभाषित, राजकारण आणि हिंसाचाराच्या संकल्पनांचा विस्तार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी सामाजिक चळवळींच्या मर्यादित व्याप्तीवरही प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे आणि ज्ञान निर्मिती आणि प्रसाराची रूपरेषा विस्तृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्त्रियांचे सिमांतीकरण विविध स्वरूपात:

लिंगभाव पूर्वाग्रह: लिंगभाव, सामाजिक भिन्नतेचा सर्वात जुना आणि कायमचा स्रोत आहे. समाजातील पितृसत्ता आणि लिंगभाव असमानता हे आरोग्य, अन्न आणि पोषण या मार्गाने महिलांच्या वंचिततेचे मुख्य कारण आहे, अधिक संवेदनाक्षम मृत्युदर आणि असंतुलित स्त्री-पुरुष प्रमाण तसेच शिक्षण, रोजगार, वेतन आणि राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या क्षेत्रात त्याचे परिणाम दिसून येत आहेत. स्त्रियांना पुरुषांकडून केवळ उपभोग लैंगिक वस्तू किंवा प्रजोत्पादक यंत्र म्हणून वागणूक दिली जाते, परिणामी कुटुंबात आणि समाजात त्यांची स्थिती खालावली आहे. यामुळे हिंसाचार वाढला आणि मानवी हक्क, स्वातंत्र्य, समानता आणि न्याय नाकारला गेला.

दुहेरी जबाबदारी: स्त्रियांचा त्यांच्या एककाकी भूमिकेकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन झपाट्याने बदलत आहे. विविध नोकरी क्षेत्रातील त्यांचा सहभाग, शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रगती, महिलांना अधिक स्वातंत्र्य, अधिकार आणि विशेषाधिकार प्रदान करणे यातून हे दिसून येते. अनेक जबाबदाऱ्यांमुळे सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात दोन्ही जबाबदाऱ्या सांभाळणे कठीण आणि आव्हानात्मक असू शकते.

निरक्षरता आणि पारंपारिक समजुती: निरक्षरता आणि कुटुंबातील पारंपारिक समजुतींमुळे बहुसंख्य महिलांना आरोग्यसेवेपासून वंचित ठेवले जाते. महिलांना त्यांच्या मूलभूत अधिकारांची माहिती नसते. यामुळे मातामृत्यू आणि आजारपणाचे प्रमाण जास्त आहे. रक्तक्षय, रक्तस्त्राव गर्भपात आणि इतर टाळता येण्याजोग्या परिस्थितींमुळे झालेल्या माता मृत्यूमुळे महिलांमधील उच्च मृत्यू दर दिसून येतो. हे महिलांचे आरोग्य आणि विशेषतः प्रजनन आरोग्याकडे तिच्या निरक्षरतेमुळे आणि आरोग्य आणि संतुलित आहाराविषयीच्या अज्ञानामुळे दुर्लक्ष होत असल्याचे सूचित करते. निरक्षरता देखील महिलांची पैसा कमावण्याची क्षमता आणि पुरुष प्रधान कुटुंबात निर्णय घेण्यात सहभाग मर्यादित करते.

तुमची प्रगती तपासा

१. स्त्रियांच्या सीमांतीकरणाचे स्वरूप सांगा?

२.३ अनुसूचित जातींचे सिमांतीकरण

भारतीय जातिव्यवस्था हिंदू धर्मानुसार व्यक्तींना निश्चित विषमश्रेणी दर्जा देते. भारतीय जातिव्यवस्थानुसार समाजातील सर्वात खालचा दर्जा अनुसूचित जातींना (SC) जवळजवळ प्रत्येक स्तरावर भेदभावाचा सामना करावा लागतो. या अनुसूचित जातींविरुद्ध संरचनात्मक भेदभाव शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि सांस्कृतिक शोषणाचे रूपात आहे. हे सामाजिक संरचना आणि सामाजिक व्यवस्थेद्वारे वैध मानले आहे. या अनुसूचित जातींना गावांच्या सीमेबाहेरील वस्त्यांमध्ये बहिष्कृत केले गेले आहे, त्यांना अस्वच्छ आणि न राहण्यायोग्य परिस्थितीत राहण्यास भाग पाडले आहे. हे सर्व घटक त्यांच्या आरोग्याची स्थिती, आरोग्यसेवा आणि जीवनाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करतात. सिमांतीक गटांमध्ये आरोग्यसेवेपर्यंत पोहोचणे आणि त्यांचा वापर करणे हे त्यांच्या समाजातील सामाजिक-आर्थिक स्थानावरून निश्चित केले जाते.

जाती-आधारित सिमांतीकरण हा मानवी हक्कांचा गंभीर प्रश्न आहे. जाती-आधारित भेदभावामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय बहिष्कार, घरांमध्ये पृथक्करण, सार्वजनिक आणि खाजगी सेवा आणि रोजगार यांच्या सुलभ प्रवेशास नकार किंवा कधीकधी निर्बंध समाविष्ट असतात. अनुसूचित जातींना ऐतिहासिकदृष्ट्या दडपले गेले आहेत, सांस्कृतिकदृष्ट्या दबले गेले आहे आणि राजकीयदृष्ट्या उपेक्षित ठेवले गेले आहेत. अस्पृश्यतेचे नियम आणि 'शुद्धता आणि विटाळ (अशुद्धता)' या धारणा या गटातील सदस्यांना काय करण्याची परवानगी आहे, त्यांना कुठे जाण्याची परवानगी आहे, विवाह विषयक नियम, सामाजिक बहिष्कार, भोजन निर्बंध, या सर्व गोष्टींचा दैनंदिन जीवनाच्या महत्त्वाच्या बाबींमध्ये विस्तार केला जातो.

अनुसूचित जातींचे बहिष्करण, आणि सिमांतीकरण:

भारतीय उपखंडात जातिव्यवस्थेची संस्था सुरु झाल्यापासून अनुसूचित जातींचे सिमांतीकरण सुरु झाले या समुदायाला अमानवी आणि अमानवी वागणूक दिली जाते जी मानवी हक्कांच्या तत्वांच्या विरोधात जाते अनुसूचित जातींना भेडसावणाऱ्या काही समस्या खाली दिल्या आहेत:

आर्थिक शोषण: बंदिस्त (बांधीव) मजुरांचा गैरवापर हा अनेक व्यवसायांमध्ये स्थानिक राहतो विशेषतः मुले अधिक असुरक्षित असतात त्यांना बालमजुरी आणि बाल गुलामगिरीचा धोका आहे कारण ते उपेक्षित अवस्थेत जन्माला आले आहेत.

अलगाव: समाजातील तरुण मुली आणि मुलांना शिक्षणाची मर्यादा किंवा प्रवेश नाही. जरी त्यांच्याकडे प्रवेश असला तरीही, सामाजिक अलगाव तरुण विद्यार्थ्यांच्या आकांक्षा दाबण्यासाठी कार्य करते. तरुण मुलांना वंचितपणा, शिकण्याच्या जागेत भेदभाव आणि कधीकधी शारीरिक हिंसाचाराच्या रूपात पद्धतशीर आणि व्यवस्थाबद्ध अत्याचार सहन करावे लागतात.

● अस्पृश्यता एक कलंक:

अस्पृश्यांचा सामाजिक कलंक जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात प्रकट होतो. त्यांना मंदिरांमध्ये आणि ब्राह्मणांच्या सेवांमध्ये प्रवेश नाकारला जातो आणि उच्च जातींद्वारे त्यांना दूर ठेवले जाते. ते अपवित्र म्हणून जन्मलेले मानले जातात आणि त्यांना अपवित्र म्हणून जगण्याची आज्ञा दिली जाते. उर्वरित समाज शुद्धतेबद्दल इतका चिंतित आहे की ते अस्पृश्यांना कायमस्वरूपी आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दुय्यम स्थितीत ठेवतात.

एखाद्याच्या जातीशी संबंधित कलंक, आयुष्यभर टिकतो आणि तो संस्कार किंवा कृतीने दूर करता येत नाही. वर्तनाच्या संबंधात परिभाषित केलेल्या, अस्पृश्यता म्हणजे अस्पृश्यांनी प्रसारित केलेल्या प्रदूषणापासून स्वतःचे रक्षण करण्यासाठी उर्वरित समाजाने पाळलेल्या प्रथा. कर्मकांडाच्या अशुद्धतेची ही चिंता केवळ अस्पृश्यांच्या भूमिकेपुरती मर्यादित नाही. अस्पृश्यांना भौतिक पृथक्करणाद्वारे कनिष्ठ आर्थिक आणि राजकीय स्थितीत ठेवण्यासाठी त्याची रचना केली गेली आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. अनुसूचित जाती संदर्भातील 'अस्पृश्यांता' सांगा?

२.४ अनुसूचित जमातींचे सिमांतीकरण

‘अनुसूचित जमाती’ ही संज्ञा प्रथम भारतीय राज्यघटनेत आली. अनुच्छेद 366 (२५) अनुसूचित जमातीची व्याख्या "अशा जमाती किंवा आदिवासी समुदाय किंवा अशा जमाती किंवा आदिवासी समुदायांमधील काही भाग किंवा गट ज्यांना या घटनेच्या उद्देशाने अनुसूचित जमाती म्हणून कलम 342 नुसार मानले जाते" अनुसूचित जातीप्रमाणेच अनुसूचित जमातींना भारतीय समाजात संरचनात्मक भेदभावाचा सामना करावा लागतो. अनुसूचित जमाती या प्रजातीकतेवर आधारित सिमांतीकरणाचे फलित आहेत आणि त्यांच्यावर ऐतिहासिक अन्याय झाला आहे.

अनुसूचित जमातींना भेडसावणाऱ्या समस्या:

नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील नियंत्रण गमावणे: पारंपारिकपणे आदिवासींना नैसर्गिक संसाधनांवर मालकी आणि व्यवस्थापनाचे जवळजवळ पूर्ण अधिकार आहेत. जमीन, जंगले, वन्यजीव, पाणी, माती, मासे इत्यादी संसाधने सामुदायिक मालकीची आहेत. भारतात औद्योगिकीकरणाच्या आगमनाने आणि आदिवासी वस्तीच्या भागात खनिज आणि इतर संसाधनांचा शोध लागल्याने, आदिवासींच्या नियंत्रणाने प्रदेशांवर राज्य नियंत्रणाचा मार्ग दिला आहे ज्यामुळे दोन गटांमध्ये सतत संघर्ष होत आहे.

शिक्षणाचा अभाव: विकास प्रक्रियेत मोठ्या प्रमाणात सहभाग आणि शिक्षण यांचा थेट संबंध असला तरी, आदिवासींना अनेक कारणांमुळे शिक्षणाचा लाभ घेण्यापासून रोखले जाते. या घटकांमध्ये आदिवासी अंधश्रद्धा, पूर्वग्रह, घोर दारिद्र्य, अर्ध-स्थायिक किंवा अनिश्चित जीवनपद्धती, स्वारस्य नसणे, परकीय भाषा आणि शाळेत शिकवले जाणारे विषय आणि आदिवासी भागात सुविधांचा अभाव यांचा समावेश होतो; हे सर्व घटक शिक्षणाच्या अभावाला कारणीभूत ठरतात.

विस्थापन आणि पुनर्वसन: बहुतेक पायाभूत सुविधा आणि विकास प्रकल्प आदिवासी वस्तीच्या जमिनीच्या मध्यभागी असतात. प्रकल्पांसाठी सरकारने भूसंपादन केल्यामुळे आदिवासी लोकसंख्येचे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन झाले आहे; विशेषतः छोटानागपूर, ओरिसा, पश्चिम बंगाल, मध्य प्रदेश या प्रदेशात. त्याच्यामुळे आदिवासींमध्ये परकेपणा आणि निराशेची भावना निर्माण झाली आहे.

आरोग्य आणि पोषणाच्या समस्या: आर्थिक मागासलेपणा आणि असुरक्षित उपजीविकेमुळे आदिवासींना आरोग्याशी संबंधित समस्यांचा सामना करावा लागतो. यामुळे कुपोषणाची समस्या, उच्च बालमृत्यू दर, तरुण आई आणि बालक दोघांसाठी आयुर्मानाची पातळी कमी आहे.

लिंगभाव समस्या: पर्यावरणाचा न्हास आणि जंगलांचा नाश यामुळे संसाधनांचा आधार झपाट्याने कमी होत आहे. याचा थेट परिणाम महिलांच्या आरोग्यावर होतो कारण चारा,

इंधन आणि पाण्याची व्यवस्था करणे यासारख्या घरगुती कामांची जबाबदारी महिलांवर असते. आदिवासी प्रदेशांना औद्योगिक आणि व्यावसायिक शोषणासाठी खुले केल्याने पुरुष आणि स्त्रिया बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेच्या निर्दयी कारवायांच्या समोर आले आहेत.

जात, वर्ग, जमात, लिंग आणि अल्पसंख्याकाचे सिमांतीकरण

अस्मितेचा न्हास : आदिवासी संस्था, नियम आणि जीवनपद्धती यांचा थेट संघर्ष आधुनिक संस्थांशी होत आहे. त्यामुळे आदिवासी अस्मिता जपण्याबाबत शंका निर्माण होऊ शकते. आदिवासी बोली आणि भाषा नामशेष होत आहेत आणि यामुळे आदिवासी अस्मिता नष्ट होत आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. अनुसूचीत जमातीं संदर्भातील समस्या लिहा?

२.५ वर्गावर आधारित सिमांतीकरण

वर्ग ही खुली व्यवस्था आहे. वर्ग ही लवचिक आणि अनुलंब गतिशील पूर्णपणे मुक्त व्यवस्था आहे. एका स्थितीतून दुसऱ्या स्थितीकडे जाण्याच्या दृष्टीने कोणताही अडथळा नाही. दर्जा कर्तृत्वावर आधारित आहे, आणि जन्म किंवा वारसा पालकत्वाच्या दर्जाने नाही. हे एखाद्या व्यक्तीची संपत्ती, पैसा, बुद्धिमत्ता, प्रतिभा, शक्ती, शिक्षण, उत्पन्न इत्यादींद्वारे निर्धारित केले जाते. सिमांतीकरणामुळे समाजाची “आहे रे ! आणि नाही रे !” अशी विभागणी होते, परिणामी गुन्हेगारी, अनारोग्य, वर्गसंघर्ष, आरोग्याच्या समस्या आणि प्रगतीचे फायदे काही मोजक्या लोकांपुरते मर्यादित आहेत.

वर्ग भेदभाव, ज्याला वर्गवाद असेही म्हणतात, हा सामाजिक वर्गांच्या आधारावर पूर्वग्रह किंवा भेदभाव आहे. वर्गवाद म्हणजे प्रबळ वर्ग गटांना फायदा मिळवून देण्यासाठी आणि मजबूत करण्यासाठी गौण वर्ग गटांवर पद्धतशीर अत्याचार होय. यामध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

- १) वैयक्तिक वृत्ती आणि वर्तन,
- २) धोरणे आणि पद्धती ज्या खालच्या वर्गांच्या खर्चावर उच्च वर्गांच्या फायद्यासाठी स्थापित केल्या जातात, त्याचा परिणाम उत्पन्न आणि संपत्तीच्या असमानतेवर होतो,
- ३) या व्यवस्थेला समर्थन देणारे युक्तिवाद आणि हे असमान मूल्यांकन;
- ४) त्यांना कायम ठेवणारी संस्कृती.

गरीब किंवा कामगार वर्गातील लोक प्रबळ गटाच्या श्रद्धा आणि त्यांच्याबद्दलची वृत्ती आंतरिक बनवतात. ते स्वतः विरुद्ध आणि त्यांच्या वर्गातील इतर सदस्यांविरुद्ध लागू करतात. अंतर्गत वर्ग भेदभाव म्हणजे कामगार वर्ग आणि गरीब लोकांकडून वर्ग भेदभाव स्वीकारणे आणि त्याचे समर्थन करणे. उदाहरणार्थ: कमी आत्मसन्मान, उच्च-वर्गातील लोकांविषयी न्युनगंड, वर्गाच्या पारंपारिक नमुन्यांबद्दल तिरस्कार किंवा लाज किंवा वारसा नाकारणे यांचा समावेश होतो. दुसरीकडे, वर्ग क्षेत्रात स्वतःपेक्षा कमी असलेल्या

लोकांविषयी श्रेष्ठत्वाची भावना, इतर कामगार-वर्ग किंवा गरीब लोकांबद्दल शत्रुत्व आणि दोष देखील असू शकतो; आणि वर्गवादी संस्था न्याय्य आणि चांगल्या आहेत असा विश्वास.

जे लोक मध्यमवर्गीय आहेत ते कधीकधी प्रबळ समाजाचा विश्वास आणि त्यांच्याबद्दलचा दृष्टीकोन आंतरिक बनवतात. इतरांविरुद्ध खेळण्याची त्यांची प्रवृत्ती असते. आंतरिक श्रेष्ठता म्हणजे मध्यमवर्गीय लोकांकडून वर्गीय विशेषाधिकारांचे औचित्य आणि स्वीकार. र्वर्ग विशेषाधिकार अनेक प्रकारे प्रकट होऊ शकतो. यामध्ये मूर्त किंवा अमूर्त फायद्यांचा समावेश आहे जसे की: नियोक्त्यांसोबत चांगले संपर्क, वारशाने मिळालेले पैसे, उच्च शिक्षणासाठी "वारसा प्रवेश", चांगली आरोग्य सेवा, दर्जेदार शिक्षण, संस्थात्मक शक्ती असलेल्या लोकांप्रमाणेच उच्चार आणि भाषेत बोलणे आणि शक्ती प्रणाली कशी कार्य करते याचे आतून ज्ञान असणे.

तुमची प्रगती तपासा

१. वर्गावर आधारित सिमांतीकरणा संदर्भात चर्चा करा?

२.६ अल्पसंख्याकांचे सिमांतीकरण

समृद्ध नैसर्गिक संसाधनांमुळे, भारतीय उपखंडाने अनेक आक्रमणे आणि स्थलांतर पाहिले आहेत. परिणामी भारतीय समाजाची निर्मिती विविध आणि बहुलवादी मध्ये झाली आहे. सामान्यतः आणि आदर्शपणे, अल्पसंख्याक हे विशिष्ट समुदाय म्हणून वर्गीकृत आहेत जे समाजात अधिवास करतात परंतु प्रबळ लोकसंख्येच्या तुलनेत संख्यात्मकदृष्ट्या गौण मानले जातात. भारतीय संविधानाने भारतातील अल्पसंख्याकांच्या संरक्षणासाठी आणि प्रगतीसाठी विशेष मूलभूत अधिकार दिले आहेत. तथापि, "अल्पसंख्याक" शब्दाची व्याख्या संविधानात नाही. असे असले तरी अनुच्छेद २९ आणि ३० नुसार हा शब्द प्रामुख्याने धार्मिक आणि भाषिक अल्पसंख्याकांना सूचित करतो. राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोग कायदा, १९९२ च्या कलम २(c) अंतर्गत मुस्लिम, शीख, ख्रिश्चन, बौद्ध, जैन आणि झोरास्ट्रियन (पारशी) यांना अल्पसंख्याक समुदाय म्हणून अधिसूचित करण्यात आले आहे.

जरी भारतीय समाजाने सहिष्णुता आणि बहुलतावादाची भरभराट होत असली तरी, काही फुटीरतावादी शक्तींमुळे अल्पसंख्याकांना उपेक्षित आणि बहिष्कृत करण्याचे विविध प्रकार घडले आहेत. म्हणून, अनेक अल्पसंख्याक गटांना ओळख आणि सुरक्षिततेचा अभाव आहे, ज्याची चर्चा खालीलप्रमाणे आहे:

अस्मितेची समस्या: अल्पसंख्याक वेगवेगळ्या सामाजिक-सांस्कृतिक पद्धतींचे पालन करतात, त्यांचा वेगळा इतिहास आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये आहेत, अल्पसंख्याकांना अस्मितेशी संबंधित आव्हानांचा सामना करावा लागतो. त्यामुळे बहुसंख्य समाजाशी समायोजनाचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.

सुरक्षेची समस्या: अल्पसंख्याक एक वेगळी ओळख असणे आणि समाजातील इतर लोकांच्या संदर्भात त्यांची संख्या कमी असण्यामुळे त्यांच्या सर्वांगीण विकास, मालमत्ता आणि जीवनाबद्दल असुरक्षिततेची भावना निर्माण होऊ शकते. जेव्हा जेव्हा बहुसंख्य आणि

अल्पसंख्याक समुदायांमध्ये तणाव आणि संघर्ष असतो तेव्हा सुरक्षिततेची ही भावना वाढू शकते.

जात, वर्ग, जमात, लिंग आणि अल्पसंख्याकाचे सिमांतीकरण

समतेशी संबंधित समस्या: भेदभावाच्या परिणामी, अल्पसंख्याक समुदायाला विकासाची फळे आणि संधींपासून दूर ठेवले जाऊ शकते. अस्मितेतील फरकामुळे, अल्पसंख्याक समुदायाला असमानतेची भावना येऊ शकते.

जगभरातील सर्व देशांमध्ये, अल्पसंख्याकांमधील गरिबीचे प्रमाण जास्त आहे. अल्पसंख्याकांचे अनेक प्रकार आहेत: वांशिक, जाती, राष्ट्रीय, भाषिक, सांस्कृतिक, जमातीय, राजकीय, धार्मिक, लिंगभाव व लैंगिक, स्थलांतरित आणि निर्वासित आहेत. अपंग आणि मानसिक आरोग्य विकार असलेले लोक देखील अल्पसंख्याक गट मानतात. दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि तुरुंगवास या लोकसंख्येमध्ये बहुसंख्य लोकांपेक्षा कमी आहेत. शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य खराब आहे. तसेच शैक्षणिक प्रमाणही कमी आहे.

अल्पसंख्याकांचे आरोग्य खराब असते आणि त्यांना अनेकदा हिंसाचाराचा अनुभव येत. पूर्वग्रह, भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार आणि सिमांतीकरण हे प्रमुख घटक आहेत सरकार, कंपन्या आणि शिक्षण व्यवस्थेमध्ये संस्थात्मक भेदभाव जगभरातील देशांमध्ये अस्तित्वात आहे हा भेदभाव असमानतेसाठी एक बिजरूप पार्श्वभूमी प्रदान करतो असमानता लोकांच्या नोकऱ्या आणि शिक्षण, गृहनिर्माण आणि आरोग्यसेवा मिळविण्याची किंवा न्यायालयीन आणि कायदेशीर संरक्षणाचा सहारा घेण्याची क्षमता प्रतिबंधित करते.

समाजशास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय संशोधनाने हे सिद्ध केले आहे की भेदभाव आणि सामाजिक बहिष्कार मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यावर परिणाम करतात, ज्याचा परिणाम व्यक्तीच्या काम करण्याच्या आणि कमावण्याच्या आणि सन्मानाचे जीवन जगण्याच्या क्षमतेवर होतो. हे सर्व घटक अल्पसंख्याकांमधील गरिबीच्या उच्च पातळीला हातभार लावतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. अल्पसंख्याकांच्या सिमांतीकरण संदर्भातील समस्या सांगा?

२.७ निष्कर्ष

सिमांतीकरण गैरसोय, पूर्वग्रह आणि शक्तीहीनता अनुभवण्याशी जोडलेले आहे. समाजाच्या विविध घटकांमध्ये सिमांतीकरण विविध स्वरूपात प्रकट होते. भारतात अनेक समुदाय आणि गट आहेत ज्यांना लिंगभाव, जात, वर्ग, धर्म आणि प्रजातीकतेच्या आधारावर भेदभावाचा सामना करावा लागतो. या समुदायांना सिमांतीकरणाचा सामना करावा लागतो याची वेगवेगळी कारणे आहेत. प्रत्येकाला वेगवेगळ्या प्रकारे सिमांतीकरणाचा अनुभव येतो. या प्रत्येक श्रेणीचा संघर्ष आणि प्रतिकाराचा दीर्घ इतिहास आहे. विकासाच्या संदर्भात, सिमांतीक समुदायांना हक्क, विकास आणि इतर संधी उपलब्ध असताना त्यांचे सांस्कृतिक वेगळेपण जपायचे आहे.

२.८ सारांश

महिला, दलित, आदिवासी, मुले, कैदी, निर्वासित, अल्पसंख्याक, गरीब लोक असे अनेक गट आहेत, ज्यांना जुन्या जाचक पद्धतीमुळे सिमांतीकरणाचा सामना करावा लागला आहे. लिंगभाव पूर्वग्रह, दुहेरी जबाबदाऱ्या आणि आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय अधिकारांचा अभाव यामुळे महिलांवरील भेदभाव दिसून येतो. जाती-आधारित सिमांतीकरण हा मानवी हक्कांचा गंभीर प्रश्न आहे. जाती-आधारित भेदभावामध्ये सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय बहिष्कार, घरांमध्ये पृथक्करण, सार्वजनिक आणि खाजगी सेवा आणि रोजगार यांच्या सुलभ प्रवेशास नकार किंवा कधीकधी निर्बंध समाविष्ट असतात. वर्गवाद म्हणजे प्रबळ वर्ग गटांना फायदा मिळवून देण्यासाठी आणि मजबूत करण्यासाठी गौण वर्ग गटांवर पद्धतशीर अत्याचार होय.

भारतीय समाजाने सहिष्णुता आणि बहुलतावादाची भर दिली असली तरी काही फुटीरतावादी शक्तीचा परिणाम अल्पसंख्याकांचे विविध रूपात सिमांतीकरण आणि बहिष्करण करण्यात येते.

२.९ प्रश्न

१. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या समस्या स्पष्ट करा.
२. वर्ग आधारित भेदभावाच्या समस्येवर चर्चा करा.
३. 'लिंगभाव-आधारित भेदभाव आणि त्याची कारणे' विस्तृतपणे सांगा.
४. समाजातील अल्पसंख्याकांना भेडसावणाऱ्या समस्या सांगा.

२.१० संदर्भ

१. <https://www.jstor.org/stable/4364095>
२. <https://www.yourarticlelibrary.com/tribes/six-main-problems-faced-by-the-indian-tribes/42401>
३. <https://classism.org/about-class/what-is-classism/>



अनेक सीमांत गट आणि त्यांचे भेदभाव, वंचितता आणि सामाजिक बहिष्कार

घटक रचना:

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ परिचय - सामाजिक बहिष्कार
 - ३.१.१ शाश्वत विकास आणि सामाजिक बहिष्कार
 - ३.१.२ सामाजिक बहिष्कार आणि संसाधने
 - ३.१.३ सामाजिक बहिष्कार प्रकार
- ३.२ सीमांतीकरण आणि वंचितता
- ३.३ पूर्वग्रह आणि भेदभाव
 - ३.३.१ भेदभावाचे प्रकार
- ३.४ निष्कर्ष
- ३.५ सारांश
- ३.६ प्रश्न
- ३.७ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- सीमांतीकारणाशी संबंधित विविध संकल्पनांचे परीक्षण करणे
- सिमांतीकीकरणाचे सीमांतीक गटांवर होणारे परिणाम समजून घेणे.

३.१ प्रस्तावना

लोकांना उत्पादनक्षम, निरोगी आणि सर्जनशील जीवनाचा आनंद घेण्यासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करणे हे विकासाचे उद्दिष्ट आहे. या कारणास्तव, उपेक्षिततेच्या समस्येवर लक्ष देणे महत्वाचे आहे. जनसहभागाच्या दृष्टीने विकास व्यापकपणे समजला जातो. तथापि, सिमान्तीकरण लोकांच्या मोठ्या वर्गाला विकास प्रक्रियेत सहभागी होण्यापासून वंचित ठेवते. ही एक गुंतागुंतीची आणि गंभीर समस्या आहे ज्याला धोरणात्मक पातळीवर

हाताळणे आवश्यक आहे. हा विभाग अशा प्रक्रियांशी संबंधित आहे जो सीमांतपणाशी संबंधित आहे, म्हणजे, सामाजिक बहिष्कार, सामाजिक भेदभाव आणि वंचितता होय.

सामाजिक बहिष्कार ही एक जटिल आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. याचा अर्थ अधिकार, वस्तू आणि सेवा संसाधनांना नकार देणे. यात सामान्य नातेसंबंध आणि क्रियाकलापांमध्ये भाग घेण्यास असमर्थता देखील समाविष्ट आहे, जे समाजातील बहुसंख्य लोकांना उपलब्ध आहे, मग ते आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक किंवा राजकीय क्षेत्रात असो. सामाजिक बहिष्काराचा व्यक्तींच्या जीवनमानावर आणि संपूर्ण समाजाच्या समता आणि सामंजस्यावर हानिकारक परिणाम होतो. सामाजिक बहिष्कार अनैच्छिक आहे म्हणजे वगळलेल्यांची इच्छा विचारात न घेता बहिष्कार केला जातो. सामाजिक बहिष्काराचे कधीकधी चुकीच्या पद्धतीने त्याच युक्तिवादाने समर्थन केले जाते की वगळलेले गट स्वतः सहभागी होऊ इच्छित नाहीत. जेव्हा वंचितता इष्ट गोष्टीवर प्रवेश प्रतिबंधित करते तेव्हा अशा तर्काचे सत्य स्पष्ट नसते

३.१.१ शाश्वत विकास आणि सामाजिक बहिष्कार:- (Sustainable Development and Social Exclusion):

सामाजिक बहिष्कारासाठी कोणतीही सार्वत्रिक मान्यता नसलेली व्याख्या किंवा मानक बिंदू (बेंचमार्क) नसले तरी, विद्वान, सरकारी संस्था, अशासकीय संस्था आणि इतरांनी मांडलेल्या जवळजवळ सर्व व्याख्यांच्या केंद्रस्थानी समाजात सहभागाचा अभाव आहे. शाश्वत विकास ध्येयाच्या २०३० च्या अजेंडामध्ये नमूद केलेले हे तत्व आहे की प्रत्येक व्यक्तीने समृद्धीचे फायदे घ्यावेत आणि कल्याणाच्या किमान मानकांचा आनंद घ्यावा. सर्व राष्ट्र आणि लोक आणि समाजातील सर्व घटकांना दारिद्र्य आणि उपासमारीपासून मुक्त करणे आणि निरोगी जीवन आणि शिक्षण, आधुनिक ऊर्जा आणि माहितीची उपलब्धता सुनिश्चित करणे हा हेतू आहे. जर ही उद्दिष्टे साध्य करायची असतील तर, अध्ययन संस्थांना गरिबीमध्ये सर्वात खोल आणि सर्वात असुरक्षित लोकांसाठी काम करावे लागेल. अजेंडा २०३० ने कायद्याचे राज्य वाढवणे, न्यायाला समान प्रवेश सुनिश्चित करणे आणि सर्वसमावेशक आणि सहभागी निर्णय घेण्याला व्यापक प्रोत्साहन देण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. जेव्हा हे ध्येय आणि लक्ष्य प्रभावीपणे कृतीत रूपांतरित केले जातात आणि योग्यरित्या मानक बिंदू (बेंचमार्क) केले जातात, तेव्हा ते प्रतिनिधित्व करतात की ते सामाजिक समावेशन प्रक्रियेची उद्दीष्टे पूर्ण करतात. तथापि, शाश्वत विकास ध्येयांमध्ये प्रतिबिंबित होणाऱ्या चिंतांपेक्षा सामाजिक समावेशन व्यापक चिंतांचा समावेश करते.

जेव्हा लोकांना उत्पन्न, रोजगार, जमीन आणि घर यासारख्या भौतिक संसाधनांमध्ये किंवा शिक्षण आणि आरोग्य सेवेसारख्या सेवांमध्ये प्रवेश नसतो तेव्हा -अजेंडा २०३० मध्ये समाविष्ट केलेल्या कल्याणचे आवश्यक पाया मानलेल्या समावेशनास अडथळा येऊ शकतो. जेव्हा समावेशन देखील मर्यादित असतो तेव्हा लोक त्यांच्या आवाजाचा वापर (अधिकारांचा वापर) करू शकत नाहीत किंवा एकमेकांशी संवाद साधू शकत नाहीत आणि त्यांचे अधिकार आणि सन्मान समान आदर आणि संरक्षण दिले जात नाही.

अशा प्रकारे सामाजिक बहिष्कारात केवळ भौतिक वंचितच नाही तर संस्थांचा अभाव किंवा महत्त्वपूर्ण निर्णयांवर नियंत्रण तसेच परकेपणा आणि कनिष्ठतेच्या भावनांचा समावेश

आहे. जवळजवळ सर्व देशांमध्ये, वय, लिंग, अपंगत्व, वंश, वांशिकता, धर्म, स्थलांतर स्थिती, सामाजिक -आर्थिक स्थिती, राहण्याचे ठिकाण आणि लैंगिक अभिमुखता आणि लिंग ओळख ही कालपरत्वे सामाजिक बहिष्काराचे आधार आहेत.

अनेक सीमांत गट आणि त्यांचे भेदभाव, वंचितता आणि सामाजिक बहिष्कार

तुमची प्रगती तपासा

१. सामाजिक बहिष्काराचा अर्थ सांगा?

३.१.२ सामाजिक बहिष्कार आणि संसाधने : Social Exclusion and Resources :-

सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या उपेक्षित गटाचे मूल्यांकन समाजातील उपलब्ध विविध संसाधनांकडे असलेल्या सामावेशानाच्या पातळीवर आणि सुलभतेद्वारे केले जाऊ शकते. प्रत्येक समाजात काही लोकांचा वेगळा आणि वैविध्यपूर्ण मौल्यवान संसाधनांमध्ये इतरांपेक्षा मोठा वाटा आणि सुलभता असते, जसे की: पैसा, मालमत्ता, शिक्षण, आरोग्य आणि शक्ती ही सामाजिक संसाधने तीन प्रकारांमध्ये विभागली जाऊ शकतात.

सामाजिक संसाधने तीन रूपे:

- भांडवली-अर्थव्यवस्था: भौतिक मालमत्ता आणि उत्पन्नाच्या स्वरूपात;
- सांस्कृतिक भांडवल: जसे शैक्षणिक पात्रता आणि स्थिती;
- सामाजिक भांडवल: संपर्क आणि सामाजिक संघटनांच्या आंतरजालाच्या (नेटवर्कच्या) स्वरूपात.
- बऱ्याचदा भांडवलाची ही रूपे परस्परव्यापी (ओव्हरलॅप) होतात आणि एकाचे दुसऱ्यामध्ये रूपांतर करता येते. उदाहरणार्थ, चांगल्या कुटुंबातील व्यक्ती महागडे उच्च शिक्षण घेऊ शकते आणि त्यामुळे सांस्कृतिक किंवा शैक्षणिक भांडवल मिळवू शकते. सामाजिक संसाधनांच्या असमान सामावेशानाच्या प्रतीमानांना सामान्यतः सामाजिक असमानता म्हणतात. सामाजिक असमानता व्यक्तींमधील जन्मजात फरक प्रतिबिंबित करते; उदाहरणार्थ त्यांची वेगवेगळी क्षमता आणि प्रयत्न. कोणीतरी अपवादात्मक बुद्धिमत्ता किंवा प्रतिभा संपन्न असू शकते किंवा त्याच्याकडे संपत्ती आणि दर्जा असू शकतो. तथापि मोठ्या प्रमाणात सामाजिक असमानता लोकांमधील जन्मजात किंवा नैसर्गिक फरकांचा परिणाम नसून ज्या समाजात ते राहतात त्या समाजाने निर्माण केले आहे, याचा अर्थ असा की सामाजिक असमानता संरचनात्मकरित्या तयार केली गेली आहे.

३.१.३ सामाजिक बहिष्काराचे प्रकार : Forms of Social Exclusion:

सामाजिक बहिष्कृत प्रक्रियांमधील विविध परिमाणे :-

राजकीय बहिष्कार: राजकीय सहभाग आणि संघटित करण्याचा अधिकार, मतदानाचा अधिकार आणि निवडणूक राजकारणाचा अधिकार आणि संधीचा नागरिकत्व हक्क

नाकारणे समाविष्ट आहे. भल्ला आणि लापेयर (१९९७) असा युक्तिवाद करतात की राजकीय बहिष्कारात व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांची आणि नागरी स्वातंत्र्याची हमी देणारी राज्य ही तटस्थ संस्था नसल्याची कल्पना देखील समाविष्ट आहे. त्याऐवजी हे समाजाच्या प्रबळ वर्गाचे वाहन आहे आणि सामाजिक समूहांमध्ये भेदभाव करण्यासाठी त्याची संस्था वापरू शकते.

आर्थिक बहिष्कार: कामगारबाजारपेठांमध्ये प्रवेश, पत आणि 'भांडवली मालमत्ता' च्या इतर प्रकारांचा समावेश आहे.

सामाजिक बहिष्कार भेदभावाचे रूप घेऊ शकते आणि त्यात लिंग, वांशिकता, वर्ग आणि वय यासारख्या अनेक परिमाणे समाविष्ट आहेत. यामुळे अशा गटांना समाजकल्याणात प्रवेश मिळण्याची संधी कमी होते आणि श्रमबाजारात त्यांच्या समावेशानावर मर्यादा येते.

सांस्कृतिक बहिष्कार: विविध मूल्ये, मानदंड आणि जीवनशैली कोणत्या प्रमाणात स्वीकारली आणि सन्मानित केली जाते याचा संदर्भ देते.

श्रेणीमधील संबंध परस्परांशी जोडलेले आणि आच्छादित (ओव्हरलॅप) आहेत. व्यक्तींच्या प्रभावांची जटिलता लक्षात घेता, सामाजिक बहिष्काराच्या संदर्भात एकच विशिष्ट कारण ओळखणे अशक्य आहे. इतरांकडून मुद्दाम कारवाई केल्यामुळे लोकांना बहिष्काराचा सामना करावा लागू शकतो; सामाजिक प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून ज्यात मुद्दाम किंवा कधीकधी निवडीनुसार कारवाई होत नाही. तथापि, बहुतेक प्रकरणांमध्ये सामाजिक बहिष्कार हे गरिबी, दुःख आणि कधीकधी मृत्यूचे मुख्य कारण असू शकते. हे असमान शक्ती संबंधांच्या कार्यामुळे घडते असे म्हणता येईल.

तुमची प्रगती तपासा

१. सामाजिक बहिष्काराचा संसाधने सांगा?

३.२ सिमान्तीकरण आणि वंचितता

सामाजिक वंचितता आणि सामाजिक बहिष्कार या संकल्पना व्यक्तींच्या त्यांच्या समाजातील त्यांच्या जीवनात पूर्णपणे सहभागी होण्याच्या असमर्थतेवर समान लक्ष केंद्रित करतात. सिमान्तीकरण आणि/ किंवा बहिष्काराच्या कारणानी उद्भवणारे अनेक गंभीर परिणाम आहेत. सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे सामाजिक आणि सापेक्ष वंचितता. सामाजिक असमानतेच्या चर्चेची जवळून संबंधित संकल्पनांपैकी एक म्हणजे वंचितता. समाजशास्त्रीय विश्लेषण सामाजिक चांगुलपणाच्या प्रवेशाची असमानता म्हणून व्यापकपणे वंचिततेची व्याख्या करते. त्यात गरिबी आणि इतर व्यापक स्वरूपाच्या गैरसोयींचा समावेश आहे. हे स्वयं-विकासासाठी आणि मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक संसाधनांमध्ये प्रवेश नाकारण्याचा संदर्भ देते. संसाधने सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक असू शकतात आणि मूलभूत गरजा एका संस्कृतीतून दुसऱ्या संस्कृतीत बदलू शकतात.

गरिबीपेक्षा वंचित असणे ही एक व्यापक प्रघटना आहे. दोन संज्ञा एकमेकांशी अंतरसंबंधित असूनही वंचिततेपासून वगळण्याची गरज आहे. सामाजिक वंचिततेचे मोजमाप सामाजिक सहभागाच्या अभावासाठी योगदान देणाऱ्या सामग्री किंवा आर्थिक संसाधनांच्या कमतरतेवर

जोर देण्याकडे आहे. दुसरीकडे, सामाजिक बहिष्काराच्या उपायांनी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय क्रियाकलापांच्या विस्तृत श्रेणीमध्ये सहभागाच्या अभावावर भर दिला आहे..

अनेक सीमांत गट आणि त्यांचे भेदभाव, वंचितता आणि सामाजिक बहिष्कार

तुलनेने चांगली आर्थिक स्थिती असूनही एखाद्याला वंचित राहावे लागू शकते. पश्चिम आशिया आणि काही आफ्रिकन देशांप्रमाणे युद्धग्रस्त भागातील लोक, शांततापूर्ण राजकीय वातावरण नसल्यामुळे आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, घरे इत्यादींमध्ये प्रवेश न मिळाल्याने वंचित आहेत. इतर बाबतीत, सांस्कृतिक नियमनामुळे वंचितता निर्माण होऊ शकतात.

सामाजिक वंचिततेचे दोन विभाग खालीलप्रमाणे आहेत:

पूर्ण वंचितता: जीवनातील मूलभूत गरजांचा अभाव म्हणजे अन्न, पाणी, निवारा आणि इंधन. याचा अर्थ अस्तित्वाच्या मूलभूत गरजा - अन्न, वस्त्र आणि निवारा पूर्ण करण्यासाठी साधनांचा तोटा किंवा अभाव आहे.

सापेक्ष वंचितता: जेव्हा व्यक्ती स्वतःची तुलना इतरांशी करतात तेव्हा अनुभवलेल्या वंचिततांना संदर्भित करते. ज्या व्यक्तींकडे एखाद्या गोष्टीची कमतरता असते ती स्वतःची तुलना ज्यांच्याकडे असते त्यांच्याशी करतात आणि असे करताना त्यांना वंचितपणाची भावना वाटते. परिणामी, सापेक्ष वंचिततेमध्ये तुलना समाविष्ट असते.

वंचितता सिद्धांत : वंचिततांना सहसा व्यक्तिनिष्ठ अटींमध्ये परिभाषित केले जाते. संकल्पना "संदर्भ गट" च्याशी जवळून जोडलेली आहे - एका गटास संदर्भित करते ज्याशी एखाद्या व्यक्तीची किंवादुसऱ्या गटाची तुलना केली जाते. म्हणूनच वंचितता सिद्धांत, असे सांगतात की जे लोक स्वतःला संसाधनांपासून वंचित समजतात ते त्यांना महत्वाचे आणि अत्यावश्यक मानतात, जसे की, स्थिती, सन्मान, पैसा, विशेषाधिकार, न्याय, सामाजिक चळवळींमध्ये सामील होण्याची प्रवृत्ती असेल. लोकांना त्यांचे ध्येय आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विशिष्ट सामाजिक चळवळींमध्ये सामील होण्यासाठी प्रेरित करण्यासाठी सापेक्ष वंचितता महत्वाची भूमिका मानली जाते.

वॉल्टर रुन्सिमन सांगतात की सापेक्ष वंचितता अहंकारी वंचितता आणि बंधुत्व वंचिततामध्ये विभागली जाऊ शकते. त्यांच्या मते, अहंकारी वंचितता तेव्हा उद्भवते जेव्हा एखादी व्यक्ती स्वतःची / स्वतःची तुलना दुसऱ्या गटाच्या सदस्याशी करते ज्याची ती व्यक्ती सदस्य आहे. जर तो स्वतःला इतर व्यक्तींच्या तुलनेत कमी विशेषाधिकार किंवा कमी सुविधा दिल्याचा विचार करत असेल तर त्या व्यक्तीला अहंकारी वंचितपणा येऊ शकतो.

दुसरीकडे, बंधुत्ववादी वंचितता तेव्हा उद्भवते जेव्हा एखादा गट किंवा समुदाय स्वतःची तुलना दुसऱ्या गटाशी करतो आणि तुलना करताना तो स्वतःला समाजाच्या काही सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय संसाधनांपासून वंचित किंवा वगळलेले आढळतो. रुन्सिमन यांच्या मते, मताधिकार चळवळ किंवा नागरी हक्क चळवळ ही काही ठराविक उदाहरणे आहेत जी बंधुत्व वंचितता दर्शवतात आणि प्रतिबिंबित करतात.

तुमची प्रगती तपासा :

१. सामाजिक बहिष्काराचा वंचितता सिद्धांत सांगा?

३.३ पूर्वग्रह आणि भेदभाव

पूर्वग्रह म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीचे त्यांच्या कथित गट सदस्यत्वावर आधारित नकारात्मक मूल्यांकन (उदा. वंश, जात, वर्ग, लिंग, धर्म, लैंगिक अभिमुखता आणि क्षमता). अपरिचित सांस्कृतिक गटाचे सदस्य असलेल्या लोकांच्या विरोधात हे सामान्य आहे. पूर्वग्रह बहुतेकदा विशिष्ट समाज (स्टिरिओटाइपच्या) रूपात सुरू होतो, म्हणजे, एखाद्या व्यक्तीची विशिष्ट वैशिष्ट्ये विचारात न घेता, केवळ त्यांच्या गटातील सदस्यत्वावर आधारित विशिष्ट विश्वास किंवा धारणा. समज अति सामान्यीकृत होतात आणि गटाच्या सर्व सदस्यांना लागू होतात. पूर्वग्रह आणि भेदभाव यातील एक साधा फरक असा आहे की पूर्वग्रह हा वृत्तीने करायचा आहे, तर भेदभाव कृतीतून आहे.

भेदभावाची व्याख्या करणे कठीण आहे. लोकशाही बाजार सोसायटीमध्ये भेदभाव हा सामान्यतः निष्पक्ष आणि समान वागणुकीच्या निकषांच्या विरुद्ध मानला जात असल्याने, भेदभाव परिभाषित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण प्रमाणित मापक आहेत. भेदभावाच्या बहुतेक व्याख्या इंद्रियगोचर परिभाषित करण्याच्या दोन तरी वेगळ्या माध्यमांभोवती फिरतात: अ) हेतुपुरस्सर भेदभाव आणि ब) भिन्न प्रभाव. पेजर आणि शेफर्ड (२००८) भेदभावाच्या स्पर्धात्मक व्याख्येबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतात, परंतु निरीक्षण करा की बहुतेक व्याख्या वर नमूद केलेल्या दोन श्रेणींपैकी एकामध्ये येतात.

वंशभेद, पूर्वग्रह, लैंगिकता किंवा विशिष्ट समज सारख्या इतर संबंधित घटनांपासून भेदभाव वेगळे करण्याची गरज आहे. भेदभाव हा वर्तणुकीच्या संचाला सूचित करतो, तर इतर संकल्पना विचारधारा, दृष्टिकोन किंवा विश्वास यांचा संदर्भ देतात. हे भाषांतर करू शकतात किंवा करू शकत नाहीत किंवा भेदभावपूर्ण कृतीमध्ये प्रकट होऊ शकतात.

भेदभाव ही एक कृती किंवा प्रथा आहे जी काही विशिष्ट किंवा कथित गुणांच्या आधारे व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या गटांमध्ये वगळते, तोटे किंवा फरक करते. भेदभावाचा समाजशास्त्रीय अभ्यास दोन प्रकारच्या चौकशीमध्ये विभागला जाऊ शकतो: १) सामाजिक घटना म्हणून भेदभाव (स्पष्ट करणे) आणि २) इतर पाळल्या गेलेल्या सामाजिक घटनांचे स्पष्टीकरण म्हणून भेदभाव. विषयांची विस्तृत श्रेणी; जसे - समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, राज्यशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि कायदा - यांनी स्पष्टीकरणात्मक वस्तू म्हणून भेदभाव केला आहे. या विषयांनी भेदभाव का होतो आणि कोणत्या परिस्थितींना जन्म दिला आणि त्याच्या प्रथेचे पुनरुत्पादन का केले यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्याला 'स्पष्टीकरणात्मक वस्तू म्हणून भेदभाव' हा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन इतर शाखांमध्ये, विशेषतः मानसशास्त्र किंवा अर्थशास्त्रात वेगळे करणे आवश्यक आहे. याचे कारण असे की समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन सूक्ष्म स्तरीय विश्लेषणाकडे पाहतो, सामाजिक प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून घटना स्पष्ट करतो. हे अपरिहार्यपणे वैयक्तिक पातळीवरील प्राधान्ये किंवा संज्ञानात्मक प्रक्रियांमध्ये ही घटना कमी करत नाही. समाजशास्त्रज्ञांनी भेदभावाचे निरीक्षण केलेल्या स्वारस्य घटनेसाठी स्पष्टीकरण म्हणून देखील संबोधित केले आहे, म्हणजे सामाजिक स्तरीकरण जे स्थिती, भौतिक फायदे आणि राजकीय अधिकारांच्या असमान वितरणाशी संबंधित आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. भेदभाव आणि पूर्वग्रह यातील फरक सांगा?

अनेक सीमांत गट आणि त्यांचे
भेदभाव, वंचितता आणि
सामाजिक बहिष्कार

३.३.१ भेदभावाचे स्वरूप / प्रकार: Forms of Discrimination:

भेदभावाचे अनेक प्रकार आहेत:

वांशिक भेदभाव: वास्तविक आणि कथित वांशिक भेदांच्या आधारावर व्यक्तींमधील असमान वागणुकीचा परिणाम. हे सामाजिक जीवनातील विविध स्तरांवर प्रकट होऊ शकते, किरकोळ दुर्लक्ष किंवा परस्पर संवादातील तीव्र वैमनस्य ते सार्वजनिक संस्थांमध्ये मोठ्या प्रतिबिंबांपर्यंत. याला जातीय असमानतेप्रमाणे संरचनात्मक किंवा संस्थात्मक भेदभाव असेही म्हटले जाऊ शकते.

लिंग, लिंगभाव आणि लिंग अस्मिता भेदभाव: भेदभावाचा हा प्रकार एखाद्या व्यक्तीवर त्याच्या कथित लिंग, लिंगभाव आणि / किंवा लिंग ओळखीवर आधारित प्रतिकूल कारवाईचा संदर्भ देते. ऐतिहासिकदृष्ट्या, लैंगिक भेदांच्या आधारावर पुरुष आणि स्त्रियांसाठी वेगवेगळ्या सामाजिक भूमिका न्याय्य ठरल्या आहेत. अन्यायकारक भेदभाव सहसा समाजाने धारण केलेल्या लैंगिक रूढींचे अनुसरण करतो.

धार्मिक भेदभाव: भेदभावाचा हा प्रकार म्हणजे एखाद्या व्यक्तीचे किंवा समूहाचे त्यांच्या आध्यात्मिक किंवा धार्मिक श्रद्धांवर आधारित किंवा त्यांच्या अभावावर वेगळ्या पद्धतीने प्रतिकूल वागणूक करणे.

अल्पसंख्यात्मकविषयकभेदभाव: हा एक शब्द आहे जो प्रबळ किंवा बहुसंख्य गटाच्या सदस्यांविरुद्ध किंवा अल्पसंख्याक किंवा ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित गटांच्या सदस्यांच्या बाजूने भेदभाव दर्शवतो. हा भेदभाव सामाजिक असमानता दूर करण्याचा प्रयत्न करू शकतो जेथे काही वंचित गटांना शक्तिशाली गटाच्या समान विशेषाधिकारांमध्ये प्रवेश नाकारण्यात आला आहे. अशा परिस्थितीत वंचित गटांना आधीच भेडसावू शकणारा भेदभाव दूर करण्याचा हेतू आहे. सकारात्मक कृती कार्यक्रमांमध्ये अंतर्भूत (सकारात्मक) भेदभाव अधोरेखित करण्यासाठी उलट भेदभाव देखील वापरला जाऊ शकतो.

संस्थात्मक पूर्वग्रह किंवा भेदभाव: मोठ्या संस्थांच्या कार्यपद्धती, धोरणे, कायदे किंवा उद्दिष्टांमध्ये अंतर्भूत भेदभावाचा संदर्भ देते. या संस्थांमध्ये सरकार, कॉर्पोरेशन, वित्तीय संस्था, सार्वजनिक संस्था आणि इतर मोठ्या संस्था समाविष्ट आहेत. हे एका गटातील काही सदस्यांच्या अन्यायकारक, अप्रत्यक्ष वागणुकीचा संदर्भ देते.

तुमची प्रगती तपासा

१. भेदभावाचे अनेक प्रकार सांगा?

३.४ निष्कर्ष

सामाजिक भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार आणि सामाजिक वंचितता व्यक्ती, गट आणि समुदायांवर हानिकारक प्रभाव निर्माण करतात. अनेक लोकांसाठी अनेक आव्हानांपैकी एक ज्यांचे जीवन मुख्य प्रवाहातील समाजाने "इतर"(परके) केले आहे ते म्हणजे त्यांचे आवाज पुन्हा प्राप्त करणे आणि कथा पुन्हा तयार करण्यासाठी शक्तीचा वापर करणे. वंचित गट

म्हणून ओळखल्या गेलेल्या आणि समर्थनाचा वापर करणाऱ्या लोकांना प्रभावित करणाऱ्या आणि बोलण्याच्या आणि ऐकण्याच्या अधिकाराचा बचाव करण्यासाठी प्रभावित करणाऱ्या दडपशाही रचनांना मान्यता देणे आवश्यक आहे.

३.५ सारांश

सामाजिक बहिष्कार ही एक जटिल आणि बहुआयामी प्रक्रिया आहे. याचा अर्थ अधिकार, वस्तू आणि सेवा संसाधनांना नकार देणे. सामाजिक बहिष्कारात केवळ भौतिक वंचितता नाही तर संस्थांचा अभाव किंवा महत्त्वपूर्ण निर्णयांवर नियंत्रण तसेच परकेपणा आणि कनिष्ठतेची भावना समाविष्ट आहे. सामाजिक असमानतेच्या चर्चेशी संबंधित संकल्पनांपैकी एक म्हणजे वंचितता. भेदभाव ही एक कृती किंवा प्रथा आहे जी काही विशिष्ट किंवा कथित गुणांच्या आधारे व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या गटांमध्ये वगळते, हानी किंवा फरक करते. उपेक्षिततेचे विविध प्रकार: सामाजिक भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार आणि सामाजिक वंचितता व्यक्ती, गट आणि समुदायांवर हानिकारक प्रभाव निर्माण करतात.

३.६ प्रश्न

१. सामाजिक बहिष्कार परिभाषित करा आणि सामाजिक बहिष्काराच्या प्रकारांवर चर्चा करा.
२. वंचिततेच्या सिद्धांतांवर चर्चा करा आणि वंचिततेच्या समस्येवर सविस्तर चर्चा करा.
३. सामाजिक भेदभावाची वैशिष्ट्ये आणि रूपे तपासा?

३.७ संदर्भ : REFERENCES:

१. Dwivedi, O. (2007). Marginalization and Exclusion. Retrieved from SpringerLink: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230627390_5
२. Sharma, J. R. (2018). Societies, Social Inequalities and Marginalization: Marginal Regions in the 21st Century. In J. R. Sharma, Societies, Social Inequalities and Marginalization: Marginal Regions in the 21st Century.
३. Silver, H. (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. Retrieved from GSDRC APPLIED KNOWLEDGE SERVICES: <https://gsdrc.org/document-library/social-exclusion-and-social-solidarity-three-paradigms/>



महात्मा ज्योतिबा फुले

घटक रचना:

४अ.० उद्दिष्टे

४अ.१ परिचय

४अ.२ महात्मा जोतिबा फुले

४अ.२.१ महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्रीशिक्षणातील योगदान

४अ.२.२ महात्मा जोतिबा फुले यांचे अस्पृश्यतेविषयक विचार

४अ.२.३ सामाजिक सुधारणा चळवळ

४अ.०. उद्दिष्टे

- महात्मा फुले यांचा जीवन विषयक अभ्यासाची ओळख करून देणे.
- सामाजिक सुधारणा चळवळीत म. जोतिबा फुले यांचे योगदान समजून घेणे अभ्यासणे.
- सामाजिक असमानता विषमतेचा प्रश्न आणि जातीआधारित अत्याचाराचे परिक्षण करणे.

४अ.१. प्रस्तावना

सिमान्तीकरण ही विस्तृत प्रकारची संकल्पना आहे. “सिमान्तीकरण” ही प्रक्रिया प्रस्थापित तथा उदयोन्मुख अभिजनांनी निर्माण केलेली असून उच्च विरुद्ध कनिष्ठ या वर्गातील सामाजिक आर्थिक संबंधावर आधारित आहे. या प्रक्रियेद्वारे श्रम आणि सामाजिक संसाधनांचे असमान वितरण केले जाते. जातिआधारित सिमान्तीकरण हे भारतीय समाजात नेहमी दिसून येणारे सिमान्तीकरण आहे कि ज्याची पाळेमुळे भारतीय समाजातील इतिहास, धर्म आणि हिंदू संस्कृतीमध्ये सापडतात. जातीव्यवस्था ही उच्चजातिय गटांना श्रमविभागीमध्ये अधिक सूट देते आणि कनिष्ठ वर्गीयांना मात्र अधिक कामाचे/ श्रमाचे वाटप करते.

भारतीय समाज हा जाती समुहाचे आगार म्हणून ओळखला जातो. अशी विविध जाती उच्च-निच भेदांवर आधारले आहे. भारतीय वर्णव्यवस्था हीच जाती व्यवस्थेचे मुळ मानले जाते. वर्ण व्यवस्थेतील आंतर-वर्ण विवाहाचा नियम जाती उदयास जबाबदार आहे. वर्ण व्यवस्थेतील स्ववर्णातील विवाहाच जोडीदार निवडते. वर्णाचाच व्यवसाय करणे, श्रेष्ठ -

कनिष्ठ भेदाची परंपराही जातीत आहे. ब्राह्मण हा जात व वर्णात श्रेष्ठ आहे. प्रतिष्ठित व्यवसाय पण कायम आहे. थोडक्यात ब्राह्मणांनी आपले श्रेष्ठत्व कायम ठेवण्यासाठी जाती जन्माला घातल्या असा दावा ब्राह्मणेत्तर चळवळीचे मत आहे. या जाती व्यवस्थेच्या भेदभाव वृत्तीमुळे अस्पृश्यतेसारखी वाईट प्रथा जन्माला आली होती. थोडक्यात विषमतेवर आधारी समाजरचना हे तत्व जातीचे आहे यामुळे उच्चातीना विशेष अधिकार आणि कनिष्ठ जाती हिन समजून मुलभूत हक्कापासून पण वंचित ठेवले जात होते. म्हणून समाजात समता निर्माण करण्यासाठी जाती व्यवस्थेत अंत करणे आवश्यक आहे. असे मत ब्राह्मणेत्तर चळवळीचे होते ते आपण थोडक्यात पाहू.

अशा प्रकारे केवळ कायद्याच्या स्तरावरच निम्न जातीतील लोकांना उपेक्षित ठेवले जात आहे तर राजकीय व आर्थिक प्रभावाच्या पदांपासून ते वंचित असून सांस्कृतिक, भावनिक, भौतिक आणि मानसशास्त्रीय वंचितता देखील अनुभवतात. ऐतिहासिक अन्यायाचा हा प्रकार शतकानुशतकांपासून निम्न जातीतील लोकांवर केला जात आहे. समाजिक-आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी आणि दारिद्र्यनिर्मुलनासाठी भारत सरकारने अनेक कार्यक्रम सुरु केले आहेत.

भारतीय शासनाचे विधायक कार्यक्रम जसे की, जातीआधारित आरक्षणाने भारतीय समाजातील शोषित वर्गासाठी शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यात महत्वाची भूमिका बजावली आहे. या धोरणांची मुळे महात्मा फुले यांच्या लिखाणात शोधली जाऊ शकतात. ज्यांनी लोकांच्या कायदेशिर अधिकारांसाठी आपली प्रखर मते मंडली होती.

या प्रकरणात आपण महात्मा जोतिबा फुले यासमाजसुधारकांच्या कार्याचा आढावा घेणार आहोत. त्यांनी विषमताधिष्ठीत भारतीय समाजातील भेदभाव आणि उच्चनिचतेला आव्हान देऊन सिमांतिक घटकांच्या उन्नती आणि प्रबोधनाचा जो मार्ग मोकळा करून दिला आहे. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांच्या आणि अस्पृश्यांच्या हक्कासाठी लढा दिला यांची ओळख करून घेऊया.

४अ.२. महात्मा फुले यांचा जीवन परिचय

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ मध्ये झाला. त्यांचे पुर्ण नाव ज्योतिबा गोविंदराव फुले (गो-हे) असे होते. पुण्यात त्यांच्या कुटुंबाचा फुले विक्रीचा व्यवसाय होता. त्यावरून त्यांचे आडनाव फुले असे झाले. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण पुणे येथेच झाले. इंग्रजी शिक्षणासाठी त्यांनी स्कॉटिश मिशन हायस्कूल मध्ये घेतले. १८४७ मध्ये थॉमस पेन यांच्या रॉईट ऑड मॅन हा ग्रंथांचे अध्ययन केले यामुळे पेनच्या विषयी त्यांच्यावर विशेष प्रभाव होता. १८४७ साली सावीत्रीबाईशी त्यांचा विवाह झाला. तेव्हाच्या समाज व्यवस्थेतील अंधकारामुळे त्यांच्या मनात चिड निर्माण झाली होती. एका ब्राह्मण मित्राच्या विवाहप्रसंगी ब्राह्मण वर्गाकडून अपमान सहन करावा लागला होता. १८४७ मध्ये पुण्याच्या भिडे वाड्यात प्रथम मुलींची शाळा सुरु केली. तसेच अस्पृश्य मुलांनासाठी शाळा आण वस्तीगृहाची स्थापना केली. शिक्षणापासून बहुजन समाज वंचित असल्यामुळे शिक्षणाच्या प्रसारावर विशेष लक्ष केंद्रित केले होते. विधवा पुर्नविवाह, स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्यता निर्मुलन,

अंधश्रद्धा निमूर्लन आणि शिक्षणांचा समाजातील शुद्ध अतिशुद्ध समाजापर्यंत प्रसार हे ध्येय समोर ठेवून आयुष्यभर सामाजिक, राजकीय, धार्मिक विविध चळवळी मोलांचे योगदान केले होते. अशा या थो विचारवंत आणि समाज सुधारकाच्या अंत २८ नोव्हेंबर १८९० साली निधन झाले. गुलामगिरी, सार्वजनिक सत्यधर्म, शेतकऱ्यांचा असुड, ब्राह्मणांची कसब, तृतीयरत्न (नाटक), शिवाजी महाराजांचा पोवाडा, अखंड (काव्य) वगैरे साहित्य प्रसिद्ध आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. महात्मा फुले यांनी थॉमस पेन यांचा कोणता ग्रंथ वाचला होता?

४अ.२.१ महात्मा फुले यांचे स्त्रीशिक्षणातील योगदान :-

भारतीय स्त्रियांवर अनेक बंधने होती. कर्मकांड, रूढी, परंपरा व प्रथा यांच्या जोखडात स्त्री बांधली होती. अनेक अन्याय-अत्याचार वर्षानुवर्ष स्त्री सहन करत होती. सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व राजकीय गुलामगिरी स्त्रीला जीवन जगावे लागत होते. स्त्री केवळ पुरुषांच्या उपभोगाची वस्तू मानली जात होती. या सर्व अत्याचारा पासून मुक्तीसाठी फुले यांनी स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले. या शिवाय विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह बंदी, पडदा पद्धती वगैरे सारख्या दृष्ट प्रथांना आळा घालण्यासाठी कार्य केले. मुलींसाठी स्वतः शाळा सुरु केल्या होत्या.

भारतीय समाजात स्त्रि शिक्षणाचा पाया घालणारे आधुनिक समाज परिवर्तनाच्या चळवळी अध्यक्षप्रवर्तक महात्मा जोतिराव फुले यांनी शुद्ध-अतिशुद्धांच्या व्यथा निर्भिडपणे मांडणारे होते. ब्राह्मणेत्तर चळवळीला पोषक वातावरण निर्माण करणारे महात्मा फुले होते. त्यांच्या महत्त्वाच्या योगदानाची माहिती करून घेणे महत्त्वाचे आहे. जोतीबा फुले यांचा ध्येयवाद हा न्याय व समतेवर आधारित होता. सर्व जाती व विचारांच्या लोकांना बंधुभावाची शिकवण दिली. शुद्ध-अतिशुद्धांचा उद्धार झाल्याशिवाय समाज सुधारणा होणार नाही असे स्पष्ट विचार होते.

महात्मा फुले यांना निम्न जातीगटातील मुलामुलींच्या शिक्षणात रस होता. त्यामुळे त्यांनी १८४८ साली निम्न जातीतील मुलामुलींना शिक्षण द्यायला सुरुवात केली. अस्पृश्यांबद्दलची घृणा लोकांच्या मनात असल्यामुळे या शाळांमध्ये शिकवण्यासाठी शिक्षक उपलब्ध होत नव्हते. त्यामुळे या कमी म. फुले आपली पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षण देउन १६ मे १८४८ रोजी पुण्यातील भिडे वाड्यात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली आणि सावित्रीबाईंवर शिक्षिकेची जबाबदारी सोपवली. परिणामी पुण्यातील सनातनी लोक भडकले आणि त्यांनी म. फुलेंच्या विरोधात हिंसक मोहीम सुरु केली. परंतु म. फुलेंनी या सनातनी विरोधकांना न जुमानता निडरपणे बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी स्वतःला वाहून घेतले. समाजातील उपेक्षित वर्गातील मुलामुलींच्या शिक्षणप्रसारासाठी त्यांनी शिक्षण संस्थांचे जाळे उभारले. एवढ्यावर न थांबता त्यांनी सन १८५१ साली मुलींसाठी दोन शाळा स्थापन केल्या. त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांना १८५२ साली शिक्षणमंडळाकडून गौरविण्यात आले.

सन १८५८ सालापर्यंत त्यांनी शाळा व्यवस्थापनातून हळूहळू लक्ष काढून घेऊन सामाजिक सुधारणेच्या व्यापक क्षेत्रात प्रवेश केला आणि समाजातील अनिष्ट प्रथांच्या उच्चाटनासाठी प्रयत्न केले.

तुमची प्रगती तपासा

१. महात्मा फुले यांचा शैक्षणिक कार्याबद्दल माहिती सांगा?

४अ.२.२. अस्पृश्यतेसंदर्भात म.फुलेंचा दृष्टीकोण :-

स्त्रीशिक्षणाबरोबरच समाजातील अस्पृश्य बांधवांना भेडसावणाऱ्या तथा भोगाव्या लागणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करतात. क्रांतिकारी विचार हे क्रांतिकारी पद्धतीनेच समाजासमोर मांडले जावेत. असा त्यांचा आग्रह असे. त्यांनी भरतोय समाज संरचनेचे विश्लेषण केले आणि शूद्रातिशूद्र हे सर्वाधिक अत्याचारित असल्याचे अधोरेखित केले. हे करत असताना तांना असा विश्वास होता की, शूद्रातिशूद्र संपूर्ण समाजाच्या वतीने क्रांतीचे नेतृत्व करून लोकांना सनातन्यांच्या बंधनातून मुक्त करेल. शूद्रातिशूद्रांना तत्कालीन भारतीय समाजातील प्रस्थापितांनी पिण्याच्या पाण्याचा हक्क नाकारला होता. सार्वजनिक विहिरी आणि तलावांमधील पाणी वापरावर मज्जाव केला जायचा. परंतु पुण्यातील आपल्या राहत्या घरातील पाण्याचा हौद त्यांनी अस्पृश्यांसाठी खुला केला आणि त्यांना सार्वजनिक ठिकाणांवरून पाणी भरता यावे यासाठी लढा दिला. त्यांचे सदरील महत्कार्य लक्षात घेऊन १८८८ साली तत्कालीन मुंबईतील लोकांनी 'महात्मा' ही पदवी दिली. महात्मा फुले हे समाजसुधारकांच्या पाहिल्या पिढीतील समाजसुधारक होते.

महात्मा फुले यांनी अनेक वर्षे सातत्याने धार्मिक आणि लौकिक प्रश्नावर भूमिका मंडळी आणि त्यातून लोकांच्या मनातील भ्रम दूर केले तसेच त्यांनी जनसामान्यांच्या प्रबोधनासाठी शेतकऱ्यांचा आसूड, गुलामगिरी, तृतीय रत्न (नाटक) सार्वजनिक सत्यधर्म अशी अनेक ग्रंथ लिहिले. वर्तमान पत्रांमध्ये सदरील प्रश्नावर चर्चाही करत राहिले. त्याबरोबरच धार्मिक विधींची कारणे आणि परिणाम यासंदर्भात कारणमीमांसा केली. तद्वतच समाजातील प्रथा, चालीरीती आणि परंपरांचे परिशीलन केले. हे करत असताना त्यातील फोलपणा त्यांनी उघड करून मुर्तीपुजा नाकारली आणि एकेश्वरवाद मान्य केला. दुसऱ्या शब्दात म. फुलेंनी दांभिकता मुर्तीपुजा आणि विषमताधारित जातीव्यवस्था इ.वर कठोर प्रहर केला आहे. असे त्यांच्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथातून दिसते.

गेल ऑम्बेट या प्रख्यात समाजशास्त्रज्ञांनी आपल्या 'Culture Revolt in a Colonial Society' या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, महात्मा फुले यांनी क्रांतिकारी पद्धतीने समाजप्रबोधनासंबंधीचे प्रखर विचार मांडले आहेत. अभिजात समाजशास्त्रज्ञांच्या तुलनेत म. फुलेंनी मांडलेले विचार समाजशास्त्रीय परिभाषेची त्यांना अधिक जन असल्याचे दर्शविते. भारतीय संदर्भात हिंदू संस्कृती आणि जातीव्यवस्था ही ब्राम्हणवादावर आधारित आहे. त्यामुळे म. फुलेंनी जातीव्यवस्थेचे उच्चाटन, अंधश्रद्धा, विषमता इत्यादींच्या विनाशाचे जीवनध्येय ठेवले ठेवले आणि ब्राम्हणी चळवळींशी जवळीक साधली. हिंदू धर्माधिष्ठीत जातीव्यवस्थेचे ते वर्चस्ववादी विचारसरणी असून असे महात्मा फुले यांना दिसून आले. त्यामुळे या शोषणकरी विचारसरणीच्या विरोधात भक्कमपणे उभे होते.

अशाप्रकारे, ब्राम्हणवादी विचारसरणीने केवळ आर्थिक स्तरावरच नव्हे तर सामाजिक आणि राजकीय पातळीवरही सिमान्तीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली.

महात्मा ज्योतिबा फुले

तुमची प्रगती तपासा

१. महात्मा फुले यांचा शूद्रातिशूद्राच्या क्रांतिकारी सुधारणे संबंधी विचाराची माहिती द्या?

४अ.२.३. सामाजिक सुधारणा चळवळ :-

१९ व्या शतकाच्या इतिहासाचे सार म्हणजे आधुनिक शिक्षणाच्या ओळख आणि प्रारणे जागृत झालेल्या समाजसुधारणेची कथा होय. या काळात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी शिक्षणप्रसारासाठी पुण्यात एक मराठी शाळा उघडली. परंतु तत्कालीन जनतेला शिक्षणाचे महत्व कळले नसल्याने शाळेत जाणार्या लीकांचे प्रमाण अत्यल्प पटवून दिले. यासंदर्भात ते आपल्या अखंडात म्हणतात की,

“विद्येविना मती गेली | मतीविना निती गेली

नितीविना गती गेली | गतीविना वित्त गेले

वित्त विना शुद्र खचले | एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले.”

उपरोक्त अखंडात त्यांनी शिक्षणाचे महत्व अधोरेखित केले आहे. महात्मा फुलेंनी पक्षपाती जातीव्यवस्थेविरुद्ध बंड करून महिला आणि निम्न जातीच्या लोकांसाठी शिक्षणाचे समर्थन केले. कारण शिक्षण हे निम्न जातीतील लोकांच्या उद्धाराचे एक साधन बनू शकते, असे त्यांना वाटे. समतावादी समाजनिर्मितीच्या हेतूने त्यांनी १८७३ साली त्यांनी ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ चळवळीची स्थापना केली. स्त्रियांना औपचारिक शिक्षण व्यवस्थेत अंतर्भूत करणे, विधवा पुनर्विवाहाचे समर्थन हेदेखील कारण ‘सत्यशोधक समाजा’च्या सहाय्याने केले. कारण मानवतावाद हा त्यांच्या विचारांचा पाया होता. जो समान आणि सामाजिक न्यायाच्या पायावर उभा होता. फुले यांनी समाजातील जातीभेद, हुंडाप्रथा, बालविवाह, सती प्रथा वगैरे सारख्या वाईट प्रथा, रुढी, परंपरा यांना कडाडून विरोध केला होता.

- सत्यशोधक समाजाची स्थापना : काही काळ फुले यांनी परमहंस मार्फत कार्य केले होती. याच मंडळाची प्रेरणा घेऊन २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाची काही महत्वाची तत्वे म्हणजे
- सर्व मानव एकाच देवाची लेकरे आहेत.
- देवाची पुजा करण्यासाठी गुरु किंवा पुरोहितांची गरज नाही.
- मानव जातीने नव्हेतर गुणाने श्रेष्ठ असतो.
- कोणताही धर्म ईश्वर निर्मित नाही.

सत्यशोधक समाजाचे कार्य :

१. शेतकऱ्यांना कर्जबाजारीपण व खर्च, बचत व ब्राह्मणांच्या गैरहजेरीत लग्न, शिक्षणाला महत्त्व, रुढीचा त्याग करून आधुनिकतेचा स्विकार यावर भर दिला आहे.
२. शुद्रातिशुद्र, स्त्रिया, शेतकरी यांना आज्ञानातून बाहेर काढणे, समाजातील द्वारिद्र कमी करण्याचा प्रयत्न करणे.
३. गरिबांच्या मुलांना शैक्षणिक शिष्यवृत्ती देणे
४. हा लढा ब्राह्मणांच्या ब्राह्मणांशी चालू होता.
५. ब्राह्मण धर्मविधीचे मंत्र सामान्यांना कळत नाही म्हणून सत्यशोधक समाजोक्त मंगलाष्टकांसह सर्व पुजाविधी तयार केले. त्याचा प्रसार ही केला. ग्यानोबा साने या विधुरांचा विवाह स्वतः फुले यांनी लावला होता.
६. फुले शिवाय योगदान : महात्मा फुले यांच्या दिनबंधू पत्रकास डॉ. संतूजी रामचंद्र लाड यांनी आर्थिक मदत केली होती. नारायण लोखंडे हे दिन बंधूचे संपादक होते. पुढे ते कामगार चळवळीचे नेतेही झाले होते. डॉ. विश्राम धोत्रे हे काही काळ सत्यशोधक समाजाचे अध्यक्ष होते. रामय्या अय्यावारु यांनी सत्यशोधक चळवळींना आर्थिक मदत केली होती. कोल्हापुरचे छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांनी फुले यांच्या मृत्यूनंतर १९३५ पर्यंत सत्यशोधक समाजाचे कार्य चालू ठेवले होते.

महात्मा फुले यांच्या योगदानामुळे ब्राह्मणेत चळवळ सुरु झाली. समाज प्रबोधनासाठी सावित्रीबाई आणि जोतिराव फुले यांनी केलेला त्याग व योगदान भारतीय समाजातील खरी सुधारणावादी चळवळी आधार दिला वाटते. जोतिराव यांना शुद्र-अतिशुद्र समाजाला गुलामगिरीतून युक्तीचा लढा होता. यामुळे भारतीय इतिहासात फुले यांचे योगदान अतिषय महत्त्वाचे आहे. कारण शिक्षणाबद्दल जाणीव फुले यांना झाली होती. म्हणून संपूर्ण आयुष्य स्त्री, शुद्र-अतिशुद्र समाजाला शिक्षण देऊन परिवर्तनासाठी खर्च केले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. महात्मा फुलेंनी समाजसुधारण्यासाठी कोणत्या चळवळी सुरु केल्या होत्या?

४अ.३ निष्कर्ष

महात्मा ज्योतिबा फुले हे त्यांच्या समकालीनांपैकी पहिले होते ज्यांनी ब्राह्मणांनी आणि उच्च वर्गांनी उभारलेल्या वर्चस्ववादी संस्कृतीचा पाडाव करून संरचनात्मक बदलाचा पुरस्कार केला. महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्यासाठी ज्ञान महत्त्वाचे आहे कारण ते व्यक्ती आणि समाजाला प्रश्न, बदल आणि परिवर्तन करण्यास मदत करू शकते. अशा प्रकारे महात्मा ज्योतिबा फुले, जॉन ड्यूई यांच्याप्रमाणे समाजाला अधिक लोकशाही बनवण्यासाठी शिक्षणाच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवला. ते परंपरेची पुनर्रचना, पुनर्विचार आणि अर्थ लावण्याची भूमिका बजावू शकते. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा हा पैलू समकालीन

भारतातील जातीच्या संदर्भात अत्यंत समर्पक आहे जेथे घटनात्मक तरतुदी असूनही, जातिभेद आणि जातीसंबंधित अत्याचार व्यापक आहेत.

महात्मा ज्योतिबा फुले

४अ.४ सारांश

महात्मा ज्योतिबा फुले (1827-1890) हे जागतिक तत्त्ववेत्ता म्हणून ओळखले जात होते आणि ते होते.

आदरपूर्वक भारताच्या 'महात्मांपैकी एक' (महात्मा) म्हणून संबोधले जाते.

महात्मा ज्योतिबा फुले हे दार्शनिक, नेते आणि शोषित जातीचे संघटक होते. त्यांनी स्त्रियांच्या, अस्पृश्यांच्या हक्कांसाठी लढा दिला आणि त्यांच्या मुक्तीसाठी काम केले.

1848 मध्ये महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी समाजसुधारक म्हणून आपले कार्य सुरू केले आणि त्यांना खालच्या जातीतील मुला-मुलींच्या शिक्षणात रस होता.

शिक्षण क्षेत्राव्यतिरिक्त, ज्योतिबांनी दलित आणि अस्पृश्यांना समाजात भेडसावणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कार्य केले.त्यांनी हिंदू धर्माकडे ब्राह्मणांची वर्चस्ववादी विचारसरणी म्हणून पाहिले जेथे सर्वात खालच्या जातीचे शोषण, बहिष्कृत आणि भेदभाव केला गेला.

1873 मध्ये त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली ज्याचा उद्देश समतावादी समाजाच्या एकत्रीकरणासाठी होता.

४अ.५ प्रश्न

1. महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे महिलाशिक्षणासंदर्भातील योगदान विशद करा
2. जातिभेद निर्मूलनाच्या संदर्भात महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या कार्याचे परीक्षण करा.

४अ.६ संदर्भ

1. फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1830), "अस्पृश्यांची कैफियत",
2. फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1855), "तृतीय रत्न", नाट्यकथा.
3. फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1873), "गुलामगिरी: ब्राह्मणी धर्माच्या आड पडद्यात ब्रिटिश राज्यातील सुधारणा", पुना सिटी प्रेस, पुणे.
4. फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1883), "शेतकऱ्यांचा असूड", दिनांक सहा एप्रिल 1883, पुणे
5. फुले ज्योतिराव गोविंदराव, (1891), "सार्वजनिक सत्य धर्म", सुबोध प्रकाश छापखाना, मुंबई.

6. Mahatma Jyotiba Phule: Global Philosopher and maker of Modern India, available at:
7. <https://www.cpp.edu/~jet/Documents/JET/Jet10/Malik-Goure73-81.pdf>
8. Sengupta, S., (2017): 'Lower Caste Movement and the Idea of Social Equality under the Raj: Jyotirao Phule and Maratha Renaissance', In Journal of the Department of Sociology of North Bengal University, Vol.4, 31 March, 2017, available at:
9. https://ir.nbu.ac.in/bitstream/123456789/3591/1/Social_Trends_Vol_4_2017_07.pdf



डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

घटक रचना

- ४ब.१ उद्दिष्टे
- ४ब.२ परिचय - डॉ. बी. आर. आंबेडकर
- ४ब.२.१ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीभेद निर्मुलन विषयक कार्य
- ४ब.२.२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रेरणादायी कार्य
- ४ब.२.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रिमुक्तीविषयक कार्य
- ४ब.२.४ भारतीय राज्यघटनेचे जनक
- ४ब.२.५ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी
- ४ब.३ निष्कर्ष
- ४ब.४ सारांश
- ४ब.५ प्रश्न
- ४ब.६ संदर्भ

४ब.१ उद्दिष्टे

- डॉ. आंबेडकर यांच्या लेखन आणि राजकीय तत्त्वज्ञानाबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे.
- सामाजिक विषमता आणि जाती-आधारित दडपशाहीच्या मुद्द्याचे परीक्षण करणे.

४ब.२ प्रस्तावना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जीवन परिचय:-

भारतातील प्रत्येक व्यक्तीला स्वाभिमानाने जीवन जगण्यासाठी महात्मा जोतिराव फुले यांच्या नंतर जातीवाद / ब्राह्मणेत्तर चळवळीला एक खंबीर नेता जन्माला आला तो म्हणजे डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ मध्ये मध्यप्रदेशातील 'महू' या सैन्याच्या वसाहतीत झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण कोकणात (अंबवाडे) गावी झाले. त्यांचा जातीय भेदभावाचा अन्याय सहन करावा लागला होता. पुढे माध्यमिक शिक्षण मुंबईत घेतले. त्यानंतर उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेतील कोलंबीया विद्यापीठात एम.ए.

इंग्लंड मधील स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये एम.एस.सी. जर्मन मध्ये डी.एस.सी. म्हणजे डॉ. आंबेडकर यांनी विविध पदव्या संपादन करून, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानवंशशास्त्र, धर्मशास्त्र, नीतीशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, इतिहास, कायदा, राज्यशास्त्र, तत्वज्ञान आणि इतर सामाजिक शास्त्राचा अभ्यास केला जातो. यामुळे संपूर्ण जीवनात त्यांनी विविध व्याख्यान, शोधप्रबंध आणि ग्रंथ लिहून भारतीय तत्वज्ञानाला मिळवून दिली आहे. देशाबद्दल राष्ट्रभक्ती आणि सामाजिक समता हे सुत्र त्यांचा कार्याचे होते. समाजाच्या जनजागृतीसाठी मुकनायक १९२० बहिष्कृत भारत १९२७, जनता १९३०, प्रबुद्ध भारत १९५६ ही महत्त्वाची वृत्तपत्रे चालू केली होती. याशिवाय द एन्नीहिलेशन ऑफ कास्ट १९३६, हु वेअर शुद्रास १९४६, बुध्दा अँड हीस धम्मा, कास्ट इन इंडिया १९१७, द अन्टचेबिलिटी, बुध्द अँड मार्क्स, थॉट ऑन पाकिस्तान. संपूर्ण जीवनात भारत देशा जाती मुक्त बनवून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी विविध प्रकारचे लढे दिले आहेत त्यांची थोडक्यातओळख करून घेऊया.

४ब.२.१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जातीभेद निर्मुलन विषयक कार्य

१) महाडचा सत्याग्रह १९२७ :

महाडच्या सत्याग्रह पासून अस्पृश्य बांधवांच्या मुक्तीला खऱ्या अर्थाने प्रारंभ झाला होता. पूर्वी अस्पृश्य समाजाला सार्वजनिक पाण्याच्या स्रोताचा वापर करण्याचा अधिकार नव्हता. पण ४ ऑगस्ट १९२३ रोजी मुंबई विधिमंडळानी एक कायदा पास करून सार्वजनिक पाणवटे, धर्मशाळा, शाळा, मैदाने, बागा मध्ये सर्वांना संचार व वापरासाठी खुले करण्यासाठीचा ठराव पास केला होता. त्यानुसार महाड नगर परिषदेने पण महाडच्या चवदार तळे अस्पृशांसाठी खुले केले होते. उच्च जातीच्या दबावापायी अस्पृश्य तळ्यावर पाणी भरण्यास घाबरत होते. म्हणून डॉ. आंबेडकर यांनी अस्पृश्यांना धाडस आणि आत्मविश्वास निर्माण करण्यासाठी आणि एक मानव म्हणून निसर्गदत्त अधिकार आणि आत्मसन्मानासाठी उच्च जातीची मक्तेदारी मोडीत काढण्यासाठी हा लढा निर्माण केला होता. हा हक्क सहजासहजी मिळाला नाही तर न्यायालयीन अडचणीवर मात करून आपल्या अनुयांचे रक्त सांडून डॉ. आंबेडकर यांनी आपल्या हजारो सहकाऱ्यांसोबत या तळ्यात प्रवेश करून पाणी पिले होते. हा जगाच्या इतिहासातील पहिली चळवळ होती जी केवळ पिण्याच्या पाण्यासाठी झाली होती.

२) मनुस्मृतीचे दहन १९२७ :

हिंदू धर्मातील मनुस्मृतीच्या संहितेने समाजातील शुद्रा बरोबरच स्त्री समाजाला विविध हक्कापासून वंचित ठेऊन आपमानीत व अन्यायकारक वागणूक देणार्या संहिता या मनुस्मृती या ग्रंथामध्ये आहेत. म्हणून शूद्र व स्त्री यांना ब्राह्मणी गुलाम बनवणाऱ्या संहिताचा धिक्कार करण्यासाठी २५ व २६ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे भरली होती. यामध्ये जाती व्यवस्था व विषमतेच्या विषारी विचार सांगणार्या मनुस्मृतीचे सार्वजनिक रित्या दहन केले होते.

३) नाशिकचा काळाराम मंदिर सत्याग्रह :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

१९३० - १९३५ या काळात डॉ. आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेशाच्या सत्याग्रह झाला होता. अस्पृश्यांना सार्वजनिक हिंदू मंदिरात प्रवेश करण्यास बंदी होती. अस्पृश्यांच्या मंदिर प्रवेशाने मंदिरे बाटणार होती. मंदिरात प्रवेश केल्याने अस्पृश्य बांधवाचे प्रश्न सुटणार नाहीत याची जाणीव डॉ. आंबेडकर यांना ही होती. अस्पृश्यांना सन्मानाने जीवन जगण्याच्या हक्क मिळावे इतरांच्या बरोबरीचा दर्जा मिळावा यासाठी मंदिर प्रवेशाची चळवळ डॉ. आंबेडकर यांनी महत्त्वाची मानली होती. म्हणून आंबेडकर यांनी मंदिर प्रवेश सत्याग्रहाला विशेष महत्त्वाची मानली होती. म्हणून स्वतः डॉ. आंबेडकर

४) डॉ. आंबेडकर आयोजित सभा व परिषदा :

अस्पृश्यांच्या प्रश्नासाठी व प्रबोधनासाठी डॉ. आंबेडकर यांनी औरंगाबाद, येवला, मुंबई, मलकापूर, तडवळे ढोळी इत्यादी ठिकाणी महत्त्वाच्या सभा घेतल्या होत्या. माणगाव परिषद, अ.भा. बहिष्कृत समाज परिषद, मुंबई प्रांत अस्पृश्यता निवारण परिषद, अ.भा. अस्पृश्य परिषद दिल्ली मध्ये शिक्षण सक्तीचे व मोफत मिळावे, कमी शिकलेल्यांना नोकरी मिळावी. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत अस्पृश्यांना प्रतिनिधी नेमण्यात यावे, सरकारी क्षेत्रात कर्मचारी म्हणून शिरकाव करावा. सर्वानासाठी एकच शाळा असावी. महार वतन पद्धतीच्या जमिनीवर फेरफार करावा, अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती मिळावी. तलाठी पद अस्पृश्यांना मिळावी, मुंबई इलाख्याचा शिक्षण मंत्री ब्राह्मणेत्तर असावा. मद्यपान व मृत जनावरांचे मांस खाण्यास बंदी करावी. नागपूर, दिल्ली आणि माणगाव परिषदेत छत्रपती शाहू महाराज हजर होते. लोकांनी आपल्या हक्कांसाठी संघटीत होऊन पारंपरिक जातीय व्यवसाय सोडून सन्मान प्रदान करणारे रोजगार, नोकऱ्या व उद्योग करावेत. यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे असे आंबेडकर आपल्या सभेमधून सतत सांगत असतात.

५) शैक्षणिक कार्य :

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते, अस्पृश्य समाजाची रुढी परंपरा आणि धार्मिक गुलामीतून मुक्तीसाठी आधुनिक शिक्षण विशेष महत्त्व दिले होते. म्हणून सुरुवातीपासून अस्पृश्य समाजात शैक्षणिक जागृती व प्रसार यावर भर दिला जात होता. स्वतः उच्चविद्याभूषिक होऊन समाजासमोर आदर्श निर्माण केला आहे. २० जुलै १९२४ रोजी बहिष्कृत हितकारणी सभेची स्थापना करून वाचनालय, प्रौढांसाठी रात्रीच्या शाळा सुरु केल्या होत्या. १९४६ मध्ये पीपल एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. या संस्थेचे मुंबईत सिद्धार्थ कॉलेज व औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची व वस्तीगृहाची स्थापना केली आहे. यातून शिक्षण घेतलेल्या अस्पृश्य समाजातील लोक आपल्या हक्कांसाठी जागृत होऊन समाजाच्या कामासाठी तयार झाले.

६) राजकीय कार्य :

धोरणात्मक स्वरूपाचे होते. गव्हर्नरच्या कायदे मंडळ कौन्सिलचे सभासद म्हणून काम करताना ब्रिटीश सरकार बरोबर भारतीय समाजाच्या हिताचे धोरणे निश्चित केली. कायदेमंत्री म्हणून काम करताना व राज्यघटनेचा मसूदा तयार करताना अस्पृश्यांना न्याय

हक्क मिळवून देण्याचा प्रयत्न केले. डॉ. आंबेडकरांचे कार्य म्हणून अस्पृश्य समाजाची प्रगती होऊन त्यांना सन्मानाने जगण्याची संधी मिळाली आहे.

डॉ. आंबेडकर हे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे अस्पृश्यांच्या हक्कांबद्दल घेतलेल्या भूमिकेवर आणि पुणे करारावर नाराज होते. त्या वेळच्या नेत्यांनी अस्पृश्यांच्या हक्कांबद्दल वाचनाबद्दल दर्शविली नाही. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी त्यावर टीका केली होती. भारतातील दलित बांधवांना नेहमी असे वाटत रहाते की, महात्मा गांधींनी स्वतंत्र मतदार संघाच्या मागणीला विरोध करून त्यांच्या राजकीय उथथानाला विरोध केला आहे. गांधी हे जन्माचे वैश्य (हिंदू) होते तर डॉ. आंबेडकर हे महार जातीचे होते. त्यामुळे अस्पृश्यतेचे दाहक चटके डॉ. आंबेडकरांनी सोसले होते. जातीभेदाचे ते साक्षीदार होते. महात्मा गांधींनी चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेचे अस्तित्व मान्य केले असले तरी ते सर्व वर्ण त्यांनी समान मानले होते. तर याउलट डॉ. आंबेडकरांनी संबंध जातीव्यवस्थेतील उच्चनिष्ठतेला प्रखर विरोध करून उच्च जातीच्या प्रथा, परंपरा, श्रद्धा आणि विधींचे अनुकरण करून स्वतःचा दर्जा वाढविण्याचा अस्पृश्यांमधील प्रघात मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. हक्कासाठीच्या राजकीय लढाया असोत की (मंदीर व्यवस्थापनाच्या विरोधात जाऊन / परवानगी शिवाय केलेला) मंदीर प्रवेश असो दलितांना त्यांचे हक्क / अधिकार मिळवून देऊ शकत नाहीत अशी म. गांधींची धारणा होती. तर डॉ. आंबेडकरांना मात्र असे वाटत होते की, राजकीय शक्ती दलितांचे अधिकार सुरक्षित करून अस्पृश्यतेचे निवारण करू शकते. अहिंसा आणि सत्याग्रहामुळे व्यक्तीचे मनःपरिवर्तन होते असे गांधींना वाटत होते. तर उलटपक्षी आंबेडकरांचा कायदा, शिक्षण व राजकीय हक्कावर अधिक विश्वास होता.

७) धर्मांतर :

डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांना निवारण करण्यासाठी प्रयत्न करताना खूप वाईट अनुभव आला. यामुळे हिंदू धर्मात अस्पृश्य समाजाला मानवतेचे हक्क मिळणार नाही असे जाणत होते. म्हणून डॉ. आंबेडकर यांनी हिंदू धर्माचा त्याग करण्याची घोषणा १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी येवला परिषदेत केली होती. “मी हिंदू धर्मात जन्माला आलो असेल, पण मी हिंदू धर्मात मरणार नाही” असे जाहिर केले होते. १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर मुक्कामी ऐतिहासिक समारंभात असंख्य अनुयायांसह सिद्धार्थ गौतम बुद्धाच्या बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली यामुळे हिंदू धर्मातील अस्पृश्यांना मुक्ती मिळून जरी मानवतेचा व समतेचा जात विरहित नवा धर्म मिळाला आहे. म्हणून अस्पृश्य हे बौद्ध धर्मातरीत होऊन स्वाभिमानाने जीवन जगू लागले आहेत.

४ब.२.२ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे प्रेरणादायी कार्य:-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन हेच समाजातील प्रेरणादायी विचाराचे द्योतक ठरते.

जातिव्यवस्थेतील असमानतेची भीषण समस्या नष्ट करणे हा डॉ. आंबेडकरांच्या सर्व कार्याचा मुख्य विषय आहे. 'शूद्र कोण होते? ते इंडो-आर्यन समाजातील चौथे वर्ण कसे बनले', हे आंबेकरांच्या सुरुवातीच्या कृतींपैकी एक आहे जे एकतारी समाजातील विषमता नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे विषमतेवर आधारित समाज रचनेचे उच्चाटन करण्याचा जे महत्त्वपूर्ण कार्य केले तेच समाजाला प्रेरणादायी ठरते

त्यांनी लिहिलेले विविध ग्रंथ आणि माहिती हे जातीच्या प्रश्नावर त्यांची भूमिका प्रतिबिंबित करते आणि भारतातील सार्वजनिक प्रवचनाच्या संदर्भात आवश्यक अभ्यासक्रमात सुधारणा प्रदान करते. 'डॉ. बी.आर.चे आवश्यक लेखन. आंबेडकर' हे डॉ. आंबेडकरांच्या निवडक लेखनाचे संकलन आहे, जे डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांच्या उत्क्रांतीचे मार्गदर्शक म्हणून काम करते. 'अगेन्स्ट द मॅडनेस ऑफ मनु'मध्ये डॉ.बी.आर. Ambedkar's Writings on Brahmanical Patriarchy', (2013) हे जातिअंतर्गत विवाहाच्या प्रथेबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करते आणि ते राष्ट्रीय हितासाठी विहित करते आणि ब्राह्मण स्त्रियांवर नवीन नियम लादते. समाजातील स्त्रियांच्या अस्पृश्यांचा उद्धार करून त्यांच्यासाठी जे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या आयुष्यातील प्रत्येक क्षण समर्पित केला तेच आज बहुसंख्य लोकांच्या विचारांची प्रेरणादायी साधने ठरतात. स्वातंत्र्य समता बंधुता न्याय युक्त समाज रचना निर्माण करून उच्चनीच भेदभाव नष्ट करून आदर्श समाजाचे विचार लोकशाहीच्या माध्यमातून संविधानाच्या माध्यमातून जे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली ते विचार आणि कार्य हेच बहुसंख्य भारतीयांच्या विचारांचे कार्याचे प्रेरणास्त्रोत ठरतात. सामाजिक आर्थिक राजकीय आणि शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणण्यासाठी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर ही एक प्रेरक ठरतात.

४ब.२.३ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्रिमुक्तीविषयक कार्य:-

सन १९१६ साली लिहिलेल्या भारतातील जातीव्यवस्था : संरचना, उत्पत्ती आणि विकास' या शोधनिबंधात २५ वर्षीय आंबेडकरांनी 'भारतीय जातीव्यवस्था' ही स्त्रियांवर निर्बंध लादणाऱ्या सामाजिक अनुज्ञा आणि नियंत्रणातून भरभराटीला आली आहे.' असे मत मांडले आहे. त्यांचे सदरील विश्लेषण जातिव्यवस्थेच्या उत्पत्ती व विकासासंबंधीच्या चर्चाविश्वाला अंतर्दृष्टी प्रदान करते. त्यांच्या मते, तत्कालीन प्रस्थापित विचारवंतांनी सतीप्रथा, बालविवाह आणि लादलेले वैधव्य या सामाजिक कुप्रथांच्या उत्पत्तीचा शोध घेण्याऐवजी या प्रथांचे समाजावरील परिणाम स्पष्ट करण्यात अधिक वेळ घालवला आहे. त्यांनी ब्राम्हणवादी जातीअंतर्गत स्त्रियांना अपमानित करणाऱ्या पद्धती आचार /व्यवहारांना प्रोत्साहित केले आहे.

पुनरुत्पादनाचे जातीअंतर्गत संगठन; अतिरिक्त महिलांच्या लैंगिकतेवर हिंसक नियंत्रण आणि विचारसरणीद्वारे नियंत्रण करणाऱ्या वर्तनरितींची वैधता ई. घटक जातीचा उदय आणि विकास होण्यासाठी कारणीभूत आहेत असे मत मांडले आहे. त्या काळापासून ते हिंदूकोड बिल सादर होईपर्यंत त्यांनी महिलांच्या अधिकारांना मूलगामी बनविण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. आंबेडकरांनी ब्राम्हणवाद आणि त्याच्या दुहेरी पितृसत्तेविरोधात आपली बाजू मांडण्यासाठी अनेक प्रकारे युक्तीवाद केला.

डॉ. आंबेडकर हे मनुस्मृती आणि कौटिल्याचे अर्थशास्त्र वगैरे जुन्या कायद्याच्या ग्रंथांचे / संहितांचे कट्टर टिकाकार होते. जे वंचित तथा उपेक्षित वर्गाच्या आणि महिलांच्या शोषणाविषयीची कटुता प्रदर्शित करतात. गौतम बुद्ध, महात्मा फुले आणि संत कबीर या महान समाजसुधारकांच्या आचार आणि मानवतावादी विचारांनी डॉ. आंबेडकर खूप प्रभावित झाले होते. त्यांनी जाहीरपणे असे घोषित केले की, अस्पृश्यांनी हिंदू संस्कृती व

धर्माचा त्याग करून अन्य धर्माचा स्वीकार करावा. स्वतः बौद्धधर्माचा अंगीकार करून त्यांनी आपले विचार कृतीत आणले होते.

तुमची प्रगती तपासा

१. डॉ. बाबासाहेब. आंबेडकर यांचे स्त्रीमुक्ती बद्दलचे विचार सांगा?

४ब.२.४ भारतीय राज्यघटनेचे जनक :-

भारतीय संविधानाचे जनक म्हणून भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना ओळखले जात आहे. कारण संविधानाच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष आंबेडकर होते म्हणून संविधान निर्माण कार्यात त्यांचे योगदान अविद्यतीय आहे. त्यांनी भारतीय समाजातील वंचित तथा उपेक्षित समाज घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी विशेष तरतुदी संविधानात केल्या आहेत. पं. नेहरूंच्या मंत्रिमंडळात कायदा मंत्री आणि संविधान सभेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून त्यांच्यावर जबाबदारी सोपविली होती. सादर जबाबदारी पार पडताना त्यांनी अनेक मूलगामी विचारांचा त्याग केला आणि शोषित वर्गासाठी विशेषतः अनुसूचित जातीला समान अधिकार मिळवून देण्यासाठी काही विशेष घटनात्मक तरतुदी केल्या असे दिसून येते. स्वतंत्र भारताच्या संविधानात कलम १५ आणि १७ नुसार अस्पृश्यतेची प्रथा बंड करण्यात आली असून १९५५ च्या अस्पृश्यता कायद्याने स्पृश्यास्पृश्यतेला निषिद्ध मानून कायदेशीर समाजातील दुर्बल घटकांना शिक्षण आणि आर्थिक लाभ देण्याची जबाबदारी राज्याने उचलली हे दुर्बल घटकांच्या विकासासाठीचे एक सकारात्मक पाउल ठरते. स्वशोषित भारतात वंचित समाजघटक मान्य करतील अशा नियम आणि अटीची तांनी रूपरेषा तयार केली ती पुढीलप्रमाणे –

- १) समान नागरिकत्व आणि मुलभूत अधिकार व अस्पृश्यतेची प्रथा बेकायदेशीर आहे असे घोषित केले.
- २) समानतेच्या अधिकाराच्या संरक्षणार्थ पुरेशा संवैधानिक तरतुदी करणे.
- ३) भेदभावापासून संरक्षण
- ४) विधिमंडळात शोषित वर्गास पुरेसे प्रतिनिधित्व
- ५) नोकऱ्यामध्ये पुरेसे प्रतिनिधित्व
- ६) वंचित व राजकीय प्रगती इत्यादी बाबी सुरक्षित करणे.

तुमची प्रगती तपासा

१. डॉ. बाबासाहेब. आंबेडकर यांचे भारतीय संविधान निर्माणात योगदानाची चर्चा करा ?

२. डॉ. बाबासाहेब. आंबेडकर आणि महात्मा गांधीजी यांच्यातील अस्पृश्यांच्या हक्कांबद्दलच्या भूमिकेवर चर्चा करा ?

प्रस्थापितांनी रुजवलेले वर्चस्ववादी/ प्रभूत्वशाली संस्कृतीत संरचनात्मक बदल घडवून आणू पाहणाऱ्या समाजसुधारकांपैकी फुले हे पहिले समाजसुधारक आहेत. शिक्षण हा व्यक्ती आणि समाज अंतर्बाह्य बदल घडवून आणणारे आणि जिज्ञासा वृत्तीस प्रोत्साहन देणारा घटक आहे असे फुले यांचे मत होते. जॉन डेव्ही यांच्या 'शिक्षण हे समाजाला अधिकाधिक लोकशाहीवादी /उदार बनवते' या मतावर म. फुलेंची अगाध श्रद्धा होती. परंपरांची पुनर्बांधणी / पुनर्रचना, पुनर्विचार आणि कारणमीमांसा करण्यात त्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. म. फुलेंचा हा पैलू समकालीन भारतातील जातींच्या संदर्भात प्रासंगिक की जेथे घटनात्मक तरतुदी असूनही जातीभेद आणि तत्संबंधीत अत्याचार मोठ्या प्रमाणात आजही घडताना दिसतात.

सामाजिक आणि राजकीय अधिकारांसंदर्भात आणि ब्राम्हणी वृत्तीची निंदा /निषेध करण्याच्या दृष्टीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान मोलाचे ठरते. त्यांच्या ज्वलंत / धगधगत्या लेखन आणि भाषणांनी अस्पृश्यांच्या राजकीय, आर्थिक व सामाजिक प्रश्नांची जाणीव करून देऊन त्यांच्या निवारणाचा मार्ग प्रशस्त केला. भारतीय राज्यघटनेत अंतर्भूत राज्याच्या निर्देशात्मक तत्वाद्वारे सुरक्षित / भाल केलेले मुलभूत हक्क हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सर्वात महत्वाचे योगदान आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीयांसाठी केवळ ऐतिहासिक युगपुरुष नाहीत तर सामुहिक आकांक्षांचे रूपांतरण आणि वंचित / शोषितांच्या मुक्तीचे प्रतिक आहेत असे म्हणावे लागेल.

४ब.४. सारांश

डॉ. आंबेडकरांनी समाजातील सिमांतिक समुहांच्या उत्थानासाठी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यामुळे त्यांना दलितांचे कैवारी म्हणतात. डॉ. आंबेडकरांच्या मते जातीव्यवस्था ही पवित्रता आणि अपवित्रतेच्या कल्पना अंतर्भूत असणारी असमान तथा विषमता प्रधान अशी सामाजिक संबंधाची व्यवस्था आहे. ही व्यवस्था स्त्रियांच्या निर्बंध लादून भरभराटीस येते. अशी एक नवीन अंतर्दृष्टी ते प्रदान करतात. त्यांच्यामते, बेटीव्याव्हारावरील निर्बंधातूनच जातीव्यवस्था विकसित होते. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय समाजातील वंचित घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी विशेष तरतुदी केल्या आहेत.

भारतीय समाजात जातीव्यवस्था हे प्रमुख व्यवस्था होती. जातीव्यवस्था विषमतेच्या तत्वावर आधारित आहे. उच्च जातीला विशेष अधिकार बहाल केलेले असतात. तर कनिष्ठ शुद्र जातींना अधिकारा पासून वंचित ठेवले जाते. खालचा ही दर्जा देऊन भेदभाव केला जातो. शुद्र जातीवर अनेक निर्बंध होते. या विरुद्ध आवाज फुले आणि आंबेडकर यांनी शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार केला. जातीला धर्माचा आधार असल्या हिंदूधर्मात सुधारणा होत नाही म्हणून सार्वजनिक सत्य धर्म पर्याय फुले यांनी मांडला. तर आंबेडकर यांनी बौद्ध धर्माची दिक्षा घेऊन हिंदू जातीव्यवस्थेला मोठे हादरे दिले होते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मानवतेचे अधिकार आणि सन्मानाची वागणूक देण्याचा प्रयत्न फुले व आंबेडकर यांनी केला होता.

४ब.५ अभ्यासाचे प्रश्न

1. राष्ट्रनिर्माता म्हणून डॉ. आंबेडकरांचे योगदान स्पष्टकरा.
2. जात आणि अस्पृश्यता याविषयी डॉ. आंबेडकरांच्या दृष्टिकोनावर चर्चा करा

४ब.६ संदर्भ

- आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब, 1948, संविधान सभेतील भाषणेआणिचर्चा” द गॅझेट ऑफ इंडिया प्रकाशित, नवीदिल्ली. 26 फेब्रुवारी 1948
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1946), “हु वअर शुद्राज: हाऊ बीकॅम फोर वर्णा इन हिंदी आर्यन सोसायटी?.
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1978), “रिडल्स ऑफ हिंदूइज्म”, महाराष्ट्र शासना, द्वारा प्रसिद्ध.
- आंबेडकर डॉ. बाबासाहेब, 1979-1990, “डॉ. आंबेडकर रायटिंग्स अँड स्पीचस”, खंड एक, दोन, तीन, चार, पाच, सहा, सात आणि आठ, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1917), “कास्ट इन इंडिया: दिअर मेकॅनिझम जेनेसी डेव्हलपमेंट”, प्रबंध, अलेक्झांडर गोल्डनवेझरस मानवशास्त्रीय अभ्यासाच्या सेमिनार, कोलंबिया विद्यापीठ, न्यूयार्क, एक मे 1917
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1927), “महार आणि त्यांची वतन: बहिष्कृत भारत मधुन संपादकीय लेखांचा संग्रह, नेहा प्रकाशन, नागपूर.
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1936), “अनिहिलेशन ऑफ कास्ट” स्वयम् डॉ. आंबेडकर प्रकाशित, राजगृह, दादर, मुंबई-14.
- आंबेडकर डॉ. बी. आर., (1943), “भारतातील अस्पृश्यांची समस्या आणि गांधीजी”, 22 पृथ्वीराज रोड, नवी दिल्ली, 1 सप्टेंबर 1943.
- डॉ. प्रदिप आगलावे,(2003), अभिजात समाजशास्त्रीय विचार, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर,
- शिल्पा जाधव, आणि सर्जेराव बोराडे. (2017), भारतीय समाज संरचना आणि परिवर्तन, निराली प्रकाशन, मुंबई
- Dhanayare D.N. Themes and Perspectives in Indian Sociology, Rawat Publication,



पेरियार रामास्वामी

घटक रचना

४क.० उद्दिष्टे

४क.१ पेरियार रामास्वामी

४क.१.१ पेरियार यांचे जीवन आणि विचार

४क.२.१ बुद्धिवाद

४क.२.२ जात आणि धर्म

४क.२.३ महिलांचे प्रश्न

४क.२.४ स्वाभिमान चळवळ

४क.२.५ भाषा आणि भाषा चळवळ

४क.२.६ गावाची उन्नती

४क.३ निष्कर्ष

४क.४ सारांश

४क.५ प्रश्न

४क.६ संदर्भ

४क.० उद्दिष्टे

- सामाजिक आणि राजकीय सुधारक म्हणून पेरियार यांच्या योगदानाबद्दल अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे.
- जाती अंताच्या चळवळीची वैशिष्ट्ये समजून घेणे.

४क.१ पेरियार यांचे जीवन आणि विचार

ई. व्ही. रामास्वामी" नायकर (1879-1973), "पेरियार" शब्दाचा अर्थ "मोठा माणूस", लाक्षणिक अर्थ "प्रतिष्ठित" किंवा "वडील" या नावाने ओळखले जातात. तामिळनाडूच्या इतिहासातील एक प्रतिष्ठित व्यक्ती आहेत. पेरियार हे त्यांच्या अनेक योगदानांद्वारे ओळखले जातात: उदा. समाजसुधारक, ब्राह्मणेतर राजकीय आणि सामाजिक हितसंबंधांचे प्रेरक,

जातीविरोधी लढवय्या, महिलांच्या हक्कांचे पुरस्कर्ते आणि नास्तिक आणि विवेकवादी इत्यादी. इ. व्ही. रामास्वामी यांचा जन्म मद्रास प्रांताचा तत्कालीन भाग असलेल्या इरोड येथे झाला. लहानपणापासूनच त्यांनी भेदभाव वाढवण्यासाठी धर्माचा वापर करण्यावर टीका करण्यास सुरुवात केली. तमिळ लोकांची ओळख आणि यासाठी त्यांचा नेहमीच संघर्ष असतो. ते ब्राह्मणवादाच्या तत्वाच्या विरोधात होते. ते 1919 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये सामील झाले. इरोड नगरपालिकेच्या अध्यक्षपदी असताना त्यांनी जातिभेद नष्ट करणे, परदेशी कपड्यांवर बहिष्कार घालणे इत्यादी धोरणे सुरू केली. 1925 पर्यंत त्यांनी काँग्रेसमध्ये काम केले पण वैचारिक मतभेद आणि काँग्रेस पदाधिकाऱ्यांशी अंतर्गत संघर्ष यामुळे नंतर त्यांनी ते सोडले.

पेरियार हे एक प्रमुख सामाजिक आणि राजकीय सुधारक होते. आधुनिक तमिळ राजकारणात त्यांनी अनेक विचारसरणींचा पाया घातला. त्यांना "द्रविड चळवळीचे जनक" असेही म्हटले जाते. तामिळनाडूमध्ये 1967 पासून सर्व राज्य सरकारे दोन पक्षांनी स्थापन केली आहेत. ती म्हणजे – द्रविड मुनेत्र कळघम (DMK) आणि अखिल भारतीय अण्णा द्रविड मुनेत्र कळघम (AIADMK). हे दोन्ही पक्ष पेरियारच्या द्रविड कळघम (डीके) पासून वेगळे झाले, परंतु तरीही त्यांच्या वारशाच्या ते दावा करतात.

तुमची प्रगती तपासा

१. ई.व्ही. रामास्वामी यांची थोडक्यात ओळख सांगा.

४क.२.१ बुद्धीवाद:-

पेरियार यांनी प्रत्येक बाबतीत “संवादाची विवेकवाद कल्पना” वापरण्याचा पाया घातला. ते प्राचीन ग्रीक तत्ववेत्ता सॉक्रेटिस आणि त्यांच्या तर्कशास्त्र आणि तर्कशुद्धतेच्या कल्पनेपासून प्रेरित होते. उच्च वर्ग आणि जातीच्या हातून दडपशाहीचा सामना करण्यासाठी रामास्वामी यांनी विवेकवाद हे शस्त्र म्हणून घेतले. ते वास्तववादी आणि आदर्शवादी तत्वांबद्दल बोलू लागले. जात आपल्यात फूट पाडू शकत नाही, अशी भावना आपल्यामध्ये असायला हवी. कोणत्याही समाजात जे दुष्कर्म होतात ते आपल्या स्वार्थी कृत्यांमुळे असतात. विवेकवादाबद्दलच्या त्यांच्या वचनबद्धतेने त्यांना सांस्कृतिक नियमांना आव्हान देण्यास प्रवृत्त केले जे वैध आणि समस्येशिवाय स्वीकारले गेले. कामगार वर्गासाठी नेहमी अडचणी निर्माण करणाऱ्या भांडवलदार वर्गाविरुद्धही त्यांनी आवाज उठवला. सर्व अंगांनी शांततापूर्ण जीवन जगण्यासाठी त्यांनी विवेकवादाचा अवलंब केला. ब्राह्मण अत्याचाराच्या संदर्भात त्यांनी सांगितले की, देव आणि धर्माच्या नावाखाली आपण मानवतावाद विसरलो आहोत. पेरियार यांनी देव, धर्म, कर्मकांड नाकारले म्हणून त्यांना नास्तिक मानले जात होते.

४क.२.२ जात आणि धर्म:

वैकोम सत्याग्रह (1924-1925) - वैकोमिस हे सामाजिक न्यायाचे रूपक - जेव्हा तामिळ प्रदेशातील शेकडो सत्याग्रही त्यांच्या बांधवांशी वीरतापूर्ण लढ्यात सहभागी झाले होते. वायकोम हे तत्कालीन त्रावणकोर संस्थानात होते. प्रमुख देवता, भगवान महादेवाचे मंदिर, एझाव आणि इतर जातींच्या मर्यादेबाहेर होते, ज्यांना निम्न धार्मिक दर्जा समजला जातो.

निषेधाचे चिन्ह म्हणून, पेरियार यांनी सनातनी समुदायाद्वारे केलेली हिंसा आणि अपमान आणि पोलिसांच्या दडपशाहीच्या दरम्यान सत्याग्रहाचे अध्यक्षपद भूषवले. त्यांच्या मोहिमेला उत्स्फूर्त पाठिंबा मिळाल्याने सरकारने त्यांच्यावर प्रतिबंधात्मक आदेश लागू केले आणि त्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले. सत्याग्रह अंशतः विजयात संपला आणि तो एक महत्वाचा टप्पा मानला गेला. त्यांच्या वैचारिक मतभेदांमुळे ते गांधींचे कडवे टीकाकार बनले आणि त्याचा सत्याग्रहावरील त्यांच्या विचारांवर परिणाम झाला.

दक्षिण भारतातील मध्यस्थ जातींचे वर्चस्व, आणि 1990 च्या दशकापासून दलित राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रतिपादन, पेरियार यांच्या जातीबद्दलच्या विचारांचे आणि मागासलेल्या जातींच्या सक्षमीकरणावर त्यांच्या प्रभावाचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास चालना मिळाली. येथेही त्यांनी ब्राह्मणांनी मक्तेदारी म्हणून काम केले आणि इतर समाजाची फसवणूक केली अशी टीका केली. धार्मिक प्रथांमध्ये जातीचा वापर करण्याच्या प्रथेचा त्यांनी निषेध केला. पेरियार यांना ब्राह्मणवादाच्या विरोधात वकिली केल्याबद्दल निश्चितपणे त्यांच्या पायावर उभे केले जाईल. त्यांनी या वर्गातील केवळ ब्राह्मणांनाच आव्हान दिले नाही तर जात आणि वर्गभेदाचे समर्थन करणाऱ्या ब्राह्मणेतारांनाही आव्हान दिले होते.

1990 मध्ये, शिक्षण आणि नोकरीमध्ये मागास जातींसाठी आरक्षण (सकारात्मक कृती) लागू करण्याचा भारत सरकारचा निर्णय आणि त्याविरुद्ध उच्चवर्णीय विरोध यामुळे मागासलेल्या जातींना सशक्त करण्यासाठी पेरियार यांच्या भूमिकेची आठवण झाली. पुढे, 1990 च्या दशकापासून हिंदू मूलतत्त्ववाद्यांच्या नूतनीकरणासह, पेरियार यांची धर्म, विशेषतः हिंदू धर्माची टीका राजकीय आणि बौद्धिकदृष्ट्या ओळखली गेली.

तुमची प्रगती तपासा :

१. ई.व्ही. रामास्वामी यांच्या जात आणि धर्म विचारांवर थोडक्यात चर्चा करा.

४.२.३ महिलांचे प्रश्न:

महिलांच्या मुक्ती आणि सक्षमीकरणाबाबत पेरियार यांचे विचार त्यांच्या काळाच्या पलीकडे होते. स्त्रियांच्या हक्काच्या क्षेत्रात त्यांचे सर्वोत्तम योगदान होते. स्त्रियांकडे केवळ मुलांचा सांभाळ करणारी म्हणून पाहिले जाते आणि त्यांच्याकडे दुसरी कोणतीही प्रतिमा नाही असे त्यांनी निरीक्षण केले. त्यांना समाजातील स्त्री-पुरुष समानता वैध ठरवायची होती. हुंड्याच्या अमानुष प्रथेविरुद्ध ते ठामपणे उभे राहिले. त्यांच्या मते घटस्फोटानंतर महिलांनाही संपत्तीचा अधिकार आणि शिक्षण आणि आरोग्यामध्ये समान संधी मिळायला हव्यात. त्यांनी असा युक्तिवाद केला की इतर लोक स्त्रियांचे आरोग्य जपण्याच्या आणि कौटुंबिक संपत्तीचे रक्षण करण्याच्या दृष्टीकोनातून जन्म नियंत्रणाचे समर्थन करतात, परंतु त्यांनी स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी त्याचा पुरस्कार केला. चरित्रकार डी. गोपाल कृष्णन यांच्या मते, पेरियार आणि त्यांच्या चळवळीमुळे तमिळ समाजाला स्त्रियांच्या परिस्थिती सुधारणेकडे लक्षवेधले गेले आहे.

४.२.४ स्वाभिमान चळवळ:

स्वाभिमान चळवळीला पेरियारच्या काळात महत्त्वपूर्ण चालना मिळाली. त्यांनी इतरांना स्वतःला आदरणीय मानण्याचे शिक्षण दिले. मानवी कृती तर्कशुद्ध विचारांवर आधारित असावी. पेरियार यांच्यासाठी स्वाभिमानाचे तत्त्वज्ञान अत्यंत महत्त्वाचे होते. त्यांनी १९२५ मध्ये स्वाभिमानाचा प्रचार केला आणि यामुळे १९५२ मध्ये चळवळीचे संस्थात्मकीकरण झाले. त्यांनी चळवळीची उद्दिष्टे अशी मांडली: योग्य राजकीय ज्ञान देणे, गुलामगिरीविरुद्ध स्वातंत्र्यासाठी लढा देणे, अनिष्ट रूढी आणि कर्मकांड टाळणे, जातिव्यवस्थेचे निर्मूलन करणे, समतावादी समाज प्रस्थापित करणे, आणि बरेच काही. स्वाभिमान चळवळीने सामाजिक क्रांतीचा उद्देश पूर्ण केला.

तुमची प्रगती तपासा :

१. ई.व्ही. रामास्वामी यांचे महिलांच्या मुक्ती आणि सक्षमीकरणाबाबत विचार थोडक्यात चर्चा करा.

४.२.५ भाषा आणि भाषा चळवळ:

शाळेत शिकण्यासाठी हिंदी भाषेची सक्ती करण्याच्या नवीन धोरणाला त्यांनी विरोध केला तेव्हा द्रविडीयन संस्कृतीबद्दल त्यांच्यामध्ये आदर जाणवू शकला. पेरियार यांनी असा युक्तिवाद केला की असमानतेचा पाया संस्कृत-चलित हिंदू धर्मग्रंथांमध्ये आहे आणि हिंदी भाषेला संस्कृतशी जवळीक दिल्यामुळे, हिंदी भाषा लादल्याने सामाजिक मागासलेपणा आणि धार्मिक वर्चस्व वाढेल. त्यांनी आपले मत हिंदी विरोधी म्हणून प्रस्थापित केले कारण ते तमिळ लोकांची संस्कृती आणि कल्पना नष्ट करेल. तेव्हा संपूर्ण दक्षिण भारत एक सक्ती म्हणून हिंदीच्या प्रचाराच्या विरोधात गेला. पेरियार त्यांची तमिळ संस्कृती आणि भाषा जपण्यासाठी खूप हट्टी होते. जुनी तमिळ ही तमिळ, तेलगू, कन्नड आणि मल्याळमची जननी असल्याचा दावा तो नेहमी करत असे. आपल्या लेखनातून आणि कलेतून त्यांनी तमिळ भाषेचा वापर केला.

४.२.६ ग्राम उन्नती:

पेरियारच्या एका पुस्तिकेत त्यांनी "गाव उन्नती" अर्थात ग्रामीण भागाच्या प्रगतीचे आवाहन केले. "ग्रामीण" हा शब्दच त्यांच्यासाठी भेदभावाचे प्रतीक आहे. ग्रामीण प्रदेशांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक भिन्नता खूप होती आणि ग्रामीण लोकांना सामान्यतः सर्वात गरीब मानले जात असे. त्यांच्या सामाजिक सुधारणा त्या काळातील वास्तवाशी सुसंगत होत्या.

तुमची प्रगती तपासा :

१. ई.व्ही. रामास्वामी यांचे द्रविडीयन संस्कृतीबद्दल विचार थोडक्यात चर्चा करा.

मुक्त राष्ट्राची त्यांची कल्पना आणि शिक्षणाचा प्रसार, तार्किक विचार, जातिहीन समाज, गरिबी आणि अस्पृश्यता यांचे निर्मूलन आणि व्यक्तींच्या सर्वांगीण विकासावर आधारित आहेत. त्यांच्या कृती आधुनिक आशियाई इतिहासातील गैर-मुख्य प्रवाहातील वैचारिक प्रवाहाची अंतर्दृष्टी आणि संकल्पना प्रदान करतात. अलीकडच्या काळात, पेरियार यांच्या विचारांमध्ये नवीन राजकीय स्वारस्य निर्माण झाले आहे आणि ब्राह्मणेतर चळवळीच्या इतिहासातील बौद्धिक स्वारस्याने नवीन प्रकारची जागरूकता निर्माण केली आहे. यामुळे पेरियार यांच्या लेखनाच्या नवीन, सुधारित आवृत्त्या, आणि पुनर्मुद्रण उदयास आले.

४क.४ सारांश

पेरियार हे त्यांच्या अनेक योगदानांसाठी ओळखले जातात: समाजसुधारक, गैर-ब्राह्मण राजकीय आणि सामाजिक हितसंबंधांचे चॅम्पियन, जातीविरोधी धर्मयुद्ध, महिलांच्या हक्कांचे पुरस्कर्ते आणि नास्तिक आणि बुद्धिवादी.

त्याला प्राचीन ग्रीक तत्वज्ञानी सॉक्रेटिस आणि त्याच्या तर्कशास्त्र आणि तर्कशुद्धतेच्या कल्पनेतून प्रेरणा मिळाली.

वायकोम हे सामाजिक न्यायाचे रूपक आहे- जेव्हा तामिळ देशातील शेकडो सत्याग्रहींनी वीर संघर्षात आपल्या बांधवांशी हातमिळवणी केली.

महिलांच्या मुक्ती आणि सक्षमीकरणाबाबत पेरियार यांचे विचार अतिशय प्रभावी होते

त्याच्या काळाच्या पलीकडे.पेरियार यांच्यासाठी स्वाभिमानाचे तत्वज्ञान अत्यंत महत्वाचे होते. त्यांनी 1925 मध्ये सेल्फ रिस्पेक्टला प्रोत्साहन दिले आणि यामुळे 1952 मध्ये चळवळीचे संस्थात्मकीकरण झाले. त्यांनी आपले मत हिंदी विरोधी म्हणून प्रस्थापित केले कारण ते तमिळ लोकांची संस्कृती आणि धारणा नष्ट करेल.

त्यांच्या सामाजिक सुधारणा त्या काळातील वास्तवाशी सुसंगत होत्या.

४क.५ प्रश्न

1. सामाजिक आणि राजकीय सुधारक म्हणून पेरियार यांच्या योगदानाची चर्चा करा.
2. पेरियार यांच्या नेतृत्वाखालील जातीविरोधी चळवळीची वैशिष्ट्ये लिहा.

४क.६ संदर्भ

- https://www.researchgate.net/publication/342503085_VAIKKAM_VEE_RAR_EV_R_AN_INSPIRING_LEADER
- <http://vpmthane.org/vpmDDSS/pdf/Article/24-Periyar-a-crusader-against-the-Hindus.pdf>



घुर्य-व्हेरिअर एल्विन वाद

घटक रचना

- ५.० उद्दिष्टे
- ५.१ परिचय
- ५.२ जमातींवर घुर्ये
- ५.३ व्हेरिअर एल्विन
- ५.४ भारतातील आदिवासींवर घुर्ये-एल्विन वाद
- ५.५ निष्कर्ष
- ५.६ प्रश्न
- ५.७ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

भारतातील जमातींच्या अभ्यासात व्हेरिअर एल्विनच्या योगदानाचे परीक्षण करणे

- घुर्ये यांचे आदिवासींवरील योगदान समजून घेणे
- घुर्ये एल्विन वादाबद्दल माहिती जाणून घेणे.

५.१ परिचय

ग्रिगसनच्या भाषिक सर्वेक्षणानुसार भारतात सुमारे 544 बोली आणि 179 भाषा आहेत. आदिवासी भाषा आणि बोली म्हणून सूचीबद्ध केलेल्या 176 पैकी 55 भाषा फक्त नागालँडच्या जमाती बोलत होत्या. भारतातील अनुसूचित जमाती भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या 8.6 टक्के आहेत. एकूण लोकसंख्येपैकी हे सुमारे 32 दशलक्ष आहे. जनगणनेच्या सुरुवातीच्या काळात जमातींची लोकसंख्या खूपच कमी होती. टोळी हा शब्द राज्याद्वारे तयार केलेली अधिकृत श्रेणी तसेच समुदाय स्व-ओळखण्याचे साधन म्हणून पाहिले जाऊ शकते. पोस्टात आदिवासी नागरिक बनवणे स्वतंत्र भारत दाखवतो की जमातींनी त्यांची ओळख आणि राजकीय हक्क पुढे नेण्यासाठी औपनिवेशिक आणि मानववंशशास्त्रीय प्रवचनाचा सर्जनशीलपणे कसा वापर केला आहे (उपाध्या 2011).

आधुनिक विकासामुळे निर्माण झालेली परिस्थिती लोकांना त्यांच्या मातृभाषेचा शिक्षणाचे माध्यम म्हणून वापर करण्यापासून परावृत्त करते. अशा अनेक संस्था आहेत ज्या आदिवासींवर विशेष अभ्यासक्रम देतात किंवा विद्वान जे विशेषतः आदिवासींवर काम करतात. या प्रकरणात, आपण याबद्दल जाणून घेणार आहोत

जी. एस. घुर्ये आणि एल्विन असे दोन विद्वान. या दोन्ही लेखकांची जमातींकडे पाहण्याची स्वतःची पद्धत आहे जी आपण या प्रकरणात जाणून घेण्याचा प्रयत्न करू. हा धडा महत्वाचा आहे कारण या विद्वानांच्या माध्यमातून आपण भारतातील आदिवासींची ऐतिहासिक परिस्थिती आणि धोरणांमध्ये शैक्षणिक/विद्वानांची भूमिका कशी होती हे जाणून घेणार आहोत. आदिवासी अजूनही भारतीय लोकसंख्येचा एक मोठा भाग असल्याने या प्रकरणाचा अभ्यास केल्याने तुम्हाला भारतातील जमातींबद्दल काही दृष्टीकोन मिळण्यास मदत होईल.

५.२ आदिवासी जमातींवरील घुर्ये यांचे विचार

घुर्ये यांना आता "भारतीय समाजशास्त्राचे जनक" म्हणून ओळखले जाते, जी. एस. घुर्ये यांनी मोठ्या प्रमाणावर आदिवासींना हिंदू समाजात सामावून घेण्याचे कारण पुढे केले. घुर्ये यांच्या मते, आदिवासी लोक आणि जवळपास राहणारी हिंदू लोकसंख्या यांच्यात नेहमीच संवाद होत आला आहे आणि त्यांच्या मतभेदांचे मूलभूत कारण सामाजिक आणि आर्थिक मागासलेपण आहे. सामाजिक सुधारणा, आर्थिक वाढ आणि शिक्षणामुळे आदिवासी समुदायांना मोठ्या संस्कृतीत समाकलित करता येईल आणि अधिक समृद्ध होईल यावर त्यांनी भर दिला. घुर्ये यांची समाजशास्त्रातील काही महत्वाची कामे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- i) भारतीय साधू (1953)
- ii) इंडो-युरोपियन संस्कृतीतील कुटुंब आणि नातेवाइक (1961)
- iii) देव आणि पुरुष (1962)
- iv) ग्रामीण समाजाचे शरीरशास्त्र (1962)
- v) अनुसूचित जमाती (1963)
- vi) भारतातील जात आणि वंश (1969, पाचवी आवृत्ती) त्यांची इतर काही कामे आहेत ज्यात त्यांची स्वारस्य आणि भान दाखवतात. पोशाख (1958) ii) शहरे आणि सभ्यता (1962) iii) भारतीय पोशाख (1962, दुसरी आवृत्ती).

घुर्ये यांनी जमातींबद्दल सामान्य आणि विशेष पुस्तके लिहिली. त्यांनी अनुसूचित जमातींवरील त्यांच्या व्यापक कार्यात भारतीय जमातींच्या सामाजिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक पैलूंवर लक्ष केंद्रित केले. याव्यतिरिक्त, त्यांनी महाराष्ट्रातील कोळीसारख्या काही जमातींवर लिहिले. घुर्येसाठी, भारतीयांच्या जमाती "मागास हिंदू" सारख्या आहेत असा विश्वास होता. त्यांच्या प्रगतीचा अभाव हिंदू समाजात त्यांच्या अव्यवस्थित आत्मसात झाल्यामुळे झाला. मध्य आणि दक्षिण भारतात राहणारे भिल्ल, गोंड, संथाल इत्यादी त्याची

उदाहरणे आहेत. घुर्ये (1963) यांनी सांगितल्याप्रमाणे, जरी यापैकी काही जमाती यशस्वीरित्या आत्मसात झाल्या आहेत.

हिंदू सभ्यतेमध्ये, खूप विस्तीर्ण भाग, ज्यापैकी बहुतेक प्रत्यक्षात केवळ एकत्रित केलेले आहेत. परिस्थिती लक्षात घेता, हिंदू समाजातील अपर्याप्तपणे एकत्रित वर्ग म्हणून या लोकांची वर्णी लावण्याचा एकमेव अचूक मार्ग आहे. घुर्ये यांनी आदिवासी जीवनात हिंदू नियम आणि आदर्शांचा समावेश केला तेव्हा ही एक चांगली गोष्ट म्हणून पाहिले. हिंदू सामाजिक गटांसोबत त्यांचा परस्परसंवाद वाढत असताना, जमातींनी हळूहळू काही हिंदू जीवनपद्धती स्वीकारली आणि हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्थेचे सदस्य म्हणून आदर्श पाहिले. जी एस घुर्ये: "जमातींनी दारू, दारू पिणे, शिक्षित करणे आणि हिंदू प्रभावाखाली त्यांची शेती विकसित करणे सोडले. घुर्ये यांना अनुसूचित जमातींचे हिंदू समाज आणि शासनामध्ये एकत्रीकरण करण्याची इच्छा होती, त्याचप्रमाणे त्यांना अनुसूचित जातींच्या एकत्रीकरणाची इच्छा होती. मध्य भारतातील जमातींना एकत्र आणण्याची हिंदूकरणाची इच्छा असूनही, त्यांनी हिंदूशी संवाद साधल्यास त्यांचे स्थान उंचावेल असे त्यांना वाटत होते. याउलट, असे असले तरी, भारत सरकारने केलेल्या प्रशासकीय कृतींद्वारे ईशान्येकडील जमातींचे राजकीय एकीकरण व्हावे अशी त्यांची इच्छा होती. मिझो, खासी आणि नागांमध्ये ख्रिश्चन धर्माच्या लक्षणीय उपस्थितीमुळे घुर्ये यांनी ईशान्येकडील जमातींच्या हिंदूकरणाचे समर्थन केले नाही; शिवाय, या जमातींच्या एका भागाने बौद्ध आणि हिंदू धर्म स्वीकारला होता हे वास्तव आहे.

घुर्ये यांचा युक्तिवाद

घुर्ये यांनी असा युक्तिवाद केला की आदिवासी लोकसंख्या आणि मोठा भारतीय समाज मूलतः एकमेकांपासून वेगळा नाही. हिंदू समाजाने आदिवासी समाजाचे एकत्रीकरण केले पाहिजे. शिक्षण आणि अर्थव्यवस्थेच्या क्षेत्रातील विकासामुळे जमातींचे उदात्तीकरण होईल यावरही त्यांनी भर दिला. आदिवासींना आदिम अवस्थेत ठेवणाऱ्या अलगावच्या उपायांचाही त्यांनी प्रतिकार केला.

५.३ व्हेरिअर एल्विन

व्हेरिअर एल्विन हे मानवशास्त्रज्ञ होते आणि त्यांना भारतीय मानवशास्त्राचे जे.जी. फ्रेझर म्हटले जाते. व्हेरिअर एल्विन आणि फ्रेझर यांच्यातील फरक असा आहे की एल्विनला मानवशास्त्रात प्रशिक्षण दिले गेले नव्हते परंतु फ्रेझर विद्यापीठातील विद्वान होते आणि त्यांना मानवशास्त्राचे आर्मचेअर म्हणून संबोधले जात असे. एल्विनचा जन्म 1902 मध्ये झाला; ते सिएरा लिओनच्या ॲंग्लिकन बिशपचा मुलगा आणि ब्रिटिश सैन्याचा चॅपलिन जनरल होते. ते एका धार्मिक कुटुंबातील होते म्हणून त्यांनी धर्मशास्त्राचे शिक्षण घेतले आणि धार्मिक कार्य चालू ठेवण्याच्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या कौटुंबिक वंशाचा स्वीकार केला. त्यांनी एक प्रतिष्ठित शैक्षणिक रेकॉर्ड प्राप्त केले आणि 1926 मध्ये ऑक्सफर्डच्या वायकिलफ हॉलचे उपाध्यक्ष आणि त्यानंतर लवकरच मर्टन कॉलेजचे चॅपलन बनले. पुरोहित होण्याचे कार्य पुढे नेण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असल्याने त्यांनी धर्मशास्त्रात संशोधन व अभ्यास केला.

ख्रिश्चन चळवळीच्या सभेचा विद्यार्थी म्हणून, एल्विन स्टॅनविक येथे उपस्थित होते, ते जे.सी. विन्सलो यांना भेटले जे त्यांच्या ख्रिश्चन मिशनसाठी तरुणांची भरती करण्यासाठी भारतातून परत आले होते. एल्विनला आधीच भारतात येण्याची इच्छा होती आणि साबरमती येथे काम करणाऱ्या विन्सलोच्या ख्रिस्तसेवा संघात सामील होण्यासाठी त्यांना सहज खात्री पटली. म्हणून, त्यांनी धार्मिक शोधाच्या बाजूने इंग्लंडमधील दृष्टीकोनातून शैक्षणिक कारकीर्द सोडून दिली म्हणून ते 1927 मध्ये महाराष्ट्रात पुण्यात मिशनरी म्हणून भारतात आले. असे असले तरी, नंतर त्यांनी धर्मांतर करण्याची आपली वचनबद्धता सोडली आणि आपले जीवन संशोधन आणि आदिवासी जीवन आणि संस्कृती जतन करण्यास मदत करण्यासाठी समर्पित केले.

भारतात ते महात्मा गांधींच्या विचारांनी प्रेरित झाले आणि स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेऊ लागले. त्यांनी उघडपणे भारतीय राष्ट्रवादी कारणाला पाठिंबा दर्शवल्यामुळे, ते इंग्लंडच्या छोट्या दौऱ्यावर असताना ब्रिटिश सरकारने त्यांच्यावर कारवाई केली. नंतर त्यांनी व्यावहारिक राजकारणातून माघार घेतली आणि भारतातील स्वतंत्र सामाजिक कार्याकडे त्यांचा मानवतावादी आवेश दाखवला.

1928-1931 च्या पुण्यातील वास्तव्यादरम्यान, एल्विन राष्ट्रीय चळवळीमध्ये सामील होते, त्यामुळे या काळात त्यांच्या सुरुवातीच्या काळात त्यांना गांधींच्या प्रभावामुळे राष्ट्रीय लढ्याचा एक भाग बनण्याची इच्छा असलेल्या आदिवासींसाठी काम करण्याची कल्पना नव्हती. ते गांधींच्या खूप जवळ होते आणि त्यांनी त्यांच्यासोबत काम केले आणि त्या बदल्यात गांधींनी एल्विनला आपला मुलगा म्हटले. गांधी आणि एल्विन यांच्यात खूप जवळचे संबंध होते आणि ते काही वर्षे राष्ट्रवादी संघर्षासाठी काम करत राहिले.

सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या सल्ल्यानुसार, व्हेरिअर एल्विन यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य आदिवासी लोकांमध्ये काम करण्यासाठी समर्पित केले. हे त्यांच्या कारकिर्दीला कलाटणी देणारे ठरले. बौद्धिकता, धार्मिकता, मानवतावाद आणि व्यावहारिकता यांच्या समिश्रणांनी; एकत्रितपणे एल्विन यांना 'मानवतावादी मानवशास्त्रज्ञ' बनवले. सामान्य माणसाचा आदिवासी लोकसंख्येकडे बघण्याचा दृष्टीकोन पाहून ते उदास होते. आदिवासी असंस्कृत असल्याच्या विचाराला आव्हान देत त्यांनी आदिवासींसाठी काम करायला सुरुवात केली.

तुमची प्रगती तपासा :

१. व्हेरिअर एल्विन यांचे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील सहभागाची चर्चा करा.

५.३.१. आदिवासी विकासातील योगदान:

एल्विनने आपल्या लिखाणात आदिवासींना मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्याच्या विरोधात नाही यावर भर दिला. त्यांना फक्त असे समिलीकरण करण्याची इच्छा होती, जे आदिवासींना अनुकूल होते. आदिवासी विकासातील त्यांचे योगदान खूप मोठे आहे आणि त्यांनी आदिवासींवर 26 मानवशास्त्रीय कृतींचे लेखन केले - यापैकी 14 मोनोग्राफ आहेत, 2 कादंबरी आहेत, 2 त्यांचे जुने मित्र शामराव हिवाळे आणि त्यांचे आत्मचरित्र यांच्या सहकार्याने लिहिलेल्या मानवशास्त्रीय अभ्यास आहेत. त्यांच्या कार्याचे कौतुक केले जाते

कारण त्यांनी लोकलेखाचे प्रशिक्षण घेतले नव्हते किंवा मानवशास्त्राचे प्रशिक्षण घेतले नव्हते किंवा मोनोग्राफ लिहिण्यासाठी तो आदिवासीसोबत राहत होते आणि त्यांनी तपशीलवार मोनोग्राफ लिहिले होते.

याशिवाय त्यांचे अनेक लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. ते आदिवासींवर सतत काम करणारा माणूस होता आणि आज हे मोनोग्राफ आणि लेखन आदिवासी विकास किंवा आदिवासी धोरणांवरील सर्व अभ्यासक्रम आणि अभ्यासक्रमांचा भाग आहेत. "मॅन इन इंडिया" या नियतकालिकाद्वारे अनेक मौल्यवान योगदान दिले गेले ज्यांनी मानवशास्त्रीय कार्याशी संबंधित लेख प्रकाशित केले. या लेखनात वैयक्तिक जमातींवरील मोनोग्राफ, भारतीय लोककलेचा अभ्यास, लोककलांचे दस्तऐवजीकरण, आदिवासी धोरणाचे विधान इत्यादींचा समावेश आहे.

याशिवाय एल्विनने अनेक लेख प्रकाशित केले. एल्विनच्या सुप्रसिद्ध लेखनांपैकी: 'लीव्हज फ्रॉम द जंगल' (1936), 'फुलमत ऑफ द हिल्स' (1937), 'ए क्लाउड डॅट्स ड्रॅगनिश' (1938), 'द बैगा' (1939), 'लॉस. ऑफ नव्ह' (1942), 'मारिया मर्डर अँड सुसाइड' (1943), 'महाकोशलच्या लोककथा' (1944), 'मायकल हिल्सची लोकगीते' (1944), 'छत्तीसगडचे लोकगीते' (1946), 'बोंडो हायलँडर्स' (1952), 'मिथ्स ऑफ द नॉर्थ-ईस्ट फ्रंटियर ऑफ इंडिया' (1958), 'ए फिलॉसॉफी ऑफ नेफा' (1959), 'द ट्रायबल वर्ल्ड ऑफ व्हेरियर एल्विन: एक आत्मचरित्र' (1964). एल्विन हे निःसंशयपणे समकालीन मानवशास्त्रातील सर्वात विपुल लेखकांपैकी एक होते. असे आढळून आले आहे की त्यांनी भारतीय लोकलेखीय माहितीचा सर्वात मोठा कोष तयार केला जो एका व्यक्तीकडून आला होता.

एल्विन हे स्वयंशिक्षित मानवशास्त्रज्ञ होते. कोणत्याही व्यावसायिक मानवशास्त्रज्ञाच्या प्रशिक्षणानुसार त्यांनी आपले लेखन साचेबद्ध केले नाही. मानवशास्त्रासाठी खुले असलेल्या पद्धतीशास्त्रीय आणि सैद्धांतिक प्रश्नांवर त्यांनी प्रभुत्व मिळवले परंतु ते शिकत असलेल्या विषयांच्या संदर्भात अर्थपूर्ण हवे असल्यासच त्यांचा वापर केला. एल्विन स्वतः कबूल करतात की तो कवितेद्वारे मानवशास्त्राकडे आले होते, ज्यामुळे त्यांना मानवशास्त्र एका अविभाज्य आणि मानवतावादी दृष्टिकोनातून पाहता आले.त्यांच्या शब्दात, "मानवशास्त्राचे सार आणि कला हे प्रेम आहे. त्याशिवाय काहीही सुपीक नाही, काहीही सत्य नाही".

एल्विन यांनी अनेक महत्वाची अधिकृत पदे भूषवली जसे की: 1944 मध्ये ओरिसा सरकारमध्ये मानवशास्त्रज्ञ, 1946 ते 1949 पर्यंत भारत सरकारच्या मानवशास्त्र विभागाचे उपसंचालक आणि नॉर्थ ईस्ट फ्रंटियर एजन्सी (NEFA) चे आदिवासी व्यवहार सल्लागार. 1954 पासून. त्यांना अनेक सन्मान आणि शैक्षणिक पुरस्कार मिळाले: वेलकम मेडल (1943), रिचर्स मेमोरियल मेडल (1948), कॅम्पबेल मेडल (1960), दादाभाई नौरोजी पुरस्कार (1961), पद्मभूषण (1961). आदिवासी विषयांवरील त्यांच्या सखोल ज्ञानामुळे पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरूंसह सरकारी व्यक्तींकडून आणि त्यांनी ज्यांच्यासोबत काम केले अशा अनेकांनी त्यांना उच्च आदर आणि आत्मविश्वास दिला. एल्विन हे मानवशास्त्रातील एक महान रोमँटिक आणि भारतातील आदिवासी लोकांचे सर्वात प्रेरित इतिहासकार मानले जात होते.

१. व्हेरिअर एल्विन यांचे आदिवासी विकासातील योगदान सांगा.

५.३.२ आदिवासी धोरणाची पाच तत्त्वे:

एल्विन यांनी भारतीय जमातींसाठी नेहरूंच्या धोरणावर प्रभाव टाकला. आदिवासींशी संबंधित धोरणासाठी नेहरूंनी 'पाच तत्त्वे' मांडली. नेहरूंनी अत्यंत गरिबी आणि निराधारतेच्या काळात आदिवासींच्या जीवनातील उत्स्फूर्ततेचे कौतुक केले. त्यांचा असा विश्वास होता की आदिवासींना आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेत फेकले जाऊ नये तर नैसर्गिक उत्क्रांती प्रक्रिया म्हणून त्यात सहभागी होऊ दिले पाहिजे.

आदिवासींशी संबंधित पाच तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत.

1. आदिवासी लोकांवर परकीय मूल्ये लादण्यापेक्षा त्यांच्या परंपरेनुसार आणि त्यांच्या प्रतिभेच्या धर्तीवर त्यांचा विकास झाला पाहिजे.
2. जंगलातील तसेच जमिनीवरील आदिवासींच्या हक्कांचा आदर केला पाहिजे.
3. आदिवासींच्या संघांना प्रशासन आणि विकासाचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे.
4. आदिवासी भागात अनेक योजनांचा अतिप्रशासित होऊ नये.
5. परिणामांचे मूल्यमापन संख्यात्मक मार्गाने किंवा खर्च केलेल्या पैशाच्या प्रमाणात केले जाऊ नये, परंतु मानवी जीवनावर झालेल्या प्रभावाने केले पाहिजे.

एल्विन यांना समर्पित मृत्युलेखात, डेव्हिड मॅडेलबॉम यांनी लिहिले की त्यांनी भारतासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे जे मोजणे थोडे कठीण आहे, परंतु आदिवासी धोरणावर त्यांनी केलेल्या प्रभावापेक्षा ते अधिक महत्त्वाचे असू शकते. भारतीयांचा स्वतःबद्दल आणि समाजाबद्दलचा दृष्टिकोन त्यांनी बदलला. त्यांनी आदिवासी लोकांचे रक्षण केले आणि त्यांच्या तपस्वी पद्धतीने आदिवासी समाजात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या हिंदू प्युरिटन्सशी अनेकदा संघर्ष केला. प्युरिटनिझमचा हा ब्रँड भारताचा खरा आत्मा आहे हे त्यांनी ठामपणे नाकारले. त्यांच्या जीवनातील काही पैलू भारताच्या सन्माननीय धार्मिक परंपरेला अनुसरून आहेत. भौतिक संपत्ती, दारिद्र्य आणि उच्च कारणासाठी आत्मत्याग करण्यापासून दूर राहण्यावर त्यांचा विश्वास होता.

एल्विनचे समीक्षक म्हणतात की ते आधुनिक रोमॅंटिक विरोधी होते, ज्यांच्या आदिवासी धोरणावरील प्रभावाने आदिवासींना आणखी उपेक्षित केले. आदिवासींना एकाकी ठेवण्याच्या त्यांच्या सिद्धांताने त्यांना सर्व बाह्य प्रभावांसाठी अपुरी तयारी केली आणि याचा विशेषतः ईशान्येकडील आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेवर, सामाजिक संरचनेवर आणि वर्तन पद्धतींवर हानिकारक परिणाम झाला. दुसरीकडे, एल्विनच्या चाहत्यांचा असा युक्तिवाद आहे की त्यांच्याशिवाय आदिवासींना आणखी वाईट नशिबी आले असते. त्याचा वारसा वादग्रस्त असू शकतो, परंतु एल्विनने ज्या कल्पना मांडल्या आहेत त्या आजही प्रासंगिक आहेत.

तुमची प्रगती तपासा :

१. व्हेरिअर एल्विन यांचे आदिवासींशी विकासा संबंधित पाच तत्वाबद्दलचे सांगा.

५.३.३ व्हेरिअर एल्विनचा दृष्टिकोन (Verrier Elwin's Perspective)

व्हेरिअर एल्विनने आदिवासी रीतिरिवाजांचे पृथक्करण आणि संरक्षण करण्यास समर्थन दिले. एल्विनला आदिवासींच्या जगण्याच्या पद्धतींचे मनापासून कौतुक वाटले आणि मुख्य प्रवाहातील सभ्यता या गटांवर कसा परिणाम करू शकेल याबद्दल काळजीत होती. आदिवासी लोकांनी त्यांच्या अद्वितीय संस्कृती, चालीरीती आणि सामाजिक संरचना टिकवून ठेवण्यासाठी आधुनिकतेच्या आणि हिंदूकरणाच्या मागण्यांपासून मुक्त व्हावे, असे त्यांचे मत होते. एल्विनचा असा विश्वास होता की जलद एकत्रीकरणामुळे जमातींचे शोषण होऊ शकते आणि त्यांची वेगळी सांस्कृतिक ओळख नष्ट होऊ शकते. एल्विनचा असा युक्तिवाद आहे की आदिवासी समुदायांची विशिष्ट सांस्कृतिक ओळख आहे जी कायम ठेवली पाहिजे. मोठ्या प्रमाणावर समाजाच्या हानिकारक प्रभावापासून जमातींचे संरक्षण करणे महत्वाचे आहे.

आदिवासी परंपरा जपण्याचे साधन म्हणून अलगाववादी उपायांना चालना देणे आवश्यक आहे. आदिवासी परंपरा आणि चालीरीतींचा सन्मान करणाऱ्या संघ विकासाच्या महत्त्वावरही त्यांनी भर दिला.

५.४ भारतातील जमातींबद्दल व्हेरियर एल्विन आणि जी. एस. घुर्ये यांच्यातील वादविवादाची चर्चा

समाजशास्त्रीय विश्वामध्ये आदिवासी समुदाय हा अतिशय महत्त्वपूर्ण अभ्यास विषय असून त्यांचा विकास आणि सद्यस्थिती या संदर्भात अनेक संशोधने धोरणात्मक कार्यवाही शासकीय आणि निमशासकीय पातळीवरून झालेली आहे आणि समाजशास्त्रज्ञांनी पाश्चिमात्य आणि भारतीय विचारवंताने यासंदर्भात आपली महत्त्वपूर्ण योगदान देऊन आदिवासींची दिशा आणि दशा ठरविण्यासाठी आपले महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे त्यामुळे आदिवासी समुदायाच्या जीवनामध्ये खूप मोठा बदल झालेला दिसून येतो. यामध्ये प्रामुख्याने व्हेरियर एल्विन आणि जी.एस. घुर्ये यांचा नाम उल्लेख करणे क्रमप्राप्त ठरते

यानी आदिवासी विकासाबाबत जी.एस. घुर्ये आणि व्ही. एल्विन यांच्यातील वादविवाद आदिवासी संस्कृतीचे एकात्मता, आत्मसातीकरण आणि जतन या मुद्द्यांभोवती फिरतो. घुर्ये आदिवासी समुदायांना मुख्य प्रवाहात समाजात सामावून घेण्याचा पुरस्कार करत होते, तर एल्विन त्यांची विशिष्ट सांस्कृतिक ओळख जपण्यावर विश्वास ठेवत होते. या वादविवादात आदिवासी विकासासाठी संतुलित दृष्टिकोनाची आवश्यकता अधोरेखित करण्यात आली आहे, ज्यामध्ये आदिवासी समुदायांना त्यांची सांस्कृतिक ओळख जपताना पायाभूत सुविधा प्रदान करणे समाविष्ट आहे. खरे तर १९४७ ते १९४९ ही वर्षे भारतातील राष्ट्रनिर्मितीच्या इतिहासातील महत्त्वाची कालखंड होता. याच काळात संस्थाने आणि आदिवासी प्रदेशांचे एकीकरण करण्यात आले. देशभरातून, संस्थानांना भारतीय संघराज्यात समाकलित करण्यासाठी अनेक सवलती देण्यात आल्या. या एकीकरण

योजनेला संमिश्र प्रतिसाद मिळाला, काही संस्थानांनी त्याला विरोध केला तर काहींनी फार अडचणीशिवाय त्याचे पालन केले. तरीही, विशाल भौगोलिक प्रदेशांचे एकीकरण करण्याची प्रक्रिया 'यशस्वी' मानली जात होती. त्याच वेळी, आदिवासी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या समुदायांनी वस्ती असलेल्या प्रदेशांच्या मोठ्या भागांना वसाहत काळात स्वराज्यासाठी काही तरतुदींसह शिथिलपणे प्रशासित केले जात होते. ईशान्येकडील प्रदेशातच, प्रमुख भौगोलिक क्षेत्र असलेले आदिवासी प्रदेश 'अंशतः वगळलेले क्षेत्र' आणि 'बहिष्कृत क्षेत्र' अंतर्गत ठेवण्यात आले होते. भारतातील अनुसूचित जमातींचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ८.६ टक्के आहे, जे देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ३२ दशलक्ष आहे. स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीच्या दशकांमध्ये जमातींची लोकसंख्या खूपच कमी होती, स्वातंत्र्योत्तर भारतातील १९५१ च्या पहिल्या जनगणनेत ती फक्त ६.२३ टक्के होती. 'अनुसूचित जमाती' आणि 'जमाती' हे शब्द वसाहतवादी राजवटीचा वारसा आहेत असे सामान्यतः समजले जाते, परंतु ओळखल्या जाणाऱ्या समुदायांनी त्यांना स्वतःची ओळख पटवण्याचे साधन म्हणून स्वीकारले आहे. आज, 'जमाती' हा शब्द राज्याच्या अधिकृत श्रेणी तसेच समुदायाची स्वतःची ओळख दोन्ही दर्शवितो.

भारतीय स्वातंत्र्य आणि 'आदिवासी प्रश्न' दोन विचारासंदर्भात एकात्मतावादी किंवा व्यापकपणे ओळखले जाणारे घुर्ये-एल्विन वादविवाद (केएस सिंग १९८२; आर. गुहा १९९६). जीएस घुर्ये यांनी हिंदू धर्मातील जमातींचे हळूहळू एकत्रीकरण करण्याचे समर्थन केले, तर व्हेरियर एल्विन यांनी अशा प्रयत्नांना जमातींच्या अस्तित्वासाठी धोका म्हणून पाहिले आणि म्हणूनच जमातींना वेगळे करण्याचा आग्रह धरला. विशेषतः १९२० ते १९५० दरम्यान - म्हणजेच संविधान सभेच्या (सीए) वादविवादांपर्यंत, ज्यात 'आदिवासी प्रश्ना'भोवती वेगवेगळी भूमिका होती, शैक्षणिक आणि धोरणात्मक क्षेत्रात या वादविवादाने केंद्रस्थानी स्थान मिळवले आहे. राष्ट्रवादी नेत्यांनी व्यक्त केलेल्या एकात्मतेच्या प्रश्नावरील राष्ट्रीय चिंतेतून हा वाद उद्भवला

आदिवासी समुदायांमध्ये भाषा, चालीरीती आणि उपजीविकेत खूप मोठा फरक आहे. राजस्थानातील पशुपालक जमातींपासून ते अंदमान बेटांच्या शिकारी गटांपर्यंत, आदिवासी जीवनाची विविधता आश्चर्यकारक आहे. असे असूनही, अनेक जमातींमध्ये समान आव्हाने आहेत, जसे की शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि आर्थिक संधींची मर्यादित उपलब्धता, शोषण वाढलेली आदिवासी आणि बिगर-आदिवासी लोकसंख्येतील संबंध शतकानुशतके विकसित झाले आहेत, जे बहुतेकदा संघर्ष आणि सहअस्तित्वाने दर्शविले जातात. वसाहतवादी धोरणांनी जमातींना "मागास" म्हणून वर्गीकृत करून आणि पारंपारिक व्यवस्थांना विस्कळीत करणारे नियम लादून या गतिशीलतेला आणखी गुंतागुंतीचे केले. स्वातंत्र्योत्तर भारताने या समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न केला, परंतु आदिवासी समुदायांना सर्वोत्तम प्रकारे कसे एकत्रित करायचे याबद्दल वादविवाद कायम आहेत. भारतीय संविधानात आदिवासी समुदायांची वेगळी ओळख आणि त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी कायदेशीर संरक्षण प्रदान करते. पाचवी आणि सहावी अनुसूची आदिवासी स्वायत्ततेला संबोधित करण्यासाठी विशेषतः महत्त्वपूर्ण आहेत. पाचव्या अनुसूची नुसार ईशान्येकडील राज्यांव्यतिरिक्त इतर राज्यांमधील आदिवासी क्षेत्रांना लागू होते. ती राज्यपालांना आदिवासी कल्याणाची देखरेख करण्याचा अधिकार देते आणि राष्ट्रपतींना काही प्रदेशांना अनुसूचित क्षेत्र म्हणून घोषित करण्याची परवानगी देते. आदिवासी विकासाशी संबंधित धोरणांवर सल्ला देण्यासाठी

आदिवासी सल्लागार परिषदांची स्थापना करण्याची तरतूद देखील कायद्यात आहे. या उपाययोजना असूनही, अंमलबजावणी अपेक्षानुसार होताना दिसत नाही. अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये वारंवार जमीन हस्तांतरण, संसाधनांवरील मालकी हक्क आणि निर्णय प्रक्रियेत अपुरे प्रतिनिधित्व दिसून येते.

सहाय्या अनुसूचीमध्ये ईशान्येकडील राज्यांमधील आदिवासी भागांवर लक्ष केंद्रित केले आहे, जिल्हा आणि प्रादेशिक परिषदांद्वारे त्यांना अधिक स्वायत्तता देण्यात आली आहे. या परिषदांना कायदेविषयक, प्रशासकीय आणि न्यायालयीन अधिकार आहेत, ज्यामुळे त्यांना भारतीय कायद्याच्या व्यापक चौकटीशी सुसंगत राहून पारंपारिक रीतिरिवाजांनुसार राज्य करण्यास सक्षम केले जाते. हा दृष्टिकोन ईशान्येकडील अद्वितीय सामाजिक-सांस्कृतिक लँडस्केप ओळखतो, ज्यामुळे जमातींना त्यांची ओळख आणि स्वअस्तित्व टिकवून ठेवता येते. घटनात्मक तरतुदी महत्त्वाच्या असल्या तरी, त्या आदिवासी स्वायत्तता आणि भारतीय राज्यात एकात्मता यांच्यातील व्यापक तणावाचे प्रतिबिंब देखील पाडतात - हा विषय एल्विन आणि घुर्ये यांच्या दृष्टिकोनाचा केंद्रबिंदू आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतातील आदिवासी विकासावरील घुर्ये-एल्विन वादविवाद भारतीय समाजशास्त्रातील विचारसरणीचा एक महत्त्वाचा संघर्ष आहे. आदिवासींच्या समाजाच्या मुख्य प्रवाहात एकात्मतेचे समर्थन करणारे जीएस घुर्ये आणि आदिवासी सांस्कृतिक संवर्धनाचे समर्थक व्हेरियर एल्विन यांनी भारताच्या आदिवासी भविष्यासाठी परस्परविरोधी दृष्टिकोन मांडले. त्यांच्या मतभेदांमध्ये सांस्कृतिक ओळख, आधुनिकीकरण आणि आदिवासी समुदायांना आकार देण्यात राज्याची भूमिका या मूलभूत प्रश्नांचा समावेश होता, ज्यामुळे नवजात राष्ट्रात शैक्षणिक चर्चा आणि धोरण-निर्धारण या दोन्हीवर खोलवर परिणाम झाला.

१९४० च्या दशकात, व्हेरियर एल्विन आणि जीएसघुर्ये यांच्यात जमातींबद्दल स्वीकारल्या जाणाऱ्या धोरणावर जोरदार वादविवाद झाला. जमातींना एकाकी आणि सामाजिक मागासलेपणात ठेवण्याची भूमिका घेतल्याबद्दल एल्विनवर टीका झाली. याउलट, जीएस घुर्ये यांनी सामाजिक मागासलेपणाच्या मुळाशी असलेल्या अलगाव आणि आत्मसातीकरण हा एकमेव मार्ग असल्याचे मत मांडले. विद्वानांचे म्हणणे आहे की दोघांनीही नंतर त्यांच्या संबंधित भूमिकेचा त्याग केला आणि एकात्मतेचा पर्याय निवडला. व्याख्यानात एल्विन आणि घुर्ये यांच्या वादाचा पुनरुच्चार केला जातो, शाब्दिक अर्थाने नाही तर आत्म्याने, ज्या आत्म्याने ते जमातींच्या विकासासाठी एल्विनच्या दृष्टिकोनाचे समर्थन करत होते आणि त्याचे समर्थन करतात. भारतातील आदिवासी विकासावर जी. एस. घुर्ये आणि व्ही. एल्विन यांच्यातील वादविवाद हा भारतीय समाजशास्त्र आणि मानववंशशास्त्राच्या क्षेत्रात महत्त्वाचा आहे. तो भारतीय समाजाच्या संदर्भात आदिवासी संस्कृतीचे एकात्मता, आत्मसातीकरण आणि जतन या मुद्द्यांभोवती फिरतो. या वादविवादाची मुख्य वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील:

१) घुर्ये यांचा आत्मसात करण्याचा दृष्टिकोन :

प्रसिद्ध भारतीय समाजशास्त्रज्ञ जी. एस. घुर्ये यांचा आदिवासी समुदायांचे भारतीय समाजाच्या मुख्य प्रवाहात एकत्रीकरण करण्यावर विश्वास होता. त्यांचा विकास आणि प्रगती सुनिश्चित करण्यासाठी आदिवासी समुदायांना मोठ्या समाजात एकत्रित केले पाहिजे असा

त्यांचा युक्तिवाद होता. घुर्ये यांचा असा विश्वास होता की आदिवासी समुदाय त्यांच्या अलिप्ततेमुळे आणि आधुनिक जगाशी संपर्क नसल्यामुळे मागासलेले आहेत. त्यांनी आदिवासी संस्कृतीचे मुख्य प्रवाहात संस्कृतीत एकत्रीकरण करण्याचा पुरस्कार केला, ज्यामुळे आदिवासी समुदायांचा विकास होईल.

2) एल्विनचा एकात्मतावादी दृष्टिकोन :

ब्रिटिश मानववंशशास्त्रज्ञ व्ही. एल्विन, ज्यांनी आपल्या आयुष्याचा एक महत्वाचा भाग भारतात घालवला, त्यांचा आदिवासी विकासाबद्दलचा दृष्टिकोन वेगळा होता. आदिवासी समुदायांना त्यांची विशिष्ट सांस्कृतिक ओळख जपताना त्यांच्या मुख्य प्रवाहातील समाजात एकात्मतेवर त्यांचा विश्वास होता. एल्विन यांनी असा युक्तिवाद केला की आदिवासी संस्कृती ही भारताच्या सांस्कृतिक विविधतेचा एक आवश्यक भाग आहे आणि तिचे संरक्षण आणि जतन केले पाहिजे. त्यांनी आदिवासी विकासासाठी संतुलित दृष्टिकोनाची गरज यावर भर दिला, ज्यामध्ये आदिवासी समुदायांवर मुख्य प्रवाहातील संस्कृती लादल्याशिवाय त्यांना शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि इतर सुविधा प्रदान करणे समाविष्ट असेल.

3) सांस्कृतिक जतन विरुद्ध आत्मसातीकरण :

घुर्ये आणि एल्विन यांच्यातील वादविवाद मूलतः सांस्कृतिक जतन विरुद्ध आत्मसातीकरण या मुद्द्याभोवती फिरतो. घुर्ये यांचा असा विश्वास होता की आदिवासी समुदायांच्या विकासासाठी आदिवासी संस्कृती मुख्य प्रवाहाच्या संस्कृतीत आत्मसात केली पाहिजे, तर एल्विन यांचा असा युक्तिवाद होता की आदिवासी संस्कृती भारताच्या सांस्कृतिक विविधतेचा एक भाग म्हणून जतन आणि संरक्षित केली पाहिजे.

4) राज्याची भूमिका :

या चर्चेत आदिवासी विकासात राज्याची भूमिका देखील अधोरेखित करण्यात आली आहे. घुर्ये यांचा असा विश्वास होता की आदिवासी समुदायांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी राज्याने सक्रिय भूमिका बजावली पाहिजे, तर एल्विन यांनी असा युक्तिवाद केला की राज्याने आदिवासी समुदायांवर मुख्य प्रवाहाची संस्कृती लादल्याशिवाय त्यांना मूलभूत सुविधा आणि पायाभूत सुविधा पुरवण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.

5) चर्चेची प्रासंगिकता :

घुर्ये आणि एल्विन यांच्यातील वादविवाद आजही प्रासंगिक आहे, कारण आदिवासी विकास आणि सांस्कृतिक संवर्धनाचे मुद्दे भारतात अजूनही महत्वाचे आहेत. भारत सरकारने आदिवासी समुदायांच्या विकासासाठी विविध धोरणे आणि कार्यक्रम स्वीकारले आहेत, जे बहुतेकदा घुर्ये आणि एल्विन दोघांच्याही विचारांना प्रतिबिंबित करतात. दोन्ही विद्वानांमधील वादविवाद आदिवासी विकासासाठी संतुलित दृष्टिकोनाची आवश्यकता अधोरेखित करतो, ज्यामध्ये आदिवासी समुदायांना त्यांची विशिष्ट सांस्कृतिक ओळख जपताना मूलभूत सुविधा आणि पायाभूत सुविधा प्रदान करणे समाविष्ट आहे.

६) एकात्मता विरुद्ध अलगाव

घुर्ये यांनी आदिवासी समुदायांना मुख्य प्रवाहातील हिंदू समाजात एकात्मतेचा पुरस्कार केला, जमातींना "मागास हिंदू" म्हणून पाहिले ज्यांना आत्मसात करणे आवश्यक होते. याउलट, एल्विन यांनी अलगाव आणि संरक्षणाच्या धोरणाचे समर्थन केले, असा युक्तिवाद केला की आदिवासी संस्कृती अद्वितीय आणि मौल्यवान आहेत, ज्यांचे बाह्य प्रभावांपासून संरक्षण आवश्यक आहे.

७) सांस्कृतिक दृष्टिकोन

घुर्ये यांनी आदिवासी संस्कृतींना आदिम मानले आणि शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांद्वारे आधुनिकीकरणाची आवश्यकता होती. एल्विन यांनी आदिवासी जीवनाचे रोमँटिकीकरण केले, त्यातील साधेपणा, निसर्गाशी सुसंवाद आणि सांस्कृतिक समृद्धतेवर भर दिला.

८) आर्थिक विकास

घुर्ये यांनी आदिवासींचे जीवनमान सुधारण्यासाठी जलद औद्योगिकीकरण आणि आधुनिकीकरणाला पाठिंबा दिला. एल्विन लादलेल्या आर्थिक बदलांबद्दल साशंक होते, त्यांना भीती होती की ते पारंपारिक आदिवासी अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक संरचनांना विस्कळीत करतील.

९) सैद्धांतिक पाया

घुर्ये यांचा दृष्टिकोन संरचनात्मक-कार्यात्मकता आणि आधुनिकीकरण सिद्धांताने प्रभावित होता, राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी आदिवासी एकात्मता आवश्यक असल्याचे ते मानत होते. एल्विनचा दृष्टिकोन सांस्कृतिक सापेक्षतावाद आणि रोमँटिक आदिमवादाशी अधिक जुळत होता, सांस्कृतिक विविधता आणि स्थानिक ज्ञानाचे मूल्यमापन करत होता.

१०) उदाहरणे आणि पुरावे

घुर्ये यांच्या विचारांचा आदिवासी धोरणांवर प्रभाव पडला, ज्याचा उद्देश आदिवासी एकात्मता होता. मध्य भारतातील बस्तर प्रदेशात एल्विनच्या कामाने कमीत कमी हस्तक्षेप आणि सांस्कृतिक संवर्धनाचा त्यांचा दृष्टिकोन प्रदर्शित केला.

एल्विन यांचे प्रमुख युक्तिवाद

१) सांस्कृतिक ओळखीचे जतन:

एल्विन यांनी असा प्रस्ताव मांडला की आदिवासी समुदायांना त्यांच्या स्वतःच्या अटींवर विकसित होण्याची परवानगी दिली पाहिजे, बाह्य मूल्ये आणि पद्धती लादल्या जाऊ नयेत.

२) स्वराज्य:

पारंपारिक नेतृत्व संरचना आणि निर्णय प्रक्रियेद्वारे आदिवासींना त्यांचे स्वतःचे व्यवहार व्यवस्थापित करण्यासाठी सक्षम करण्यावर त्यांनी भर दिला.

३) जलद आधुनिकीकरणाला विरोध:

घुर्ये-व्हेरिअर एल्विन वाद

एल्विन आदिवासी भागातील आर्थिक आणि औद्योगिक विकास प्रकल्पांबद्दल सावध होते, त्यांना भीती होती की ते पारंपारिक जीवनशैलीत व्यत्यय आणतील आणि शोषणाला कारणीभूत ठरतील.

एल्विनच्या विचारांचा भारताच्या सुरुवातीच्या आदिवासी धोरणांवर, विशेषतः पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या काळात, लक्षणीय प्रभाव पडला. ज्यात आदिवासी संस्कृतीचा आदर, हळूहळू विकास यावर भर देण्यात आला

एल्विनच्या अगदी उलट, एक प्रख्यात समाजशास्त्रज्ञ जी.एस. घुर्ये यांनी आदिवासी समुदायांना भारतीय समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेण्याचा पुरस्कार केला. घुर्ये यांनी आदिवासींना "मागास हिंदू" म्हणून पाहिले जे ऐतिहासिकदृष्ट्या वेगळे होते परंतु ते मूळतः व्यापक हिंदू सामाजिक व्यवस्थेचा एक भाग होते. राष्ट्रीय एकता आणि प्रगतीसाठी एकात्मता आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते.

घुर्ये यांचे प्रमुख युक्तिवाद :-

१) हिंदू संस्कृतीचा भाग म्हणून जमाती:-

घुर्ये यांनी असा युक्तिवाद केला की अनेक आदिवासी रीतिरिवाज आणि पद्धती हिंदू परंपरांशी साम्य आहेत, ज्यामुळे असे सूचित होते की आदिवासी समुदाय पूर्णपणे वेगळे नव्हते तर ते भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य भाग होते.

२) विकासासाठी आत्मसात करणे:

त्यांचा असा विश्वास होता की मुख्य प्रवाहात एकात्मतेमुळे आदिवासींना शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि आर्थिक संधी उपलब्ध होतील, ज्यामुळे त्यांना गरिबी आणि उपेक्षिततेवर मात करता येईल.

३) अलगाववादी धोरणांची टीका: -

घुर्ये यांनी आदिवासींची ओळख एकाकी ठेवण्याच्या कल्पनेला विरोध केला, कारण ते त्यांच्या प्रगतीला अडथळा आणेल आणि त्यांना कायमचे दुर्लक्षित ठेवेल असा युक्तिवाद केला.

घुर्ये यांच्या दृष्टिकोनामुळे आदिवासी लोकसंख्येला राष्ट्रीय चौकटीत समाकलित करण्याच्या धोरणांवर प्रभाव पडला, शिक्षण, शहरीकरण आणि मुख्य प्रवाहातील आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये सहभाग यावर भर देण्यात आला. तथापि, टीकाकारांचा असा युक्तिवाद आहे की या दृष्टिकोनातून अनेकदा आदिवासी समुदायांच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक वैशिष्ट्यांकडे दुर्लक्ष केले जाते.

विरोधाभासी दृष्टिकोन: एल्विन आणि घुर्ये यांच्यातील प्रमुख फरक:-

एल्विन आणि घुर्ये यांच्यातील फरक खालीलप्रमाणे सारांशित करता येईल:

१) मुख्य तत्त्वज्ञान:

एल्विनने सांस्कृतिक संवर्धनाला प्राधान्य दिले, तर घुर्ये यांनी विकासासाठी आत्मसात करण्यावर भर दिला.

२) आदिवासी ओळखीचा दृष्टिकोन:

एल्विन यांनी आदिवासींना अद्वितीय सांस्कृतिक प्रणाली असलेले वेगळे समुदाय म्हणून पाहिले, तर घुर्ये यांनी त्यांना व्यापक हिंदू सामाजिक व्यवस्थेचा भाग मानले.

३) विकासाचा दृष्टिकोन:

एल्विन यांनी हळूहळू, समुदाय-चालित विकासाचा पुरस्कार केला, तर घुर्ये यांनी मुख्य प्रवाहातील आर्थिक आणि सामाजिक संरचनांमध्ये एकात्मतेचे समर्थन केले

भारताची आदिवासी धोरणे एल्विन आणि घुर्ये यांच्या विचारांचे मिश्रण प्रतिबिंबित करतात. सुरुवातीची धोरणे एल्विनच्या दृष्टिकोनाकडे झुकली होती, अनुसूचित क्षेत्रे आणि विशेष संवैधानिक तरतुदींद्वारे आदिवासी ओळखीचे संरक्षण करण्यावर लक्ष केंद्रित करत होती. तथापि, आधुनिकीकरण आणि विकासासाठीचा आग्रह घुर्ये यांच्या आत्मसात करण्याच्या दृष्टिकोनाशी अधिकाधिक जुळत गेला आहे.

उदाहरणार्थ, शिक्षण आणि शहरी रोजगाराला प्रोत्साहन देणाऱ्या कार्यक्रमांनी आदिवासींना मुख्य प्रवाहातील अर्थव्यवस्थेत आणले आहे परंतु बहुतेकदा सांस्कृतिक न्हासाच्या किंमतीवर. त्याचप्रमाणे, आदिवासी प्रदेशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळाली आहे परंतु समुदायांना विस्थापित केले आहे आणि पारंपारिक उपजीविका विस्कळीत केली आहे.

५.५ निष्कर्ष

घुर्ये-एल्विन वादविवादाचा भारतीय आदिवासी धोरणावर लक्षणीय परिणाम झाला आणि विकास आणि सांस्कृतिक संवर्धनावरील चर्चांना आकार देत आहे. घुर्ये यांचा एकात्मतावादी दृष्टिकोन सुरुवातीला धोरणनिर्मितीवर वर्चस्व गाजवत असला तरी, अलिकडच्या वर्षात एल्विनच्या संरक्षणवादी भूमिकेतील घटकांना मान्यता मिळाली आहे, जे २००६ च्या वन हक्क कायद्यासारख्या कायद्यांमध्ये प्रतिबिंबित झाले आहेत.

ही चर्चा आदिवासी विकासात आधुनिकीकरण आणि सांस्कृतिक संवर्धनाचा समतोल साधण्याच्या गुंतागुंतीच्या आव्हानांवर प्रकाश टाकते, ही एक समस्या आहे जी समकालीन भारत आणि जगभरातील इतर विविध समाजांमध्ये अजूनही प्रासंगिक आहे. आदिवासींना अलगाव आणि सामाजिक मागासवर्गामध्ये ठेवण्याची भूमिका घेतल्याबद्दल एल्विनवर टीका झाली.याउलट, जी.एस. घुर्ये यांनी सामाजिक मागासलेपणाच्या मुळाशी अलगावचा

युक्तिवाद केला आणि एकमेव मार्ग म्हणून आत्मसात केले. विद्वानांचे म्हणणे आहे की दोघांनीही आपापल्या स्थानाचा त्याग केला आणि एकत्रीकरणाची निवड केली. व्हेरियर एल्विन हे आदिवासी समस्यांबद्दल त्यांच्या सहानुभूतीपूर्ण दृष्टिकोनासाठी प्रसिद्ध आहेत. मध्य भारतातील आदिवासींमध्ये त्यांच्या व्यापक कार्याच्या आधारे, एल्विन यांनी असा युक्तिवाद केला की आदिवासी समुदायांना त्यांच्या अद्वितीय सांस्कृतिक ओळखी जपण्यासाठी बाह्य प्रभावांपासून संरक्षण दिले पाहिजे. त्यांचा असा विश्वास होता की मुख्य प्रवाहातील समाजात सक्तीने आत्मसात केल्याने आदिवासी परंपरा नष्ट होतील, ज्यामुळे सामाजिक आणि मानसिक विचलन होईल असा त्यांचा दृष्टिकोन होता.

आदिवासी एकात्मतेच्या भारताच्या दृष्टिकोनात जतन आणि आत्मसात यांच्यातील वादविवाद केंद्रस्थानी आहे. व्हेरियर एल्विन यांचे विचार सांस्कृतिक विविधतेचे रक्षण करण्याचे महत्त्व अधोरेखित करतात, तर जीएस घुर्ये यांचा दृष्टिकोन सामाजिक-आर्थिक प्रगतीची गरज अधोरेखित करतो. आदिवासी समुदाय त्यांची ओळख न गमावता भरभराटीला येऊ शकतील याची खात्री करण्यासाठी या दोन्ही दृष्टिकोनांमध्ये संतुलन राखणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

५.५ प्रश्न

1. व्हेरिअर एल्विनच्या भारतीय मानवशास्त्रातील योगदानाची चर्चा करा.
2. आदिवासींच्या सबलीकरणाच्या धोरणावर व्हेरिअर एल्विनचे मत तपासा.
3. व्हेरिअर एल्विनचे चरित्रात्मक माहिती सांगा.
4. भारतातील जमातींबद्दल व्हेरियर एल्विन आणि जी.एस घुर्ये यांच्यातील वादविवादाची चर्चा करा.

५.८ संदर्भ

- https://www.researchgate.net/publication/342503085_VAIKKAM_VEERAR_ERAR_EVR_AN_INSPRING_LEADER
- <http://vpmthane.org/vpmDDSS/pdf/Article/24-Periyar-a-crusader-against-the-Hindus.pdf>
- <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/aa.1965.67.2.02a00140>
- <https://oxfordre.com/asianhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-340>



ताराबाई शिंदे

घटक रचना

६अ.० उद्दिष्टे

६अ.१ प्रस्तावना

६अ.१.१ ताराबाई शिंदे यांचे प्रारंभिक जीवन

६अ.१.२ ताराबाई शिंदे यांच्या जीवनातील निर्णायक टप्पा

६अ.१.३ ताराबाई शिंदे यांचे स्त्री-पुरुष योगदान

६अ.२ निष्कर्ष

६अ.३ सारांश

६अ.४ प्रश्न

६अ.५ संदर्भ

६अ.० उद्दिष्टे

- ताराबाई शिंदेनी स्त्री मुक्तीसाठी कलेले योगदान समजून घेणे.
- नजीकच्या काळात स्त्रीवादी विचारांना योगदान देणाऱ्या अभ्यासकांच्या विचारांना प्राप्त करून देणे.

६अ.१ प्रस्तावना

१९ व्या शतकात भारतीय उपखंडात अशा काही स्त्रियांचा उदय झाला कि ज्यांनी सक्तीचे वैधव्य, स्त्री शिक्षणावरील निर्बंध, सक्तीचे बालविवाह, जातीआधारित हिंसा, कुटुंबातील कुटुंबाबाहेरील लैंगिक हिंसा आणि खाजगी व सार्वजनिक जीवनात पाळावयाची तथा अपेक्षित वर्तनविषयक प्रमाणके आणि रितीरिवाज इत्यादींना नकार दिला. एवढेच नाही तर काही स्त्रियांनी दमणकरी प्रजासत्ताक व्यवस्थेविरुद्ध आवाजही उठवला. वासाहतिक कालखंडात महाराष्ट्रातील काही स्त्रियांनी चरित्रे, आत्मचरित्र, वर्तमानपत्रातील लेख आणि ग्रंथांच्या माध्यमातून महिलांच्या समस्या तथा प्रश्नांना वाचा फोडली कि ज्यांची मुळे प्रजासत्ताक व्यवस्थेमध्ये दडलेली आहेत. हे लेखन आज सैद्धांतिक आणि दूरदर्शी मानले जात असून स्त्री वादी इतिहास लेखनासाठी आधारस्तंभ/ पार्श्वभूमी मानली जाते.

थोडक्यात, २० व्या शतकात काही महिलांनी आपल्या विचारांत क्रांतिकारी बदल करून स्त्रीवादी चळवळीचा मार्ग प्रशस्त केला.

ताराबाई शिंदे

या भागात विद्यार्थ्यांना अशाच दोन महिला व्यक्तीमत्वांची ओळख करून दिली जाणार आहे. कि ज्यांनी महिलांवर सक्तीने लादलेल्या पारंपारिक मूल्य प्रणालीवर टीका केली असून ज्या सत्यशोधक समाज व अर्थ महिला समाजाशी संबंधित आहेत.

पंडिता रमाबाई या भारतातील अत्यंत प्रभावशाली महिला सुधारक होत्या.. बहूतातील प्रागतिक विचारांना प्रोत्साहन देणाऱ्या काही मोजक्या समाजसुधारकांमध्ये त्यांची गणना केली जाते. त्यांनी पितृसत्ताक व्यवस्थेचा निषेध करून महिलांना शिक्षणाचा हक्क मिळावा यासाठी प्रयत्न केला.

पंडिता रमाबाई या नामांकित विद्वान, शिक्षणतज्ञ आणि स्त्रीवादी महिला होत्या की ज्यांनी समाजाने महिलांवरील घटलेले निर्बंध आणि अपेक्षा मोडून काढल्या. त्यांनी घटलेले निबंध आणि अपेक्षा मोडून काढल्या. त्यांनी ३० नोव्हेंबर १८८२ साली 'आर्य महिला समाज' ही स्थापना करून त्या माध्यमातून महिलांना सन्मानपूर्वक जीवन जगता यावे यासाठी प्रयत्न केले त्यामुळे त्यांना भारतातील महिलांच्या शिक्षण विषयक हक्कासाठी लढणाऱ्या महिलांच्या कैवारी आहेत असे म्हटले जाते.

६अ. १. १ ताराबाई शिंदे यांचे प्रारंभिक जीवन

ताराबाई शिंदे यांचा जन्म १८६० साली बुलढाण्यातील बेरार प्रांतात झाला. त्या मराठा कुटुंबात जन्मल्या होत्या. समाजातील इतर स्त्रियांप्रमाणेच त्या देखील चार भिंतीत बंदिस्त होत्या. तथापि त्यांचे वडील बापुजी हरी शिंदे यांचा त्यांना भक्कम पाठींबा होता. जे महसूल आयुक्त कार्यालयात लिपिक होते. त्यांनी १८७१ साली 'हिंट टू द एज्युकेटेड नेटिव्हज' नावाचा एक ग्रंथ प्रकाशित केला. ते इंग्रजी भाषेचे चांगले जाणकार होते. त्यामुळे त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व माहित होते. त्यामुळे त्यांनी ताराबाई घरीच मराठी, संस्कृत आणि इंग्रजी भाषा शिकविल्या त्यामुळे ताराबाईंच्या भाषिक कौशल्ये विकसित झाली. भाषेबरोबरच ताराबाई आधुनिक आणि अभिजात साहित्यातही पारंगत होत्या. हे त्यांच्या लेखन साहित्यातून प्रतिबिंबित होते.

ताराबाई शिंदे यांचा पितृसत्ताक व्यवस्थेला खुले आव्हान देऊन लग्नानंतर त्या आपल्या पतीच्या घरी नांदायला न जाता आपल्या वडिलांच्याच घरी पतीला घेऊन राहिल्या आणि प्रस्थापित घरजावई पद्धतीला विरोध केला. एवढ्यावरही न थांबता त्यांनी 'मातृत्वाशिवाय स्त्री पूर्ण होत नाही' या समाजधारणेला शह देण्यासाठी आयुष्यभर नीःसंतान राहणे पसंत केले. दुसऱ्या शब्दात ताराबाईंनी प्रस्थापित समाजाची तमा ना बाळगता समाजातील स्त्रियांचे शोषण करणाऱ्या कुप्रथांचे समुळ उच्चायन करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला असे म्हणता येईल.

ताराबाईंच्या वडीलांचे म.फुले यांच्याशी खूप चांगले संबंध होते. त्यामुळे खूप चांगले संबंध होते. त्यामुळे ताराबाईंनी त्यांच्यासोबत जातीनिर्मुलन आणि लिंग आणि लिंग समानता प्रस्थापित करण्यासाठी कार्य करण्यास प्रारंभ केला. भारतीय समाजात जातीव्यवस्था अत्यंत कठोर स्वरूपाची होती. असे असतानाही ताराबाईंनी निम्न जातीतील मुलींना

शिक्षण देऊन जातीव्यवस्थेला खुले आव्हान दिले. हे कार्य त्यांनी महात्मा फुले यांच्यासोबत मिळून केले. याशिवाय विधवांना पुनर्विवाहास प्रवृत्त करण्याच्या कमी त्यांना महात्मा फुले यांना सक्रीय मदत केली. महात्मा फुले प्रणित सत्यशोधक मंडळाचा भाग बनून त्यांनी उपरोक्त कार्य केले. परिणामी त्यांना या महत्कार्यात समाजातील स्त्रीपुरुषांकडून भरभरून प्रतिसाद मिळाला.

६अ.१.२ ताराबाई शिंदे यांच्या जीवनातील निर्णायक टप्पा

सन १८८१ साली 'पुणे वैभव' या अत्यंत सनातनी साप्ताहिक वृत्तपत्रात प्रकाशित झालेले एक वृत्त वाचले आणि ताराबाईंच्या जीवनाला वळण लागले. त्या वृत्तामध्ये (सदरील साप्ताहिक पत्रात) सार्वजनिक बदनामी आणि बहिष्कार टाळण्यासाठी अनौरस मुलाच्या हत्येसाठी फाशीची शिक्षा झालेल्या एका तरुण ब्राम्हण विधवा स्त्रीवर हल्ला चढवला होता. त्या स्त्री विरोधी लेखाला उत्तर म्हणून ताराबाई शिंदे यांनी १८८ पृष्ठांचा 'स्त्री पुरुष तुलना' हा निबंधवजा लेख ग्रंथ रूपाने प्रकाशित केला. या लेखामध्ये त्यांनी एक परिपक्व स्त्रीवादी युक्तिवाद मांडला आहे, कि ज्याने पितृसत्ताक समाजाच्या रचनेचे विश्लेषण करण्याची व्याप्ती अधिक विस्तारली. इतर लेखकांप्रमाणेच त्यांच्या ग्रंथामध्ये/ लेखनामध्ये वाचकांवर खोलवर प्रभाव टाकण्याची क्षमता टाकण्याची क्षमता आहे. त्यांची भाषा कठोर असली तरी त्यांनी वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकल्यामुळे त्यांच्या वाचकांच्या थेट मनावर परिणाम होत असे. त्यांनी पुरुषांचा ढोंगीपणा, स्त्रियांच्या वेदना (दुःख) इतर लेखकांपेक्षा वेगळ्या पद्धतीने मांडल्या होत्या. आपल्या सादर लेखामध्ये त्यांनी असे काही कळीचे मुद्दे/ प्रश्न उपस्थित केले की, जे प्रश्न विचारण्याचे धाडस भारतीय स्त्रिया कधी करणार माहित आणि पुरुष त्याची उत्तरे देण्याचे धाडस कधी करणार नाहीत. त्यांचा ग्रंथ उच्च जातीतील पितृसत्ता आणि जातीव्यवस्थेवरची मिमांसा करणारा होता. तत्कालीन प्रकाशक तथा मुद्रक हे बहुधा ब्राम्हण होते, त्यामुळे ताराबाईंचा हा क्रांतिकारी लेखवजा ग्रंथ प्रकाशित व्हायला विलंब झाला. परिणामी, त्यावेळी त्या ग्रंथाने लोकांचे अपेक्षित लक्ष वेधले नाही.

६अ.१.३ ताराबाई शिंदे यांचे स्त्री-पुरुष योगदान

या पुस्तकात ताराबाईंनी पुरुषी व्यवस्थेने बर्‍याच काळापासून स्त्रियांवर लादलेल्या दोषांवर चर्चा केली. ज्यांनी महिलांचे स्थान कमकुवत केले. या ग्रंथात त्यांनी असाही दावा केला आहे की, पुरुषांप्रमाणेच महिलांमध्येही सर्व क्षमता असतात. परंतु पितृसत्ताक व्यवस्थेचे त्यांना हेतूपुरस्कर दडपले आहे. यातून बाहेर काढून स्त्रियांचे उथ्थान करायचे असेल तर स्त्रियांवर वर्तनविषयक कठोर निर्बंध घालण्याऐवजी विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह-निर्मुलन, सतीप्रथा ई कुप्रथांवर बंदी घालून त्यांचे उच्चाटन करावे. पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा फायदा घेऊन पुरुषांनी मिळवलेले विशेषाधिकार हेच महिलांच्या अवनतीचे मूळ कारण आहे असे त्यांचे ठाम मत होते. त्यांनी आपल्या सदरील ग्रंथात विविध क्षेत्रातील भारतीय पुरुषांच्या दुटप्पी मानकांकडे / प्रमाणकांकडे लक्ष वेधले आहे.

व्यभिचार :

भारतीय समाजात व्यभिचार हा अत्यंत गंभीर गुन्हा मनाला गेला आहे. विशेषतः स्त्रियांच्या बाबतीत हा अक्षम्य अपराध मनाला गेला होता. कारण हाच अपराध पुरुषाने केला तर

सहजरित्या समाज क्षमा करतो. परंतु स्त्रीला मात्र आणत यातना सहन कराव्या लागतात. पतीपत्नीच्या नात्यातील शारीरिक संबंधाबाबत विचार करू जाता भारतीय स्त्रीने आपले शरीर आपल्या पतीकडे कसे सोपवावे यासंबंधीच्या अपेक्षा समाजाने निर्धारित केल्या आहेत. मग भलेही तो पुरुष अपंग, असो, मद्यपी असो, स्त्रीलंपट असो वा वयोवृद्ध असो.

थोडक्यात, व्यभिचार या एकाच/ सारख्याच गुन्ह्यासाठी भारतीय स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा आधील कडक शिक्षा केली जाते.

देव :

ताराबाई शिंदे यांनी भारतीय समाजातील स्त्री आणि पुरुषांसाठी पक्षपाती नियम / प्रमाणके बनविल्याबद्दल देवाचा धिक्कार केला आहे. कारण स्त्री आणि पुरुष ही जर एकाच ईश्वराची लेकरे असतील तर पुरुषांना गंभीर गुन्ह्यातून सूट मिळते आणि त्याच गुन्ह्यासाठी असह्य वेदना, निंदा आणि शिक्षा भोगावी लागते असा जळजळीत प्रश्न त्यांनी तत्कालीन धर्ममार्तंडांना विचारला आहे.

धर्म :

ताराबाई शिंदे यांच्यामते, पुरुषी व्यवस्थेने वर्षानुवर्षापासून केवळ महिलांना नियंत्रित करण्याचे साधन म्हणून धर्माचा वापर केला आहे. किंबहुना धर्माची निर्मितीच या हेतूने केली आहे. एवढेच नाही तर धर्माबरोबरच सांस्कृतिक क्रियाकलापांच्या साह्याने स्त्रियांना (मानवी) हक्क नाकारून त्यांच्यावर कायम अत्याचार केले आहेत असे त्यांनी म्हटले आहे.

पितृसत्ताक व्यवस्थेची दुटप्पी मानके :

ताराबाईंनी पुरुषांच्या धोंडीपणाकडे लक्ष वेधले आहे. त्यांच्यामते, पुरुष स्वतःला धर्मरक्षक समजतात, परंतु त्यांनी धर्म संस्कृतीच्या रक्षणाची जबाबदारी स्त्रियांवर ढकलून स्वतः मात्र वसाहतवादी आधुनिक जीवन पद्धतीचा अंगीकार केला असल्याचे दिसते.

उदा. पुरुषांची वेशभूषा, खानपानाच्या पद्धती, उपभोगाचे नवे आकृतिबंध, आधुनिक शिक्षण आणि वसाहतीक शैलीच्या निवासात रहिवास ई. बाबींचा उत्साहाने केलेला स्वीकार वगैरे.

थोडक्यात, भारतीय पुरुष ब्रिटीश जीवनशैलीचे अनुकरण करण्यात सर्वच बाबतीत पुढे कडक / कठोर पालन करण्याची अपेक्षा ठेवतात. या भूमिकेलाच त्यांनी दुटप्पी भूमिका असे म्हटले आहे.

मनुस्मृती :

मनुस्मृती हा ग्रंथ भारतीय समाजाला जीवन जगताना दिशादर्शक ठरणारा ग्रंथ होता, की जो प्रचंड पुराणमतवादी आणि स्त्रियांचे जीवन असह्य बनविणारा ग्रंथ आहे. त्यात असे माहटले आहे की, पुरुषांना भुरळ घालणे हा स्त्रियांचा स्वभाव आहे, त्यामुळे पुरुषांनी स्त्रियांच्या संगतीत असताना सावध असले पाहिजे.

मुनुच्या नाते, पिता रक्षिती कौमार्य

भर्ता रक्षिती यौवने

वार्धक्य पुत्र रक्षिती

स्त्री स्वातंत्र्याम न अर्हति ।

याचा मतितार्थ असा होतो की, बालपणी मुली आपल्या वडीलांच्या, तरुणपणी आपल्या पतीच्या आणि वृद्धपणी आपल्या मुलांच्या ताब्यात नियंत्रणात ठेवले जाते. द्त्री ही आजन्म पारतंत्र्यातच असली पाहिजे असे मत त्यांनी मांडले आहे.

महिलांनी त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाप्रती त्यांनाच जबाबदार धरले पाहिजे, असे ते म्हणतात. एवढ्यावर न थांबता महिलांवरील या नियंत्रणाकडे ते दमन आणि दडपशाही म्हणून न पाहता आदर आणि संरक्षण म्हणून व्यास प्रोत्साहित करतात. त्यामुळेच ते महिलांचा विवाह आणि मातृत्व अनिवार्य असे म्हणतात

ताराबाई शिंदे यांनी त्या काळात या शस्त्रांकडे समाजाचे लक्ष वेधले आणि लोकांचे प्रबोधन करून सनातनी विचारांचे उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न केला.

ब्रिटीश राजवट :

ताराबाई शिंदे या ब्रिटीश राजवटीचे स्वागत व समर्थन करायच्या. कारण ब्रिटीश राजवटीत भारतीय स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार मिळाला होता. त्याचबरोबर अनेक सामाजिक सुधारणांची मुहूर्तमेढ देखील ब्रिटीश राजवटीतच रोवली गेली आणि ब्रिटीश राजवट पारंपारिक पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या जोखडातून मुक्त करू शकते. के त्यांच्या महिलांप्रतीच्या सुधारणाविषयक दृष्टीकोनावरून दिसून येत होते. हे ताराबाई शिंदेना समजले होते.

पतिव्रता :

पतिव्रता ही संकल्पना / संज्ञा हिंदू संस्कृती आणि परंपरांमध्ये वापरली जाणारी संज्ञा असून पतीशी एकनिष्ठ राहणाऱ्या स्त्री साठी ही संज्ञा वापरली जाते. पत्नीने आपल्या पतीची मनोभावे सेवा करणे या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे. त्यांच्या मते, आपली पत्नी पतिव्रता व्हावी असे ज्या पुरुषांना वाटते, त्यांनी पुरुषांमध्ये देवासारखे आहे असे मानणे आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. ताराबाई शिंदे यांच्यामते पितृसत्ताक व्यवस्थेची दुटप्पी पणा थोडक्यात सांगा.

६अ.२ निष्कर्ष

ताराबाई शिंदे यांचे लेखन केवळ त्या काळात प्रासंगिक नव्हते, तर आजच्या जगात त्यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. प्रेरक भाषा वापरून त्यांनी भारतातील महिलांच्या स्थितीचे वर्णन केले. पुरुषांना मिळणारे विशेषाधिकार हे स्त्रियांच्या अधःपतनाचे कारण असल्याचे तिला आढळले. त्या उग्र, धाडसी होत्या.त्यांच्या लेखनाचा थेट परिणाम वाचकांच्या मनावर

झाला. जेव्हा अनेकांनी जातीव्यवस्थेच्या वाईट गोष्टींवर बोलण्यास नकार दिला तेव्हा त्यांनी खालच्या जातीतील मुलींना शिक्षण देण्याचे काम केले. तिने केवळ उपदेशच केला नाही तर तिची कृती पितृसत्ताविरुद्ध होती. स्त्रिया विचारण्यास घाबरतात आणि पुरुष उत्तर देण्यास घाबरतात असे प्रश्न त्यांनी विचारले आणि असे केल्याने खऱ्या अर्थाने भारतातील स्त्रीवादाचा मार्ग मोकळा झाला.

६अ.३ सारांश

ताराबाई शिंदे यांचे लेखन केवळ त्या काळात प्रासंगिक नव्हते, तर त्यांना महत्त्वाचे स्थान होते. स्त्री-पुरुष तुलना यांनी एक परिपक्व स्त्रीवादी युक्तिवाद मांडला ज्यामुळे पितृसत्ताक समाजाच्या रचनेचे विश्लेषण करण्यात आलेली व्याप्ती वाढली.

या पुस्तकात ताराबाईंनी नऊ दोषांची चर्चा केली आहे जे परंपरेने पुरुषांनी दीर्घकाळ लादले होते; ज्याने महिलांचे स्थान कमकुवत केले आहे.

ताराबाईंच्या वडिलांचे महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्याशी खूप चांगले संबंध होते. जातिनिर्मूलन आणि स्त्री-पुरुष समानतेसाठी ताराबाईंनी महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्यासोबत काम सुरू केले.

पुरुषांना मिळणारे विशेषाधिकार हे स्त्रियांच्या अधःपतनाचे कारण असल्याचे तिला वाटले.

६अ.४ प्रश्न

1. स्त्री-पुरुष तुलना वर एक टीप लिहा.
2. ताराबाई शिंदे यांनी भारतातील स्त्रीवादाचा मार्ग कशा प्रकारे तयार केला त्याविषयी आढावा घ्या.

६अ.५ संदर्भ

- <https://www.longdom.org/open-access/a-case-study-of-tarabai-shinde-in-maharashtra-a-research-hypothesis-2167-0358-1000200.pdf>
- <https://books.google.co.in/books?id=YICroPrSyz4C&q=%22Tarabai+Shinde%22>
- + <https://eprints.soas.ac.uk/28923/1/10673126.pdf>



पंडिता रमाबाई

घटक रचना :

६ब.२.० उद्दिष्टे

६ब.२.१ परिचय

६ब.२.२ पंडिता रमाबाईचे प्रारंभिक जीवन

६ब.२.३ युरोप आणि अमेरिका प्रवास

६ब.२.४ मुक्ती मिशनचे संस्थापक

६ब.२.५ ख्रिश्चन धर्मात रूपांतरण

६ब.२.६ स्त्रीवादातील योगदान

६ब.३ निष्कर्ष

६ब.४ सारांश

६ब.५ प्रश्न

६ब.६ संदर्भ

६ब.२.० उद्दिष्टे

- स्त्रीमुक्तीसाठी पंडिता रमाबाईचे योगदान तपासणे

६ब.२.१ परिचय

पंडिता रमाबाई या भारतातील सर्वात प्रभावशाली महिला सुधारकांपैकी एक होत्या. तिचा जन्म 23 एप्रिल 1858 रोजी वडिलांच्या आश्रमात झाला. देशात पुरोगामी विचार रुजवण्यात मदत करणाऱ्या काही समाजसुधारकांपैकी त्या एक होत्या. तिने पितृसत्तेचा निषेध केला आणि महिलांच्या शिक्षणाच्या अधिकारासाठी काम केले हे तिचे मुख्य योगदान होते. समाजातील अडथळे आणि अपेक्षा मोडून काढणारी एक प्रसिद्ध विद्वान, शिक्षणतज्ञ आणि स्त्रीवादी म्हणून तिची ओळख आहे. पंडिता रमाबाईंनी ३० नोव्हेंबर १८८२ रोजी महिलांना सन्मानित जीवन जगण्यासाठी सक्षम करण्याच्या उद्देशाने आर्य महिला समाजाची स्थापना केली. तिने भारतीय विधवांच्या कल्याणाचा आणि शिक्षणाचा मार्ग मोकळा केला

६ब.२.२. पंडिता रमाबाई यांचे प्रारंभिक जीवन

रमाबाई रानडे ह्या एका बुद्धिमान ब्राम्हण कुटुंबात जन्मल्या. स्त्रियांनी शिक्षण घेतले पाहिजे. असा त्यांच्या वडिलांचा विश्वास होता, त्यामुळे त्यांनी रमाबाईंना संस्कृत, पारंपारिक हिंदू सामाजिक नियमांच्या विरोधात जाऊन लिहायला वाचायला शिकवले. त्यांचे बालपण अत्यंत हलाखीच्या स्थितीत गेले. अशा अवस्थेतही त्यांच्या कुटुंबाने भारतीय उपखंडात अनेक ठिकाणी प्रवास करून अनेक भाषांचे ज्ञान घेतले. त्यांचे आईवडील आणि बहिणभाऊ उपासमारीने त्यांना गमवावे लागले. वयाच्या अवघ्या २० व्या वर्षी संस्कृत पठणातील त्यांची निपुणता कलकत्याच्या ब्राम्हणांना प्रभावित केली. त्यानानात्र त्यांनी एका शुद्राशी विवाह केला. १८७२ च्या नागरी विवाह कायद्यापूर्वी असा विवाह अशक्यप्राय होता. या विवाहानंतर दोन वर्षांची त्यांना एक मुलगी झाली. परंतु दुर्दैवाने याचवर्षी त्यांच्या पतीचा मृत्यू झाला. डोक्यावरील छत्र हरपले तरी त्या डगमगल्या नाहीत. याच वर्षी त्यांनी 'आर्य महिला समाज' या संस्थेची स्थापना केली तसेच 'स्त्री धर्म नीति' हे पहिले पुस्तक प्रकाशित केले आणि ब्रिटीश सरकारने स्थापन केलेल्या 'हंटर कमिशन' ऑन एज्युकेशन' या कमिशनसमोर त्या हजार झाल्या.

६ब.२.३. पंडिता रमाबाई यांचे युरोप आणि अमेरिका प्रवास

चेल्तेनहॅम येथील डोरोथीम बॅले यांच्या मार्गदर्शनानंतर दोन वर्षांनी रमाबाई फिलाडेल्फियाच्या महिला वैद्यकीय महाविद्यालयातील आनंदीबाई जोशी यांच्या पदवीदान समारंभाला उपस्थित राहण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रात गेल्या आणि तेथेच खऱ्या अर्थाने त्यांच्यातील स्त्रीवादी विचारवंताची ओळख अमेरिकन जगताला झाली. तेथील स्त्रीवादी विचारांनी त्या भाराऊन गेल्या. परिणामी त्यांना भारतीय हिंदू विधवांसाठी शाळा काढण्याची कल्पना सुचली. याचकाळात त्यांनी 'High Caste Hindu Woman' हा ग्रंथ लिहिला. महिलांच्या मुक्तीसाठी संस्था उभारण्यासाठी लागणारा निधी उभारणे हा त्यामागील उद्देश होता. त्यांनी संपूर्ण अमेरिका भ्रमण करून व्याख्याने दिली आणि निधी उभा करण्यासाठी त्यांनी 'रमाबाई मंडळे' स्थापन केली.

पंडिता रमाबाई यांचे 'द हायकास्ट हिंदू वूमन' हे पुस्तक उच्चवर्णीय हिंदू स्त्रियांच्या अत्याचारित आणि दडपलेल्या जीवनाचे प्रतिबिंबित होते. मीरा कोसंबी यांनी हे पुस्तक अनधिकृत भारतीय स्त्रीवादी जाहीरनामा म्हणून घोषित केला. हे पुस्तक १८८७ साली युनायटेड स्टेट्स मध्ये प्रकाशित झाले आणि ते एका वर्षात त्याच्या ९००० प्रति विकल्या गेल्या. त्यात त्यांनी भारतातील उच्चवर्णीय स्त्रियांची दुर्दशा तथा कैफियत मांडली होती. भारतातील उच्चवर्णीय स्त्रीचे बालपण, विबविवाहित जीवन, वैधव्य अशा विविध अवस्थांमधून भारतीय स्त्री कशी त्यागमूर्ती बनविली आहे, यावर या ग्रंथात त्यांनी प्रकाश टाकला आहे.

६ब.२.४. पंडिता रमाबाई मुक्ती मिशनच्या अध्यक्षा

अमेरिकेतून भारतात परत आल्यानंतर पंडिता रमाबाईंनी पुण्याजवळील 'केडगाव' येथे शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यासाठी 'मुक्ती मिशन' ची स्थापना केली. स्वतः वैधव्य जगात असताना येणाऱ्या अनुभवाद्वारे त्यांनी विधवांना जगण्याची साधने उपलब्ध करून दिली. १८९६ साली पडलेल्या भीषण दुष्काळापासून रस्त्यावर आलेल्या हजारो बालके आणि निराधार विधवांना त्यांनी आपल्या 'मुक्ती मिशन व शारदा सदन' मध्ये आश्रय दिला. त्यांनी आपल्या 'Highcaste Hindu Woman' या ग्रंथात भारतातील उच्च जातीतील विधवा स्त्रियांच्या व्यथा वेदनांना अधोरेखित करून उथळ भारतीय परंपरांचा पर्दाफाश केला आहे.

६ब.२.५ पंडिता रमाबाईंचे ख्रिश्चन धर्मात प्रवेश/ धर्मांतर

पंडिता रमाबाई यांनी उच्चवर्णीय हिंदू धर्मीय स्त्रियांची दयनीय स्थिती पाहून स्वतः चा धर्म बदलायचा असे ठरवले आणि सन १८८३ साली त्यांनी ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार केला. एका प्रतिष्ठित ब्राम्हण कुटुंबातील स्त्रीने केलेले धर्मांतर पचण्याएवढा भारतीय समाज प्रगल्भ नव्हता. त्यामुळे त्यांच्या धर्मांतराचा भारतीय समाजाला धक्का बसला, त्यामुळे मीरा कोसंबी यांनी पंडिता रमाबाईंचे धर्मांतर साम्राज्यवादी, प्रांत्यवादी, पितृसत्ताक चौकटीतून पाहणे आवश्यक आहे. असा अभिप्राय नोंदवला आहे. पंडिता रमाबाईंचे धर्मांतर त्यांच्या सवर्ण हिंदू कुटुंबात झालेल्या संगोपनाच्या संदर्भाविरुद्ध समजून घेणे आवश्यक आहे असे मीरा कोसंबी म्हणतात. कारण त्यांनी हिंदू जाती-समाजातील पितृसत्ताक संरचनेचे वर्चस्व उघड केले होते.

६ब.२.६ब. पंडिता रमाबाईंचे स्त्रीवादातील योगदान

पंडिता रमाबाई ह्या स्त्री पुरुष समानतेच्या कट्टर पुरस्कर्त्या होत्या. त्यामुळे त्यांनी भारतीय पितृसत्ताक व्यवस्थेच्या नियमांचे पालन करण्यास आजन्म नकार दिला. त्यांच्या लेखनाच्या आणि पाश्चात्य जगावरील प्रभावाचा विश्लेषणात्मक दृष्टीकोन मीरा कोसंबी यांनी दिला आहे. त्यांच्यामते, रमाबाईंचे लिखाण हे अगदी स्पष्ट असून त्यात रमाबाईंनी भारतीय विशेषतः उच्चवर्णीय स्त्रियांच्या व्यथा वेदनांना वाचा फोडली आहे. त्यांच्या या स्त्रीवादी विचारांना पितृसत्ताक, धर्म, राष्ट्रवाद आणि आंतरराष्ट्रीयता यांच्या परस्परविरोधी संरचनांचा आधार आहे असे म्हटले आहे.

तुमची प्रगती तपासा :

१. पंडिता रमाबाई यांचे 'द हायकास्ट हिंदू वूमन' या पुस्तकाची थोडक्यात सांगा.

६ब.३. निष्कर्ष

पंडिता रमाबाई एक विद्वान, स्त्रीवादी आणि शिक्षणतज्ञ होत्या ज्यांनी १९व्या शतकातील भारतात राहणाऱ्या स्त्रीच्या गुलामीच्या बेड्या आणि स्त्रिउन्नतीच्या अपेक्षाफुलविल्या त्या स्त्री शिक्षणाच्या प्रणेत्या होत्या आणि महिला अधिकार आणि सक्षमीकरणाच्या चॅम्पियन होत्या. तिने जातीला हिंदू समाजातील प्रमुख दोष म्हणून पाहिले आणि पितृसत्ताबरोबरच ते

स्त्रियांना वश करण्यासाठी वापरले जाणारे एक घातक शस्त्र बनले. तिने पितृसत्तेला आव्हान दिले आणि महिलांच्या हक्कांसाठी मोर्चा काढला. एक उत्कट सामाजिक विश्लेषक म्हणून तिचा असा विश्वास होता की जाती संघटना संकुचित स्वार्थाला प्रोत्साहन देतात आणि खऱ्या अर्थाने लोकशाही भावनेचा विकास रोखतात. रमाबाईंचा भारतीय महिलांच्या प्रगती आणि विकासासाठी पाश्चात्य युक्तिवादांवर विश्वास होता.

६ब.४. सारांश

पंडिता रमाबाई या भारतातील सर्वात प्रभावशाली महिला सुधारकांपैकी एक होत्या.

तिने भारतीय विधवांच्या कल्याणाचा आणि शिक्षणाचा मार्ग मोकळा केला आणि सामाजिक नियमांना आव्हान दिले आणि देशभरात महिलांच्या हक्कांची चॅम्पियन बनली. तिने अमेरिकन परोपकारी आणि शिक्षकांच्या सहकार्याने काम केले असताना, रमाबाईंनी भारतीय संदर्भात स्त्रियांशी संबंधित लोकप्रिय कल्पनांवर प्रतिबिंबित केले आणि लक्षात आले की ते खूप समस्याप्रधान आहेत.

६ब.५. प्रश्न

१. महिलांच्या उन्नतीसाठी रमाबाई पंडितांच्या योगदानाची चर्चा करा.
२. पंडिता रमाबाईंच्या विविधकार्याचा आढावा घ्या.

६ब.६ संदर्भ

- Feminist Historiography with special reference of Pandita Ramabai and Tarabai Shinde, Available at:
- https://www.researchgate.net/publication/338417462_Feminist_Historiography_with_special_reference_of_Pandita_Ramabai_and_Tarabai_Shinde
- Life of Pandita Ramabai: Championing Women's Education and Social Reform
- <https://feminisminindia.com/2017/03/28/pandita-ramabai-essay/>



सामाजिक कल्याण आणि हक्कांचे मुद्दे घटनात्मक तरतुदी आणि सुरक्षा

घटक रचना :

७अ.० उद्दिष्टे

७अ.१ परिचय / प्रस्तावना

७अ.२.१ अनुसूचित जाती (SC) ची व्याख्या

७अ.२.२ अनुसूचित जमाती (ST) ची व्याख्या

७अ.२.३ इतर मागासवर्ग:- (OBC)

७अ.३ आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकाचे आरक्षण.

७अ.३.१ महिला आरक्षण विधेयक.

७अ.३.२ ट्रान्सजेंडर व्यक्तींचे संरक्षण.

७अ.३.३ अपंग व्यक्तींसाठी आरक्षण(1995)

७अ.३.३.२ अपंग व्यक्तींचा हक्क कायदा, २०१६

७अ.४ सारांश

७अ.५ प्रश्न

७अ.६ संदर्भ

७अ.० उद्दिष्टे

- विद्यार्थ्यांना अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय तसेच दुर्बल घटकांच्या विविध संकल्पनांची ओळख करून देणे
- दुर्बल घटकांच्या उत्थानासाठी भारत सरकारने घालून दिलेल्या तरतुदींचा शोध घेणे
- कायद्यातील सुधारणांच्या रूपात दुर्बल घटकांना घटनेने प्रदान केलेल्या विविध सुरक्षा उपायांचा शोध घेणे.

वाचकांना समाजातील दुर्बल घटकांच्या उत्थानासाठी आरक्षणाच्या घटनात्मक तरतुदीबद्दल आणि त्यांच्या प्रतिनिधीत्वाच्या मुद्द्यांबद्दल अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी या युनिटचे दोन भाग 7A आणि 7B मध्ये विभागले गेले आहेत.

समान घटकाचा पहिला भाग म्हणजे 7A तुम्हाला राज्यघटनेने घालून दिलेल्या विविध घटनात्मक तरतुदी आणि भारत सरकारने दुर्बल घटकांच्या उन्नतीसाठी वेळोवेळी मंजूर केलेले आणि सुधारित केलेले विविध विधेयके, कायदे यांची माहिती घेईल. जेव्हा आपण कमकुवत वर्ग म्हणतो, याचा अर्थ कोणी किंवा समूह शारीरिकदृष्ट्या दुर्बल आहे की नाही याचा अर्थ असा होत नाही, उलट हे विभाग अशा गटांना सूचित करतात ज्यांना त्यांचे अधिकार नाकारून जाणूनबुजून मागास ठेवले गेले आहे आणि बहुसंख्य आणि उच्च जाती/वर्गाच्या तरतुदींमध्ये प्रवेश नाही. अशा गटांना कायद्याने संरक्षण दिले नाही तर समाजाचा एक मोठा भाग कधीच प्रगती होऊ शकणार नाही. आता आपण समाजातील दुर्बल घटकांना प्रदान केलेल्या अर्थ आणि विविध तरतुदींचा शोध घेऊया.

७अ.२.१ अनुसूचित जाती (SC) ची व्याख्या :-

राष्ट्रपती हे राज्यपालांशी सल्लामसलत करून व सार्वजनिक सूचनेद्वारे जाती, वंश, जमाती किंवा कोणत्याही राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या संदर्भात जाती, वंश किंवा जमातीमधील भागांचे किंवा गटांचे भाग निर्दिष्ट करतात. राज्य घटनेच्या उद्देशाने त्या राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या संदर्भात ही अनुसूचित जाती मानली जाईल. ज्यांना कलम ३४१ अंतर्गत अनुसूचित जाती मानले गेले आहेत.

(२) कायदानुसार संसदेत कलम (१) अंतर्गत जारी केलेल्या अधिसूचनेत निर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जातीच्या यादीतून कोणत्याही जाती, वंश किंवा जमातीमधील कोणत्याही जाती, वंश किंवा जमातीतील किंवा गटाचा भाग समाविष्ट किंवा वगळता येईल, परंतु अधिसूचना जतन करा या कलमांतर्गत जारी केलेल्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे बदलता येणार नाही.

"अनुसूचित जाती" म्हणजे भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशाने अशा जाती, वंश किंवा अशा जाती, वंश किंवा जमातीतील भाग किंवा गटांमधील भाग किंवा जमातीचा भाग अनुसूचित जाती असा आहे.

7A 2.2 अनुसूचित जमाती (ST) ची व्याख्या:-

"अनुसूचित जमाती" चा उल्लेख करणारे भारतीय संविधान हे पहिले दस्तऐवज आहे. घटनेच्या अनुच्छेद ३६६ (२५) नुसार अनुसूचित जमाती हे त्या जमाती किंवा आदिवासी जमाती किंवा त्यातील काही भाग किंवा गट आहेत ज्यांना कलम ३४२ अंतर्गत अनुसूचित जमाती मानले गेले आहेत.

कोणत्याही राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या संदर्भात राष्ट्रपती राज्यपालांच्या सल्ल्यानुसार सार्वजनिक सूचनेद्वारे त्या जमाती किंवा आदिवासी जमाती किंवा त्या जमाती

किंवा आदिवासी जमातीमधील काही भाग किंवा गट निर्दिष्ट करू शकतात. हे राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेश अनुसूचित जमाती असतील.

कायद्यानुसार संसदेत कलम (१) च्या अंतर्गत कोणत्याही जमात किंवा आदिवासी जमातीच्या किंवा कोणत्याही जमातीच्या किंवा आदिवासी जमातीमधील किंवा गटाचा भाग असलेल्या अधिसूचनेमध्ये निर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जमातींच्या यादीचा समावेश असू शकेल किंवा वगळता येईल, परंतु त्याअंतर्गत जारी केलेल्या अधिसूचनेत त्यानंतर कलम बदलता येत नाही.

राष्ट्रपती संबंधित राज्य सरकारांशी सल्लामसलत केल्यानंतर अनुसूचित जमाती प्रत्येक राज्य / केंद्रशासित प्रदेश संदर्भात अधिसूचित आदेशात निर्दिष्ट करतात. त्यानंतर केवळ संसदच या आदेशांमध्ये सुधारणा करू शकते.

अस्पृश्यता रद्द केली तरीसुद्धा अनुसूचित जाती आणि जमातींविरुद्ध पूर्वाग्रह काही ना कोणत्या स्वरूपात कायम आहे - मग ती स्पष्ट, गुप्त किंवा अभिव्यक्तीतील सूक्ष्म असू शकते. अनुसूचित जाती आणि जमातींवरील अत्याचार वारंवार होत असतात. अधिकाधिक दलित आणि आदिवासी भूमिहीन होत आहेत आणि शेतमजुरांच्या गटात सामील होत आहेत. दलित आणि आदिवासींवरील अत्याचारांमुळे जमिनीचे नुकसान होते. भूमिहीनतेची ही अवस्था त्यांना असुरक्षित बनवते आणि त्यांच्यावरील अत्याचाराच्या पुढील घटनेस प्रोत्साहित करते.

१९८० च्या दशकापासून एससी आणि एसटी विकास आणि कल्याण प्रकल्पांसाठी शासकीय निधीच्या वितरणात सातत्याने घट होत आहे. नोकऱ्यांसाठी आरक्षणाचा कोटा प्रदान करुनही, सर्व सार्वजनिक सेवांच्या उच्च पातळीवरील अनुसूचित जाती आणि जमातींचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. तथापि, सध्याची धोरणे खाली स्पष्ट आहेत.

अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या संरक्षण आणि विकासासाठी:

मागासवर्गीय आणि विशेषतः अनुसूचित जाती व जमातींसाठी असलेल्या तरतुदी आणि संरक्षणाचा भारतीय घटनेत समावेश करण्यात आला आहे. या समुदायातील लोकांच्या विकासासाठी राज्य अंतर्गत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि सेवा क्षेत्रात सेफगार्ड्स (रक्षक) आहेत.

आपली प्रगती तपासा:

१. भारतीय राज्यघटनेत वर्णन केल्यानुसार अनुसूचित जाती व जमातीची व्याख्या करा.

७अ.२.३ इतर मागासवर्ग :- (OBC)

शिक्षण आणि सार्वजनिक रोजगाराशी संबंधित सेफगार्ड्स

कोणत्याही सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय नागरिकांच्या प्रगतीसाठी राज्य घटनेत विशेष तरतूद करते. या तरतुदी त्यांच्या अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांव्यतिरिक्त

खाजगी शैक्षणिक संस्था, राज्याद्वारे अनुदानित किंवा विना अनुदानित शैक्षणिक संस्थांमध्ये त्यांच्या प्रवेशाशी संबंधित आहेत.

सामाजिक कल्याण आणि
हक्कांचे मुद्दे
घटनात्मक तरतुदी आणि सुरक्षा

राज्यातील सेवेमध्ये पुरेशा प्रमाणात प्रतिनिधित्व नसलेल्या नागरिकांच्या मागासवर्गीयांच्या बाजूने नेमणुका अथवा पदांच्या आरक्षणाची तरतूद राज्य करते.

एका वर्षाच्या भरलेल्या रिक्त जागांवर राज्य राखीव तरतूदीनुसार आरक्षित असलेल्या वर्षाच्या रिक्त जागांचा विचार करते, कारण पुढील वर्ष किंवा वर्षांमध्ये रिक्त पदांचा वेगळा वर्ग भरला जाईल आणि अशा प्रकारच्या रिक्त जागांचा विचार केला जात नाही. त्या भरलेल्या वर्षाच्या रिक्त जागांसह, त्या वर्षाच्या रिक्त जागांच्या एकूण संख्येवर पन्नास टक्के आरक्षणाची कमाल मर्यादा निश्चित करण्यासाठी.

देखरेखीच्या तरतुदींसाठी संस्था

राज्यघटनेच्या कलम ३४० (१) नुसार नियुक्त आयोगाच्या अहवालाच्या आधारे राष्ट्रपती अनुसूचित जातींचा संदर्भ इतर मागासवर्गीय आणि अँग्लो-भारतीय समुदायासह वर्ग म्हणून देऊ शकतात.

आपली प्रगती तपासा:

१. इतर मागासवर्गीयांना देण्यात आलेल्या घटनात्मक आरक्षणाबद्दल थोडक्यात लिहा.

७अ.३ आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी आरक्षण

७ जानेवारी २०१९ रोजी केंद्रीय मंत्रिमंडळाने सर्वसाधारण प्रवर्गातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल विभाग (ईडब्ल्यूएस) साठी सरकारी नोकऱ्या आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये १० % आरक्षणाला मान्यता दिली. अनुसूचित जाती / जमाती / ओबीसी प्रवर्गातील सध्याच्या ५० % आरक्षणापेक्षा जास्त हे मंत्रिमंडळाने ठरविले.

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या तरतुदी खालील प्रमाणे आहेत

१. घटनेचा कलम १५ अनुच्छेद ६ नुसार राज्य बनविण्यास परवानगी देतो -

(अ) कलम (४) आणि (५) मध्ये नमूद केलेल्या वर्गाव्यतिरिक्त कोणत्याही नागरिकांच्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या प्रगतीसाठी कोणतीही विशेष तरतूद; आणि (ब) कलम (४) आणि (५) मध्ये नमूद केलेल्या वर्गाव्यतिरिक्त कोणत्याही नागरिकांच्या आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या प्रगतीसाठी कोणतीही विशेष तरतूद यासह शैक्षणिक संस्था, खाजगी शैक्षणिक संस्थांमध्ये त्यांच्या प्रवेशाशी संबंधित विशेष शैक्षणिक संस्था, खाजगी शैक्षणिक संस्था, अनुदानित किंवा विना अनुदानित कलम ३० च्या अनुच्छेद (१) मध्ये नमूद केलेल्या अल्पसंख्याक शैक्षणिक संस्थांव्यतिरिक्त राज्य. जर हे आरक्षण उपलब्ध असेल तर आरक्षण सध्याच्या आरक्षणाव्यतिरिक्त असेल आणि प्रत्येक प्रवर्गाच्या एकूण जागांपैकी जास्तीत जास्त दहा टक्के जागा असतील.

या लेखाच्या आणि कलम १६ च्या उद्देशाने, "कौटुंबिक उत्पन्नाच्या आणि आर्थिक गैरसोयीच्या इतर निर्देशकांच्या आधारे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक ओळखले जाऊ शकतात.

२. घटनेचा कलम १६ अनुच्छेद ६ मध्ये सध्याच्या आरक्षणाव्यतिरिक्त, अनुच्छेद ४ मध्ये नमूद केलेल्या वर्गाव्यतिरिक्त कोणत्याही आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील नागरिकांच्या बाजूने नेमणुका किंवा पदांच्या आरक्षणाची तरतूद करण्यास राज्य परवानगी देते. आणि प्रत्येक श्रेणीतील जास्तीत जास्त दहा टक्के जागा अधीन आहेत.

आपली प्रगती तपासा

१. आर्थिक दुर्बल घटकातील व्यक्तीच्या ओळखीच्या प्रक्रियेची यादी करा.

७अ.३.१ महिला आरक्षण विधेयक:-

महिला आरक्षण विधेयक राज्यसभेने ९ मार्च २०१० रोजी १८६ सदस्यांच्या बाजूने व १ विरुद्ध बहुमताने मंजूर केले. मार्च २०१३ पर्यंत लोकसभेने या विधेयकावर मत दिले नाही.

या विधेयकात लोकसभा किंवा भारतीय संसदेच्या खालच्या सभागृहात आणि महिलांसाठी राज्य विधानसभामध्ये ३३.३३ टक्के जागा राखीव ठेवण्याचा विचार केला गेला आहे, त्यानुसार ग्रामीण आणि महिलांसाठी समान टक्केवारी राखीव ठेवण्यात आली आहे. अनुक्रमे शहरी स्थानिक संस्था. १९९६ मध्ये प्रारंभापासून हे विधेयक भारतीय संसदेत अनेक वेळा सादर करण्यात आले होते, परंतु मुख्यत्वे राजकीय सहमती नसल्यामुळे या विधेयकाची स्थिती अनिश्चित राहिली आहे.

गुजरात आणि आंध्र प्रदेशात, ३३ % पदे पोलिस, आरोग्य, शिक्षण आणि सामान्य प्रशासन यासारख्या सर्व सरकारी विभाग आणि सेवांमध्ये महिलांसाठी राखीव आहेत. २०१५ पासून केरळने आपल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सर्व पदांसाठी ५५ % आरक्षण लागू केले आहे.

घटनेत महिलांना भेदभाव, हिंसाचार आणि तस्करीपासून वाचवण्यासाठी अनेक तरतुदी आहेत, जसे की:

अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा १९५६ ज्यायोगे महिला आणि मुलांच्या तस्करीस प्रतिबंध आहे.

हुंडा बंदी कायदा १९६१ (१९६१ मधील २८) (१९८६ मध्ये सुधारित) ज्यात कोणत्याही पक्षाकडून किंवा कोणत्याही पक्षाच्या संबंधात मालमत्ता, पैशाच्या बाबतीत हुंडा देणे आणि स्वीकारणे टाळण्याचा मानस आहे.

स्त्रियांची अवहेलना करणारी किंवा भ्रष्टाचारी किंवा सार्वजनिक नैतिकतेस संवेदनाक्षम असणाऱ्या प्रतिमा किंवा सामग्रीचे नियमन करणारी महिलांविषयी असंतोषपूर्ण प्रतिनिधित्व (प्रतिबंध) कायदा १९८६ .

सती आयोग (निवारण) अधिनियम, १९८७ (१९८८ चा ३) हा सती आयोगाच्या अधिक प्रभावी प्रतिबंध आणि त्याबद्दल गौरव करण्यासाठी कायदा आहे. सती म्हणजे विधवांना जिवंत जाळणे किंवा दफन करणे होय.

सामाजिक कल्याण आणि
हक्कांचे मुद्दे
घटनात्मक तरतुदी आणि सुरक्षा

घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधित कायदा २००५ पासून महिलांचे संरक्षण ज्यायोगे घरातल्या कोणत्याही स्त्रीला घरात शारीरिक, भावनिक, तोंडी, लैंगिक किंवा आर्थिक हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो.

कामाची जागा (प्रतिबंध, निषेध आणि निवारण) कायदा २०१३ मधील लैंगिक छळ ही महिलांचे काम आहे ज्यायोगे कामाच्या ठिकाणी महिलांना त्रास देण्यापासून वाचविणे आणि योग्य वर्तनासाठी मार्गदर्शक सूचना प्रदान करणे हे आहे.

फौजदारी कायदा (दुरुस्ती) कायदा २०१३ , ज्यामध्ये लैंगिक गुन्ह्यांचा अर्थ स्पष्ट केला गेला आहे, ज्यात अॅसिड हल्ला, मोडतोड करण्याचा प्रयत्न, पाठलाग करणे, विकृत लैंगिकता इत्यादींचा समावेश आहे.

कलम २४३ ड पंचायत आणि नगरपालिकांमधील महिलांना आरक्षण देण्याची हमी देते. एकूण आरक्षित जागांपैकी एक तृतीयांश किंवा त्याहून अधिक जागा राखीव आहेत (एससी / एसटी / ओबीसीसह), महिलांसाठी.

आपली प्रगती तपासा

१ . महिला आरक्षण विधेयकाशी संबंधित वादविवादावर प्रकाश टाका .

७अ.३.२ ट्रान्सजेंडर व्यक्तींचे संरक्षण:-

"ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (अधिकार संरक्षण) कायदा", २०१९ ही भारतीय संसदेची एक कायदा आहे ज्याचा उद्देश ट्रान्सजेंडर लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण, त्यांचे कल्याण आणि इतर संबंधित बाबींचा हेतू आहे. ट्रान्सजेंडर विधेयकाला समाजाने पूर्ण विरोध दर्शविला. विरोधी पक्षाच्या सदस्यांनी २०१९ च्या कायद्याची टीका केली आणि ट्रान्सजेंडर लोकांना ते आपल्या बाजूने मतदान करणार नाहीत असे आश्वासन दिले असले तरी लोकसभेने ५ ऑगस्ट २०१९ रोजी आणि संसदेचे वरचे सभागृह राज्यसभा यांनी २६ नोव्हेंबर २०१९ रोजी संमत केले. राष्ट्रपतींनी ५ डिसेंबर २०१९ रोजी त्याला सहमती दर्शविली, ज्यावर हा अधिनियम भारतीय राजपत्रात प्रकाशित झाला. त्याच दिवशी राजपत्रात त्याच अधिसूचनेनंतर ती १० जानेवारी २०२० पासून प्रभावीत झाली आहे.

त्याआधी, २४ एप्रिल २०१५ रोजी राज्यसभेने खासगी सदस्य तिरुची शिव यांचे बिल - "हक्क व हक्कांची हमी, शिक्षण व नोकरीत आरक्षण (सरकारी नोकरीत २ % आरक्षण) हमी देणारे खासगी सदस्य तिरुची शिव यांचे विधेयक एकमताने मंजूर केले. कायदेशीर मदत, पेन्शन, बेरोजगारी भत्ते आणि ट्रान्सजेंडर लोकांसाठी कौशल्य विकास. यामध्ये रोजगारामध्ये असणारा भेदभाव प्रतिबंधित करण्याबरोबरच ट्रान्सजेंडर लोकांचा गैरवापर, हिंसाचार आणि शोषण रोखण्यासाठी तरतुदीही करण्यात आल्या आहेत. या विधेयकात केंद्र व राज्य स्तरावर कल्याणकारी मंडळे स्थापन करण्याबरोबरच ट्रान्सजेंडर हक्क

न्यायालयांची तरतूद करण्यात आली आहे. शासनाने नवीन ट्रान्सजेंडर हक्क विधेयक आणून हे- ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (अधिकार संरक्षण) अॅक्ट”, २०१९ म्हणून मंजूर होईपर्यंत हे लोकसभेत प्रलंबित राहिले.

जरी काही राज्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील शिक्षण आणि नोकरीच्या संदर्भात ट्रान्सजेंडरला आंशिक आरक्षण देतात, परंतु २०१९ कायद्यात सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीय लोकांप्रमाणेच ट्रान्सव्हर्सला कोणत्याही प्रकारचे अनिवार्य आरक्षण दिले गेले नाही.

आपली प्रगती तपासा :

१. ट्रान्सजेंडर व्यक्ती (अधिकार संरक्षण) अधिनियम, २०१९ च्या तरतुदींचे स्पष्टीकरण द्या.

७अ.३.३ अपंग व्यक्तींसाठी आरक्षण

अपंग व्यक्तींच्या हक्कांशी संबंधित दोन घटनात्मक कायदे आहेत. या दोन्ही कृत्ये दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी नागरी समाज चळवळी, सरकारी कमिशन यांनी हाती घेतलेल्या प्रचंड कार्याचे फळ आहेत.

अपंग आणि आरक्षण :-

अनेक सांस्कृतिक प्रवचनांच्या जटिल, सूक्ष्म सूक्ष्मतेचा विचार करता, भारतातील अपंगत्वासाठी बोलणी करणे आणि व्याख्या करणे आवश्यक आहे. एकीकडे, अपंगत्व म्हणजे कमतरता किंवा दोष असे गृहित धरले जाते, परिणामी क्षमता कमी होते. या व्यतिरिक्त, धार्मिक श्रद्धेच्या संदर्भात आणखी एक थीम दर्शविली आहे की, अपंग लोकांना त्यांच्या दुष्कर्माबद्दल किंवा त्यांच्या कुटुंबातील लोकांना देव शिक्षा देतो. अशक्तपणाला भूतकाळातील स्वच्छता करण्याचा एक मार्ग म्हणून पाहिले जाते. अपंगत्वाबद्दलची आणखी एक समजूतदारपणा स्वतःचे संरक्षण आणि काळजी घेण्याचा एक मार्ग आहे. जरी ती विपुल नसली तरी ही उदाहरणे नॉन-पॉझिटिव्हिटी नकारात्मक सांस्कृतिक अस्मितेचे वर्णन कसे करतात हे स्पष्ट करतात. अपंग लोक अजूनही समाजात संघर्ष करताना दिसतात, कारण समान संधी, संरक्षण हक्क आणि पूर्ण सहभाग कायदा १९९५ अजूनही योग्य अंमलबजावणीची वाट पाहत आहे ज्यामुळे वातावरण अप्रिय होईल. (श्रवणविषयक दुर्बलते असणाऱ्या लोकांसाठी दर आठवड्याला एक सांकेतिक भाषेची बातमी प्रसिद्ध केली जाते आहे.) अपंग वर्गासाठी वाचन सामग्रीची श्रेणी मर्यादित आहे आणि आवश्यकतेच्या इतर कारणांमुळे त्यांना वगळलेले वाटत नाही. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये, अपंग व्यक्तींसाठी राज्याने पुरविल्या गेलेल्या सेवा स्वयंसेवी क्षेत्राद्वारे पुरविल्या जातात, ज्यामुळे गरजू लोकांच्या अगदी लहान गटाचा भागदेखील त्यात सहभाग घेता घेत नाही.

१. अपंग व्यक्तींच्या आरक्षणासंदर्भातील समस्यांबाबत एक टिपण लिहा.

७अ.३.३.१ दिव्यांग कायदा, १९९५ :-

सामाजिक कल्याण आणि
हक्कांचे मुद्दे
घटनात्मक तरतुदी आणि सुरक्षा

अपंग व्यक्ती (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग) कायदा १९९५ “नुसार” एशियन आणि पॅसिफिक प्रदेशातील अपंग लोकांची पूर्ण सहभाग आणि समानता यावर घोषणा "करण्यात आली. डिसेंबर १९९२ मध्ये बीजिंग येथे एशिया आणि पॅसिफिक प्रांतासाठी आर्थिक आणि सामाजिक आयोगाच्या बैठकीत ही घोषणापत्र जारी करण्यात आले होते, जिथे “आशियाई व पॅसिफिक दशकात अपंग व्यक्तींचे दशक” १९९३ - २००२ सुरू झाले. कायद्यात अपंगत्वाच्या सात अटी सूचीबद्ध केल्या आहेत. त्या अनुक्रमे दृष्टी कमजोरी, कमी दृष्टी, श्रवण कमजोरी, लोकोमोटर अपंगत्व, बौद्धिक अपंगत्व, मानसिक आजार आणि कुष्ठरोगातून बरे झालेले आहेत.

कायद्याने अपंग व्यक्तींच्या संदर्भात सामाजिक कल्याणाचा दृष्टीकोन पाळला. मुख्य उद्दीष्ट म्हणजे अपंगत्व रोखणे आणि लवकर ओळखणे आणि अपंग व्यक्तींना शिक्षण आणि रोजगार प्रदान करणे. या कायद्याने सरकारी नोकऱ्या आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये ३ % आरक्षणाची हमी दिली आहे. भेदभाव नसलेल्या उपाय म्हणून, परिस्थितीला अडथळामुक्त करण्यावर भर दिला.

७अ.३.३.२ अपंग व्यक्तींचा हक्क कायदा, २०१६

आरपीडब्ल्यूडी (The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016) अधिनियम, २०१६ मध्ये या यादीचे विस्तार ७ ते २१ पर्यंत केले गेले आहे. आता त्यात सेरेब्रल पाल्सी, बौनेपणा, स्नायूंचा डिसस्ट्रॉफी, आम्ल हल्ला पीडित, कर्ण बधीर, भाषा आणि अक्षमता, विशिष्ट शिक्षण अपंगत्व, ऑटिझम स्पेक्ट्रम डिसऑर्डर, क्रॉनिक न्यूक्लोजिकल डिसऑर्डर जसे की मल्टिपल स्कलेरोसिस आणि पार्किन्सन रोग, रक्त विकार जसे की हेमोफिलिया, थॅलेसीमिया आणि सिकलसेल एनेमिया आणि बहुअपंगत्व. कायद्याने मानसिक आजाराची विस्तृत व्याख्या प्रदान केली आहे जी “विचारांची, मनाची भावना, समज, दृष्टीकोन किंवा स्मृतीची महत्त्वपूर्ण विकृती आहे जी निर्णयाची, वागणुकीची आणि वास्तविकता ओळखण्याची क्षमता किंवा जीवनातील सामान्य मागण्या पूर्ण करण्याची क्षमता यांना क्षीण करते.” वरीलपैकी कोणत्याही अपंग व्यक्तींपैकी कमीतकमी ४० % अपंग व्यक्ती बेंचमार्क अपंग असलेल्या व्यक्ती म्हणून वर्गीकृत केल्या आहेत उच्च समर्थन गरजा असणाऱ्या अपंग व्यक्ती म्हणजे ज्यांना कायद्याच्या कलम ५८ (२) नुसार प्रमाणित केले गेले आहे.

कमीतकमी ५ % जागा उच्च शिक्षणातील सर्व सरकारी संस्थांमध्ये आणि बेंचमार्क अपंग असलेल्यांसाठी शासनाकडून मदत मिळविणाऱ्यांना राखीव ठेवणे आवश्यक आहे. सर्व सरकारी आस्थापनांच्या पदांवर ४ % आरक्षण दिले जावे, ज्यासाठी बेंचमार्क अपंग असलेल्या व्यक्तींसाठी विविध प्रकारच्या अपंगांसाठी विभेद कोट्या असतील. खाजगी क्षेत्रातील अशा नियोक्तांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे जे बेंचमार्क अपंग असलेल्या लोकांना ५ % आरक्षण देतात. अपंग व्यक्तींसाठी विशेष रोजगार विनिमय स्थापन करावयाचे आहेत.

आपली प्रगती तपासा :

१. अपंग व्यक्तींचा कायदा १९९५ हा अपंग व्यक्तींचा हक्क कायदा २०१६ पासून कसा वेगळा आहे याबद्दल तपशीलवारपणे सांगा.

७अ.४ सारांश

हा विषय विविध असुरक्षित गटांसाठी संविधानातील विविध तरतुदींची रूपरेषा देतो. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या व्याख्येपासून सुरुवात करून, राज्यघटनेतील विविध सोयींचे विहंगावलोकन प्रदान केले आहे. यानंतर इतर मागासवर्गीयांसाठी तात्पुरत्या संरक्षणाची व्यवस्था केली जाते कारण ते विविध राज्यांमध्ये दिसतात. लिंग आणि अपंगत्वावर आधारित आरक्षणाची चर्चा शेवटी केली आहे. आधी सांगितल्याप्रमाणे, आपण या घटकाच्या पहिल्या भागात दुर्बल घटकांच्या आरक्षणासाठीच्या तरतुदी पाहिल्या आहेत, पुढील भागात आपण दुर्बल घटकांच्या आरक्षणाच्या मुद्द्यांचा शोध घेऊ.

७अ.५ प्रश्न

- १) महिला आरक्षण विधेयकावरील वादांचे परीक्षण करा.
- २) अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी संविधानात समाविष्ट केलेल्या तरतुदींची रूपरेषा तयार करा.
- ३) भारताच्या राज्यघटनेत नमूद केल्याप्रमाणे अपंग व्यक्तींच्या हक्कांबद्दल तपशीलवार माहिती द्या.

७अ.६ संदर्भ

- Babu, H. (2010). The Curious Case of OBC Reservations. Economic and Political Weekly, 45(47), 15-18. Retrieved May 20, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/25764144>
- Basavaraju, C. (2009). Reservation Under the Constitution of India: Issues and Perspectives. Journal of the Indian Law Institute, 51(2), 267-274. Retrieved June 1, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/43953443>
- Singh, G. (2021) Constitutional Validity in the Economically Weaker Section Reservation, 4 (2) IJLMH Page 631 - 652 (2021). Retrieved June 1, 2021, from DOI: <http://doi.org/10.1732/IJLMH.26128>

- Menon, N. (2000). Elusive 'Woman': Feminism and Women's Reservation Bill. Economic and Political Weekly, 35(43/44), 3835-3844. Retrieved May 20, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/4409891>
- Niranjana, M. (2020). Legal Rights of Transgender People in India. Retrieved June 1, 2021 from
- https://www.researchgate.net/publication/341280156_LEGAL_RIGHTS_OF_TRANSGENDER_PEOPLE_IN_INDIA



आरक्षण आणि प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे

घटक रचना :

- ७ब.१ परिचय
- ७ब.२ राजकीय आरक्षण
- ७ब.३ शैक्षणिक आरक्षण
- ७ब.४ रोजगार आरक्षण
- ७ब.५ अनुसूचित जाती/जमातीच्या आरक्षणाशी संबंधित मुद्दे
- ७ब.६ लिंग आणि आरक्षण
 - ७ब.६.१ आरक्षण विरुद्ध महिला
- ७ब.७ अपंगत्व कोटा आणि बहिष्कार
- ७ब.८ अल्पसंख्याक आणि आरक्षण
- ७ब.९ चांगल्या समावेशासाठी शिफारसी
- ७ब.१० सारांश
- ७ब.११ प्रश्न
- ७ब.१२ संदर्भ

७ब.१ परिचय

भारतीय राजकारणात आरक्षणावरून वाद निर्माण झाले आहेत. विषयाची गुंतागुंत लक्षात घेता, बराचसा वाद मूळचा आहे. वादाच्या तीव्रतेवर सामाजिक स्थान आणि संदर्भाचा प्रभाव पडला आहे. संपूर्ण इतिहासात, विविध प्रकारच्या आरक्षणांना संपूर्ण समाजाकडून खूप भिन्न प्रतिसाद मिळाला आहे. स्वातंत्र्याच्या वेळी, अनुसूचित जाती (SCs) आणि अनुसूचित जमाती (STs) यांना क्वचितच विरोध केला जात होता कारण तथाकथित इतर मागास वर्ग (OBCs), ज्यांना अधिकृतपणे सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्ग (SEBCs) म्हणून ओळखले जाते. भारतीय बुद्धिजीवी आणि जनतेला आरक्षणाची तीव्र भावना आहे. या युक्तिवादाचा परिणाम म्हणून, दोन मोठे गट उदयास आले: आरक्षणवादी आणि प्रति-आरक्षणवादी. पूर्वी, इन्द्रियगोचर हा अधिकार म्हणून पाहिला जात असे आणि ते गुणवत्तेपेक्षा ते अधिक महत्त्वाचे मानत. त्यांच्या मते, योग्यता हा वर्चस्ववादी संस्कृतीचा

घटक आहे आणि एक सांस्कृतिक रचना आहे. दुसरीकडे, आरक्षणविरोधी दृष्टिकोन असा युक्तिवाद करतो की हा मुद्दा भारतीय संविधानाच्या प्राथमिक कल्पनेच्या विरुद्ध आहे, जी 'संधीची समानता' आहे (Hooda, 2001).

आरक्षण आणि प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे

७ब.२ राजकीय आरक्षण

कलम ३३० आणि ३३२ नुसार, अनुसूचित जमाती आणि अनुसूचित जमातींना राज्यातील लोकसभा आणि विधानसभा अशा दोन्ही ठिकाणी जागा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत जेणेकरून ते समाजातील अत्याचार ग्रस्त घटक म्हणून त्यांच्या तक्रारी व्यक्त करतील. मूलतः, या मागासवर्गीय समाजात होणाऱ्या अन्यायास दूर करण्यासाठी सरकारी संस्थांवर दबाव आणण्याच्या उद्देशाने या कार्यक्रमाची सुरुवात १० वर्षांच्या योजनेतून झाली. असे केल्याने प्रतिनिधींना एका बाजूने किंवा दुसऱ्या बाजूने असे लेबल लावल्याची कोंडी होत आहे. प्रतिनिधींनी त्यांच्या समुदायातील तक्रारींविषयी अधिकाऱ्यांना माहिती देण्याचा प्रयत्न केल्यास किंवा ते त्यांच्या समाजांकडे दुर्लक्ष करतात असे मानले गेले तर त्यांना हरिजन किंवा आदिवासी नेते म्हटले जाऊ शकते. त्यांच्या हक्कांसाठी आणि अन्यायासाठी लढा देण्यासाठी एसटी / एससी समाजातील सदस्य आणि त्यांचे निवडून न आलेले प्रतिनिधी यांच्यात राजकीय चेतनाचा अभाव आहे.

७ब.३ शैक्षणिक आरक्षण

उच्च शिक्षणामध्ये वंचित गटांमध्ये महिला, मुस्लिम, अनुसूचित जाती आणि जमातींचा समावेश आहे (चनाना, १९९३). शैक्षणिक मागासलेपणाचे वर्णन करण्यासाठी इतर अनेक परिमाणे अद्याप निवडले जाऊ शकले असले तरीही उच्च शिक्षणात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संख्येवर त्याचा निष्कर्ष आहे. हे अत्याचारी गट ज्या प्रमाणात त्यांच्यावर अत्याचार केले जातात त्या प्रमाणात भिन्न आहेत. सुरुवातीपासूनच, सरकारने नियुक्त केलेल्या अनेक समित्या आणि आयोगांनी शैक्षणिक विकासाचे महत्त्व यावर जोर दिला आहे. अशाप्रकारे अजूनही प्रचलित शैक्षणिक मागासलेपणा हे अनुसूचित जाती / जमाती तसेच इतर अल्पसंख्याकांच्या बाजूने असलेल्या सर्व घटनात्मक तरतुदींचे अपयश सिद्ध करते.

७ब.४ रोजगार आरक्षण

१९४७ सालापर्यंत सार्वजनिक क्षेत्रातील अल्पसंख्याकांसाठी रोजगार कोटा धोरण शोधून काढले. देशातील एकूण लोकसंख्येत अनुसूचित जाती / जमातीच्या सदस्यांसाठी सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांचा वाटा आरक्षण भारतीय राज्यघटनेने सुनिश्चित केला आहे. याचा परिणाम कामगारांच्या निकालांच्या संदर्भात रोजगाराच्या कोट्यावर परिणाम झालेल्या राखीव जागांच्या भागातील फरकांमध्ये होतो. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १६ (४) ३२०(४) आणि ३३५ अंतर्गत सार्वजनिक क्षेत्रात त्यांचे पुरेसे प्रतिनिधित्व सुरक्षित ठेवण्याची घटना घटनेत तरतूद आहे. अनुसूचित जाती / जमाती जमातींच्या लोकसंख्येच्या आधारे आरक्षण कोटा एका राज्यात दुसऱ्या राज्यात वेगळा असू शकतो. म्हणूनच अल्पसंख्याकांना रोजगाराच्या कोटाचे धोरण या राखीव नोकऱ्यात नोकरी देऊन त्यांचे कामगार परिणाम सुधारू शकेल. ज्यांना राखीव नोकरी मिळणार नाही त्यांना देखील

काही प्रमाणात किंवा इतर मार्गाने त्यांचा समुदाय असलेल्या रोजगार क्षेत्रात होणाऱ्या एकूण भरतीचा फायदा होऊ शकेल.

आपली प्रगती तपासा:

१. आरक्षणाचे प्रकार थोडक्यात लिहा.

७ब.५ अनुसूचित जाती / जमातीच्या संबंधीत आरक्षण

सकारात्मक कृती ही एक व्यापक संकल्पना आहे ज्यात भेदभावाचा प्रतिकार करण्यासाठी आणि समाजातील सर्वात आदर्श स्थानांमध्ये वगळलेले आणि अधोरेखित गटांना अनुमती देण्याची रणनीती असते. सध्या चालू असलेल्या जातीभेद आणि दडपशाहीचे काही पुरावे असूनही, जातीय आरक्षणाला राजकीय समस्या म्हणून पाहिले गेले नाही तर भारतीय लोकशाहीची पायाभूत गरज म्हणून पाहिले गेले.

प्रतिनिधित्वाच्या विविध पातळ्यांवर संघर्षाचा एक सामान्य स्रोत हा आहे की कोणत्या उपेक्षित गटांना वगळले गेले आहे आणि का, तसेच कोणत्या गटांना प्रक्रियेत समाविष्ट केले गेले आहे.

राजकीय चळवळीत संपत्ती, सामर्थ्य आणि ज्ञान वाटप करण्याचे मुख्य माध्यम म्हणून जातींचा उपयोग केला जात होता. त्यानंतर विविध राजकीय चळवळी झाल्या. १९७० च्या दशकातील अनेक राजकीय पक्षांनी, जसे की दलित पॅथर्स आणि दलित संघर्ष समितीने अधिक न्याय्य प्रमाणात शक्ती वाटप करण्याची मागणी केली. या चळवळी आणि पक्षांना गती मिळाल्यामुळे हे स्पष्ट झाले की एकीकृत आणि एकसंध धोरणाचा दावा खोटा आहे. परिणामी, राजकारणी विशिष्ट वांशिक गटांना विशेष फायदे असलेले लक्ष्य बनवण्याची शक्यता कमी करतात आणि क्रॉस-कटिंग संलग्नता असलेल्या पक्ष संस्थांना प्राधान्य देतात. परंतु, दुर्लक्षित जाती व जमातीवरील कोट्यांचा दुर्बल परिणाम असूनही, पक्षपात महत्वाची भूमिका बजावते असे दिसते. मध्य प्रदेश, बिहार, ओरिसा, आंध्र प्रदेश आणि उत्तर-पूर्व डोंगराळ राज्ये यासारख्या भारतातील मध्यवर्ती राज्ये मुख्यतः आदिवासींनी वस्ती केली आहेत आणि भारतीय मुख्य प्रवाहाने आणि राज्याचे, समाजातील पॅन-इंडियन मॉडेल दूषित केल्यापासून ते त्रस्त आहेत. अर्थव्यवस्था आणि संस्कृतीने त्यांचा नाश केला आहे. यामुळे त्यांना जमीन, जंगले आणि उत्पादनावरील पारंपारिक हक्कांपासून वंचित ठेवले आणि नवीन आर्थिक आणि राजकीय प्रणालींच्या धोरणांचा फायदा होण्यापासून त्यांना रोखले. ईशान्य डोंगराळ राज्यांतील आदिवासी मध्य भारतातील लोकांपेक्षा वेगळे आहेत कारण ते गरीब किंवा अन्यायग्रस्त नाहीत. त्यांचा मिशनरी कार्यात जास्त संपर्क आला आहे आणि म्हणूनच ते मध्य भारतातील लोकांपेक्षा अधिक शिक्षित आहेत.

राज्य घटनेच्या उद्देशाने त्या राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या संदर्भात ही अनुसूचित जाती मानली जाईल. ज्यांना कलम ३४१ अंतर्गत अनुसूचित जाती मानले गेले आहेत.

कायदानुसार संसदेत कलम (१) अंतर्गत जारी केलेल्या अधिसूचनेत निर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जातीच्या यादीतून कोणत्याही जाती, वंश किंवा जमातीमधील कोणत्याही जाती,

वंश किंवा जमातीतील किंवा गटाचा भाग समाविष्ट किंवा वगळता येईल, परंतु अधिसूचना जतन करा या कलमांतर्गत जारी केलेल्या कोणत्याही अधिसूचनेद्वारे बदलता येणार नाही.

आरक्षण आणि प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे

अनुसूचित जाती" म्हणजे भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशाने अशा जाती, वंश किंवा जमाती किंवा अशा जाती, वंश किंवा जमातीतील भाग किंवा गटांमधील भाग किंवा जमातीचा भाग अनुसूचित जाती असा आहे. अनुसूचित जमाती" चा उल्लेख करणारे भारतीय संविधान हे पहिले दस्तऐवज आहे. घटनेच्या अनुच्छेद ३६६ (२५) नुसार अनुसूचित जमाती हे त्या जमाती किंवा आदिवासी जमाती किंवा त्यातील काही भाग किंवा गट आहेत ज्यांना कलम ३४२ अंतर्गत अनुसूचित जमाती मानले गेले आहेत.

कोणत्याही राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाच्या संदर्भात राष्ट्रपती राज्यपालांच्या सल्ल्यानुसार सार्वजनिक सूचनेद्वारे त्या जमाती किंवा आदिवासी जमाती किंवा त्या जमाती किंवा आदिवासी जमातीमधील काही भाग किंवा गट निर्दिष्ट करू शकतात. हे राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेश अनुसूचित जमाती असतील.

अस्पृश्यता रद्द केली तरीसुद्धा अनुसूचित जाती आणि जमातींविरुद्ध पूर्वाग्रह काही ना कोणत्या स्वरूपात कायम आहे - मग ती स्पष्ट, गुप्त किंवा अभिव्यक्तीतील सूक्ष्म असू शकते. अनुसूचित जाती आणि जमातींवरील अत्याचार वारंवार होत असतात. अधिकाधिक दलित आणि आदिवासी भूमिहीन होत आहेत आणि शेतमजुरांच्या गटात सामील होत आहेत. दलित आणि आदिवासींवरील अत्याचारांमुळे जमिनीचे नुकसान होते. भूमिहीनतेची ही अवस्था त्यांना असुरक्षित बनवते आणि त्यांच्यावरील अत्याचाराच्या पुढील घटनेस प्रोत्साहित करते.

१९८० च्या दशकापासून एससी आणि एसटी विकास आणि कल्याण प्रकल्पांसाठी शासकीय निधीच्या वितरणात सातत्याने घट होत आहे. नोकऱ्यांसाठी आरक्षणाचा कोटा प्रदान करुनही, सर्व सार्वजनिक सेवांच्या उच्च पातळीवरील अनुसूचित जाती आणि जमातींचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. तथापि, सध्याची धोरणे खाली स्पष्ट आहेत.

अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या संरक्षण आणि विकासासाठी:

मागासवर्गीय आणि विशेषतः अनुसूचित जाती व जमातींसाठी असलेल्या तरतुदी आणि संरक्षणाचा भारतीय घटनेत समावेश करण्यात आला आहे. या समुदायातील लोकांच्या विकासासाठी राज्य अंतर्गत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि सेवा क्षेत्रात सेफगार्ड्स (रक्षक) आहेत असे आपल्या लक्षात येते.

अनुच्छेद २४३ ड जागांचे आरक्षण :

(१) (अ) अनुसूचित जातीसाठी; आणि (ब) अनुसूचित जमातींसाठी सर्व पंचायत तसेच नगरपालिकांमध्ये जागा राखीव ठेवल्या जातील. त्या पंचायत किंवा नगरपालिकेत थेट निवडणुकांद्वारे भरल्या जाणाऱ्या राखीव जागांच्या संख्येचे प्रमाण त्या पंचायत क्षेत्रातील किंवा अनुसूचित जमातीच्या अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येच्या जितके शक्य असेल तितके जवळ असेल. त्या मतदारसंघात त्या क्षेत्राची एकूण लोकसंख्या

आहे. या जागा पंचायत किंवा नगरपालिकेत वेगवेगळ्या मतदारसंघांना वाटप केल्या जाऊ शकतात.

- (२) अनुच्छेद (१) अन्वये आरक्षित एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश किंवा अधिक जागा अनुसूचित जाती किंवा जमातीच्या महिलांसाठी राखीव असतील.
- (३) प्रत्येक पंचायतीत थेट निवडणुकांद्वारे भरल्या जाणाऱ्या एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश किंवा अधिक (अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमधील महिलांसाठी राखीव असलेल्या जागांच्या संख्येसह) महिलांसाठी राखीव असतील आणि अशा जागा जागा असू शकतात. पंचायतीत वेगवेगळ्या मतदारसंघांना आळीपाळीने वाटप करा.

लोक सभागृहात अनुसूचित जाती व जमातींसाठी जागांचे आरक्षण-

(१) जागा लोकसभागृहात राखीव असतील यांच्यासाठी:

(अ) अनुसूचित जाती;

(ब) आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांमध्ये अनुसूचित जमाती वगळता अनुसूचित जमाती; आणि

(क) आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यांतील अनुसूचित जमाती.

(२) कलम (१) अंतर्गत अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीसाठी कोणत्याही राज्य किंवा केंद्र शासित प्रदेशात आरक्षित असलेल्या जागांची संख्या सभागृहात राज्य किंवा केंद्र शासित प्रदेशाला देण्यात आलेल्या एकूण जागांच्या संख्येइतकीच असेल. लोक, राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशातील अनुसूचित जाती / जमातीची लोकसंख्या म्हणून राज्य किंवा केंद्रशासित प्रदेशाची एकूण लोकसंख्या आहे.

राज्यांच्या विधानसभामधील अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी जागांचे आरक्षण -

(१) प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेत आसामच्या स्वायत्त जिल्ह्यातील अनुसूचित जमाती वगळता इतर जागा अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी राखीव असतील.

(२) कलम (१) अन्वये कोणत्याही राज्यातील विधानसभेत अनुसूचित जाती किंवा अनुसूचित जमातीसाठी राखीव असलेल्या जागांची संख्या जेवढी असेल तितीकीच विधानसभा मधील एकूण जागांच्या संख्येइतकीच असेल. राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या किंवा राज्यातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या किंवा राज्याचा काही भाग, राज्यातील एकूण लोकसंख्येसाठी कोणत्या जागा इतक्या आरक्षित आहेत. आणि त्याचा प्रत्यक्ष वापर कशा पद्धतीने झाला आणि समाज जीवनाच्या प्रगतीच्या मार्गात कशी दिशा मिळाली हे यासंदर्भात लक्षात येते.

७ब.६ लिंग आणि आरक्षण

आपल्या समाजातील लैंगिक अल्पसंख्याकांना लैंगिकतेच्या मुद्यामुळे विचलित केले गेले आहे, ज्यामुळे सामाजिक विभाजन होते. त्यांचे अस्तित्व असणे हे अप्राकृतिक मानले जाते. सुप्रीम कोर्टाने नुकतीच थर्ड जेंडरला कोणत्याही लिंगाविरुद्ध स्वतंत्र कल्पना म्हणून

मान्यता दिली. शिवाय, रोजगार शोधण्यासाठी कोर्टाने ट्रान्सजेंडर लोकांना 'सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास' समजले पाहिजे. तथापि, हे स्पष्ट करण्यात आले की या निकालामध्ये केवळ समलैंगिक संबंध आहेत आणि ते समलैंगिक, समलिंगी व्यक्ती किंवा उभयलिंगी सारख्या समाजातील इतर घटकांवर लागू होत नाही. समलैंगिक संबंधांचे अलीकडील अ-गुन्हेगारीकरण योग्य दिशेने एक प्रलंबीत पाऊल आहे, तथापि मुख्य प्रवाहातील समाजातील वैकल्पिक लैंगिकता स्वीकारण्यासाठी अजून बरेच मार्ग आहे. या अल्पसंख्याकांच्या उन्नतीसाठी काम करणाऱ्या असंख्य स्वयंसेवी संस्था असल्या तरी, लोक त्यासाठी मोकळे असतील तरच यशस्वी होईल. तिसरे लिंग मर्यादा कायम असताना, लिंगभ्रष्ट लोकांना पूर्वग्रह, अन्याय आणि भेदभाव सामोरे जावे लागेल. अल्पसंख्यांक हक्कांविषयी शिक्षण आणि संवेदनशीलतेसाठी, राजकीय नेते आणि त्यांच्या घटक पक्षांना यात सामील होणे आवश्यक आहे, कारण ते द्वारपालांचे आहेत जे हे ठरवतात की राजकीय पक्षांमध्ये किती दूर असलेल्या गटांना भाग घेण्याची परवानगी आहे.

महिलांनी राजकीय सहभागाबरोबरच शिक्षणामध्ये महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे, तरीही जगभरातील नेतृत्वपदावर त्यांचे प्रतिनिधित्व कमीच आहे. राजकारणामध्ये लैंगिक समानता आणण्यासाठी काही देशांनी या पोट-कायद्यांना प्रतिसाद दिला आहे; कॉर्पोरेट बोर्डांवर लैंगिक समानता बाळगण्याची इच्छा असणाऱ्या लोकांमध्ये वाढ होत आहे. देशातील महिलांविषयीचे वर्तन बहुधा कोटा स्वीकारण्याशी संबंधित आहे. भारत आणि नॉर्वे या दोन्ही देशांमध्ये, राजकीय कोट्यांची यादृच्छिक नियुक्ती आणि बोर्ड कोटाची अनपेक्षित ओळख यामुळे संशोधकांना कार्यक्षम विश्लेषण करण्यास सक्षम केले, म्हणून या पुनरावलोकनाने या दोन व्यवस्थांमधील पुराव्यांवर लक्ष केंद्रित केले. भारतीय पुरावा असे दर्शवितो की कोट्यातून महिला नेतृत्व वाढते आणि धोरणात्मक परिणामांवर परिणाम होतो. सर्वोच्च निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व करणे हे महिलांना राजकीयदृष्ट्या सक्षम बनवण्याचे महत्त्वपूर्ण घटक आहे. एखादा देश भेदभाव करत असल्यास आपल्या नागरिकांचा अभिमान बाळगू शकत नाही आणि जोपर्यंत तो आपल्या पुरुषांइतकेच आपल्या स्त्रियांशी वागत नाही तोपर्यंत कोणताही सुसंस्कृत समाज आधुनिक असल्याचा दावा करू शकत नाही. १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात राजीव गांधी यांनी निवडणूक संस्थांच्या सर्व स्तरांवर ३०% महिला कोट्याची कल्पना मांडली होती. महिलांच्या अधिकारांना तळागाळातील स्तरावर बढती मिळावी यासाठी महिला गटांना आरक्षण पंचायत स्तरावर मर्यादित करावे अशी त्यांची इच्छा होती. या मागणीकडे लक्ष देण्यासाठी ७३ आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीचा समावेश करण्यासाठी भारतीय राज्य घटनेत १९९३ मध्ये सुधारणा करण्यात आली. १९५५ मध्ये कोट्यांचा मुद्दा पुन्हा उठविला गेला, परंतु संसदेत महिलांच्या प्रतिनिधींकडे लक्ष केंद्रित केले गेले. १९६६ मध्ये, देवगौडा यांच्या नेतृत्वात संयुक्त मोर्चाच्या सरकारने संसदेत आरक्षण लागू केले, परंतु काही पुरुष राजकारण्यांनी हे बदल नाकारले ज्यांनी असा युक्तिवाद केला की स्त्रियांनी घरीच राहावे. माध्यमांनी "सेक्सची लढाई" असे वर्णन केले होते. १९९८ मध्ये संसदेत महिलांसाठी ३३ % जागा राखीव असलेल्या प्रस्तावित आरक्षणाच्या विधेयकाविरोधात निषेध नोंदविण्यात आला. तथापि, मध्यमवर्गीय महिलांनाच फायदा होईल अशी चिंता व्यक्त करून या विधेयकाला विरोध करणाऱ्या पुरुषांनी अनेकदा कामकाज तहकूब केले, त्यामुळे हे विधेयक तहकूब केले.

समकालीन भारताचे वैशिष्ट्य म्हणजे उत्पीडित गटांच्या परस्परविरोधी हालचाली. इतिहासातील प्रदीर्घ अत्याचाराला तोंड देण्यासाठी समाजाचे संपूर्ण लोकशाहीकरण आवश्यक आहे. हे भारतासारख्या बहुआयामी समाजात आणखी महत्त्वाचे आहे, जिथे राजकीय व्यवस्थेने या दडपशाहीचा सामना करण्यासाठी सर्व गटांमध्ये समानता सुनिश्चित केली पाहिजे. दुसऱ्या शब्दांत, लैंगिक समानता आणि न्यायाच्या शोधास दडपशाही केलेले गट आणि समुदाय मुक्त करण्यासाठीच्या लढ्याशी जोडले जाणे आवश्यक आहे.

आपली प्रगती तपासा

१. घटनेतील महिला आरक्षणातील आव्हानांवर चर्चा करा.

७ब.६.१ महिला विरुद्ध आरक्षण:-

महिलांनी राजकीय सहभागासह शिक्षणात लक्षणीय प्रगती केली आहे, तरीही जगभरातील नेतृत्वाच्या पदांवर त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे. राजकारणात लिंग समानता लागू करण्यासाठी काही देशांनी या बायपासिंग कायद्यांना प्रतिसाद दिला आहे; वाढत्या प्रमाणात, ज्यांना कॉर्पोरेट बोर्डांवर लैंगिक समानता हवी आहे. एखाद्या देशाचे स्त्रियांबद्दलचे वर्तन बहुधा कोटा स्वीकारण्याशी संबंधित आहे. भारत आणि नॉर्वे या दोन्ही देशांत, राजकीय कोट्यांची यादृच्छिक नियुक्ती आणि बोर्ड कोटाचा अनपेक्षित परिचय यामुळे संशोधकांना कारणात्मक विश्लेषणे करण्यास सक्षम केले, म्हणून या पुनरावलोकनात या दोन सेटिंग्जमधील पुराव्यावर लक्ष केंद्रित केले. भारतीय पुरावे दाखवतात की कोट्यामुळे महिला नेतृत्व वाढते आणि धोरण परिणामांवर प्रभाव पडतो. मध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व करणे.

७ब.७ अपंगत्व कोटा आणि बहिष्कार

बहुविध सांस्कृतिक प्रवचनांच्या जटिल, सूक्ष्म बारकावे लक्षात घेता, भारतातील अपंगत्वाला वाटाघाटी आणि अर्थ लावणे आवश्यक आहे. एकीकडे, अपंगत्वाचा अर्थ अभाव किंवा दोष असा गृहीत धरला जातो, परिणामी क्षमता लक्षणीयरीत्या कमी होते. अपंगत्वाची आणखी एक समज याकडे स्वतःचे संरक्षण आणि काळजी घेण्याचा एक मार्ग म्हणून पाहते. जरी संपूर्ण नसली तरी, ही उदाहरणे स्पष्ट करतात की गैर-सकारात्मकता नकारात्मक सांस्कृतिक ओळख कशी कमी करते. अपंग लोक अजूनही समाजात समान संधी म्हणून संघर्ष करताना दिसतात, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग कायदा 1995 अजूनही एक अप्रिय वातावरण निर्माण करून योग्य अंमलबजावणीची वाट पाहत आहे. (श्रवणदोष असलेल्या लोकांसाठी दर आठवड्याला एक सांकेतिक भाषेतील बातम्यांचे बुलेटिन आहे.) वाचन सामग्रीची श्रेणी अपंग विभागासाठी मर्यादित आहे आणि इतर आवश्यक घटकांमुळे त्यांना वगळण्यात आले आहे. बहुतेक प्रकरणांमध्ये, राज्याद्वारे अपंग व्यक्तींसाठी प्रदान केलेल्या सेवा स्वयंसेवी क्षेत्राद्वारे प्रदान केल्या जातात, ज्यामुळे ते गरजू लोकांचा एक छोटासा भाग देखील कव्हर करू शकत नाही.

अनुसूचित जाती-जमातीविषयी माहिती देणाऱ्या सरकारने तयार केलेल्या जाती व जमातीच्या याद्या असूनही घटनेत अल्पसंख्याकांची स्पष्ट व्याख्या नाही. "अल्पसंख्याक" हा शब्द सामान्यतः जातीच्या उत्पत्ती, वंश, भाषा, राजकारण आणि धर्म यांच्याद्वारे ओळखल्या जाणाऱ्या गटाचे वर्णन करण्यासाठी केला जातो. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ नुसार कायदानुसार अल्पसंख्याकांना समान संरक्षणाची हमी देण्यात आली आहे. कलम १५ मध्ये धर्म, वंश, जाती, लिंग किंवा जन्मस्थळाच्या आधारे भेदभाव करण्यास मनाई आहे, तर कायदानुसार कलम १६ समान संरक्षण सार्वजनिक रोजगारावर लागू आहे. कलम २९ मध्ये अल्पसंख्याकांची भाषा, लिपी आणि संस्कृती याची हमी देण्यात आली आहे आणि अनुच्छेद ३० त्यांच्या विश्वास किंवा तत्त्वज्ञानाच्या आधारे शैक्षणिक संस्था स्थापन आणि प्रशासित करण्याच्या त्यांच्या अधिकाराची हमी देते. प्राथमिक स्तरावर मातृभाषा शिकवण्याच्या पुरेशा संधीसाठीही तरतूद केली जाते. मुसलमान व नव-बौद्ध हे दोन अन्य समुदाय खरोखर वंचित आहेत. नव-बौद्धांचे बहुसंख्य लोक अनुसूचित जातीचे आहेत, त्यामुळे अनुसूचित जातीच्या चर्चेत त्यांचे स्थान असेल. घटनेत धार्मिक अल्पसंख्याकांना त्यांचा वेगळा सांस्कृतिक वारसा जपण्यासाठी स्वतंत्र शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय समाज सांस्कृतिक विविधतेसाठी देखील ओळखला जातो. उल्लेख करणे विसरू नका, प्रतिनिधी आणि सहभागी प्रक्रिया तयार करताना अल्पसंख्यक गटातील भिन्नता विचारात घेणे आवश्यक आहे आणि अल्पसंख्याकांच्या उच्च वर्णनासाठी टाळण्यासाठी परस्पर प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे, ज्यास कधीकधी मलई थर म्हटले जाते. अल्पसंख्याकांचे प्रतिनिधित्व प्रभावीपणे राजकीय संस्थांच्या पलीकडे नागरी सेवा आणि पोलिसांसारख्या इतर रचनांमध्ये करणे आवश्यक आहे. सत्तेच्या काळात अन्याय दूर करण्यापासून रोखलेल्या संस्था. (आंतरराष्ट्रीय IDEA, २०१३).

आपली प्रगती तपासा

१. भारतातील अल्पसंख्याकांविषयी एकसमान समजूत घालण्याची आव्हाने स्पष्ट करा.

७ब.९ चांगल्या समावेशासाठी शिफारसी

समावेशानाची दिशा मोठ्या प्रमाणात बदलू शकते; तथापि, समावेशानाची धारणा अस्सल असल्यास ती राज्यघटनेस कायदेशीरपणा आणि स्वीकृती प्रदान करते. तरीही, प्रतिनिधित्व कायदेशीरपणा देखील एक वादग्रस्त विषय आहे आणि अल्पसंख्याक आणि विशेषतः धार्मिक गटांच्या वतीने बोलण्याचा अधिकार कोणाला आहे हा प्रश्न आहे. बहुतेक धार्मिक गट सामान्यतः एकसमान नसतात - एकतर आर्थिकदृष्ट्या किंवा राजकीयदृष्ट्या - आणि त्यांचे प्रतिनिधित्व बहुतेकदा गटाच्या उच्चभ्रू व्यक्तीचे मानले जाते. वस्तुतः उपसमूह शक्ती आणि वेगवेगळ्या आवडीनिवडीतील गुंतागुंत अनेक अल्पसंख्याक गटांनी वाढविली आहेत, ज्यात वांशिक अल्पसंख्यक, महिला, एलजीबीटीआय लोक आणि इतर अनेकांचा समावेश आहे. हे उपेक्षित गट सहसा एकसंध नसतात आणि विविध मते दर्शवितात, ज्यामुळे कोणत्याही बदल प्रक्रियेस गटांचे व्यवस्थापन करणे अवघड होते. याचा अर्थ

सहसा स्वतः ला शिक्षित करणे, एकमत बनवणे आणि बहुसंख्यतेबद्दल संवेदनशीलता देण्याआधी कमीतकमी सामान्य मैदान आणि युती स्थापित करणे होय. सिमान्तिक गटातील सदस्यांना घटनेच्या निर्मितीच्या टेबलावर जागा दिली गेली असेल तर, असे मानणे असामान्य नाही, ते प्रतिनिधित्वाच्या अनेक पदे धारण करू शकतात आणि प्रतिनिधित्व प्राप्त करू शकतात. हे विशेषतः स्त्रियांसाठी खरे आहे, ज्यांना बहुतेकदा सर्व महिलांचे प्रतिनिधित्व केले जाण्याची अपेक्षा असते, तसेच इतर उपेक्षित गट, कारण अनेक सीमांत गट आणि त्यांचे ज्या पक्षाचे हितसंबंध आहेत त्यांचे स्थान नष्ट करतात. यामुळे त्यांच्या नोकऱ्या अधिक आव्हानात्मक बनतात. त्याचे उदाहरण म्हणजे स्त्रीने महिलांच्या प्रश्नावर कोणतीही भूमिका न घेता कोटा आवश्यकता किंवा इतर कायदेशीर गरजा पूर्ण करण्यासाठी महिलांचा वापर केल्याने पुरुष आणि महिला या दोघांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी निवडलेली स्त्री. (क्रोक, २००६)

राज्यघटनेच्या प्रक्रियेत अर्थपूर्ण योगदान देण्यासाठी सीमान्त गटांना एकत्र करणे महत्वाचे आहे. दीर्घ कालावधीत, हे शाश्वत शांतता आणि सुरक्षितता तसेच विविध अस्मितेची ओळख सुनिश्चित करेल.

बहुसंख्य गटांशी सकारात्मक गुंतवणूकी: अल्पसंख्यांक आणि उपेक्षित गटांनी बहुसंख्यांकांशी संवाद साधणे महत्वाचे आहे जेणेकरून अल्पसंख्यांकांकरिता मजबूत भूमिका बहुसंख्य हितसंबंध कमी करेल अशी मते दूर होतील.

प्रभावी समावेशन निर्माण प्रक्रियेवर त्यांच्या स्वतःच्या सदस्यांच्या उपेक्षित गटांच्या शिक्षणामध्ये गुंतवणूक करून, सीमान्त गट बहुसंख्यांक काम करण्यापूर्वी कमीतकमी सामान्य पदे आणि व्यापक आंतरिक आघाड्या मिळू शकतात.

प्रामुख्याने राजकीय पक्ष, पत्रकार आणि न्यायव्यवस्था - सीमांत गट आणि प्रबळ गट यांच्यात युती स्थापन करणे. हे समोरासमोरच्या संबंधांद्वारे प्राप्त केले जाऊ शकते, परंतु वर्चस्व असलेल्या गटांना उपेक्षित लोकांच्या गरजांबद्दल संवेदनशील करण्याच्या उद्देशाने शिक्षण आणि प्रशिक्षण अभियानांद्वारे देखील प्राप्त केले जाऊ शकते. शेवटी, हे जनतेसाठी उपलब्ध करून दिले पाहिजे. यासारख्या प्रक्रियेची सुरुवात प्रबळ आणि उपेक्षित गटांच्या हितसंबंधात संरेखित करून होते. या प्रक्रियेत, हे सुनिश्चित करा की उपेक्षित गटांनी त्यांच्या सुरक्षिततेविषयी आदर व्यक्त केला आहे.

बहुआयामी वकिलांचा दृष्टिकोन: उपेक्षित गटांच्या हक्कांसाठी वकिलांसाठी व्यापक दृष्टिकोन स्वीकारणे महत्वाचे आहे. विशेषतः त्यांना मानवी हक्कांच्या मजबूत आराखड्यावर तसेच स्वतंत्र न्यायव्यवस्थेवर भर देण्याची गरज आहे. राज्यघटनेच्या प्रक्रियेत दुर्लक्षित गटांचा सहभाग सुलभ करण्यासाठी माहिती कम्युनिकेशन टेक्नॉलॉजी (आयसीटी) उपलब्ध अनेक साधनांपैकी एक आहे. आणि म्हणून समोरासमोरच्या सल्लामसलत यासारख्या अन्य पद्धतींचा पर्याय घेऊ नये. आयसीटी-आधारित एक्सचेंजमध्ये, प्रतिनिधींच्या समस्यांसह सहभागींच्या हितसंबंधांवर जोर देणे आणि मापन करणे आवश्यक आहे.

यादी: भेदभाव नसलेल्या कलमा अंतर्गत विशिष्ट अल्पसंख्याक गटांची यादी करण्यासाठी काळजीपूर्वक विचार करणे आवश्यक आहे. लिंग-संवेदनशील मानदंडांचा अवलंब करून लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणारी घटनात्मक चौकट तयार करा. संविधान निर्मिती प्रक्रियेत महिलांना भाग घेण्यासाठी आणि रोजीरोटीच्या सुरक्षिततेविषयी आणि संघर्षानंतरच्या व्यवस्थांमध्ये सुरक्षा, सुरक्षा आणि प्रभावी अन्न सुरक्षा याविषयी त्यांच्या चिंता व्यक्त करण्यासाठी महिलांना संधी उपलब्ध करून देणे. विशेषतः महिलांना घटनात्मकतेच्या लिखाणासंदर्भातील तांत्रिक विषयांमध्ये गुंतविण्याचा आत्मविश्वास मिळाला पाहिजे.

दुर्लक्षित गटांच्या हक्काची बाजू मांडणाऱ्या लोकांना मानवी हक्कांची चौकट, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि सर्वसाधारणपणे जबाबदार सरकार यासारख्या थेट त्यांच्या हितसंबंधित तरतुदींवर लक्ष केंद्रित करण्यापेक्षा घटनेत बदल करण्यासाठी व्यापक दृष्टिकोन बाळगण्याची गरज आहे.

शेवटी, भेदभाव नसलेल्या कलमे असलेल्या याद्यांमध्ये समाविष्ट करण्याच्या प्रयत्नांचा विचारपूर्वक विचार केला गेला पाहिजे आणि दुर्लक्षित गटांच्या यादीतील सकारात्मक आणि नकारात्मक प्रभाव ओळखण्यासाठी पुढील संशोधन हाती घेतले पाहिजे. दुर्लक्षित गटांसाठी, सामान्य मानवी हक्क संरक्षण असलेल्या मजबूत घटनेपेक्षा याचा जास्त फायदा होतो.

७ब.१० सारांश

हे घटक भिन्न असुरक्षित गटांच्या घटनांमध्ये विविध तरतुदी आणि त्यांना भेडसावणा प्रतिनिधींच्या मुद्द्यांना अधोरेखित करते. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीच्या व्याख्येतून, घटनेतील विविध सुविधांचा आढावा देण्यात आला आहे. यानंतर इतर मागासवर्गीय वर्गासाठी तात्पुरती सेफगार्ड्स (रक्षक) देण्यात आले आहेत. लिंग आणि अपंगत्वावर आधारित आरक्षणाची शेवटी चर्चा केली जाते.

दुसऱ्या विभागात, आपण भारतीय समाजातील विविध गटांच्या प्रतिनिधींशी संबंधित मुद्द्यांवर चर्चा करतो. आरक्षणाबाबत आणि अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या हक्कांशी संबंधित मुद्द्यांचा थोडक्यात शोध घेण्यापासून आपण महिला, ट्रान्स व्यक्ती आणि लैंगिक अल्पसंख्याकांना भेडसाविणाऱ्या मुद्द्यांमधून पुढे जाऊ. पुढे, अपंगत्वाशी संबंधित मुद्द्यांविषयी माहिती समजून घेण्याबाबत चर्चा झाली. चांगल्या समावेशासाठी काही शिफारशींसह त्याची समाप्ती होते.

७ब.११ प्रश्न

१. महिला आरक्षण विधेयकावरील चर्चेचे परीक्षण करा.
२. अनुसूचित जाती व जमातींसाठी घटनेत समाविष्ट असलेल्या तरतुदींची रूपरेषा.
३. भारतीय राज्यघटनेत नमूद केल्यानुसार अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींच्या अधिकाराचे तपशीलवार वर्णन करा.

४. भारतातील अनुसूचित जमाती आणि अनुसूचित जमाती गटांना योग्य प्रतिनिधित्व रोखणाऱ्या यंत्रणेचे तपशीलवार वर्णन करा.
५. संसदेत महिला आरक्षणासंदर्भात वादविवाद ची चर्चा करा.
६. अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींसाठी होकारार्थी कृती राबविण्याच्या आव्हानांवर भाष्य करा.

७ब.१२ संदर्भ

- Babu, H. (2010). The Curious Case of OBC Reservations. Economic and Political Weekly, 45(47), 15-18. Retrieved May 20, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/25764144>
- Basavaraju, C. (2009). Reservation Under the Constitution of India: Issues and Perspectives. Journal of the Indian Law Institute, 51(2), 267-274. Retrieved June 1, 2021, from
- Niranjana, M. (2020). Legal Rights of Transgender People in India. Retrieved June 1, 2021 from
- https://www.researchgate.net/publication/341280156_LEGAL_RIGHTS_OF_TRANSGENDER_PEOPLE_IN_INDIA
- Singh, G. (2021) Constitutional Validity in the Economically Weaker Section Reservation, 4 (2) IJLMH Page 631 - 652 (2021). Retrieved June 1, 2021, from DOI: <http://doi.org/10.1732/IJLMH.26128>



नागरिकत्वावर वादविवाद

घटक रचना :

८.१ परिचय

८.२ २०१९ चा नागरिकत्व कायदा

८.३ सारांश

८.४ संदर्भ

८.१ परिचय

कोणत्याही देशाची यशस्विता ही त्यादेशातील नागरिकांवर अवलंबून असते. नागरिक आणि राष्ट्र यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. देशाच्या विकासाला अभिप्रेत असणारे नवनवीन कायदे बनविणे आणि त्यानुसार देशातील नागरिकांनी वर्तन करणे म्हणजेच कायद्याचे पालन करणे आवश्यक असते. देशाचे नागरिकाप्रती आणि नागरिकाचे देशाप्रती असणारी कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्या या बाबी देखील अतिशय महत्त्वपूर्ण असतात. खरंतर राष्ट्र ही एक मानसिक संकल्पना असून नागरिकांचे देशाप्रती आपले असणारे उत्तरदायित्व अर्थात कर्तव्याची देखीलजाणीव नागरिकांच्या मनामध्ये असणे अभिप्रेत आहे. यावरून असे म्हणता येईल की, नागरिकत्व आणि राष्ट्र बनविणाऱ्या लोकांमध्ये संबंध परिभाषित हे एखाद्या व्यक्तीला राज्याकडून संरक्षण, मतदानाचा अधिकार आणि काही सार्वजनिक पदे धारण करण्याचे काही अधिकार प्रदान करते. ज्यामध्ये व्यक्तीने केलेल्या काही कर्तव्ये जबाबदारी पूर्ण केल्याच्या बदल्यात इतर गोष्टींचा समावेश आहे. भारतीय नागरिकत्वाच्या संदर्भात स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये नागरिकत्व संदर्भात अनेक विविध कायदे केले त्या संदर्भात अनेक वादविवाद. चर्चा आंदोलनेसुद्धा झालेली आहेत त्या संदर्भात पुढील माहिती आपल्याला उपयुक्त ठरते त्याचा आढावा आपण घेऊया.

नागरिकत्वावरील भारतीय कायद्याची चर्चा दोन स्वतंत्र कायद्यांतर्गत केली आहे. पहिली म्हणजे भारताची राज्यघटना, १९५० जी राज्यघटना सुरू होण्यापूर्वी म्हणजे २६ जानेवारी १९५० पूर्वी कोण नागरिक होते हे सांगते आणि फाळणीनंतरचे भारतीय नागरिकत्वावर होणारे परिणाम प्रदर्शित करते. संविधानाच्या अनुच्छेद ५-११ मध्ये, अशा प्रकारे, संविधानाच्या प्रारंभापूर्वी नागरिकांच्या वर्गीकरणाची चर्चा केली जाते आणि तीन श्रेणींमध्ये विभागले गेले आहेत.

- अधिवासानुसार नागरिकत्व.
- स्थलांतराने नागरिकत्व.
- नोंदणीद्वारे नागरिकत्व.

दुसरा भारतीय नागरिकत्व कायदा, 1955 आहे जो 1950 नंतरच्या भारतीय नागरिकत्वाचे नियमन करतो आणि भारतीय नागरिकत्व प्राप्त करण्याच्या प्रक्रियेची गणना करतो. 1955 च्या मूळ नागरिकत्व कायदानुसार, गुजरात, राजस्थान, छत्तीसगड, हरियाणा, पंजाब, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, दिल्ली आणि महाराष्ट्र या नऊ राज्यांमध्ये पाकिस्तान, बांगलादेश आणि अफगाणिस्तानमधील गैर-मुस्लिम अल्पसंख्याकांना नोंदणी किंवा नैसर्गिकीकरणाद्वारे भारतीय नागरिकत्व दिले जाते.

तथापि, नागरिकत्व कायदा, 1955 चे कलम 6A, 1 जानेवारी 1966 नंतर परंतु 24 मार्च 1971 पूर्वी आसाममध्ये प्रवेश केलेल्या स्थलांतरितांना नागरिकत्व प्रदान करते. "आसाम एकोर्ड" नावाच्या समझोत्याच्या मेमोरँडमच्या पुढे ही तरतूद कायद्यात घातली गेली.

८.२ 2019 चा नागरिकत्व कायदा

31 डिसेंबर 2014 पाकिस्तान, अफगाणिस्तान किंवा बांगलादेश तीन शेजारील देशांतून भारतात प्रवेश केलेल्या हिंदू, शीख, बौद्ध, जैन, पारशी किंवा ख्रिश्चन समुदायाच्या स्थलांतरितांच्या वर्गाला नागरिकत्व देण्याचा प्रयत्न करणारा नवीन कायदा, कलम 6B म्हणून सादर करण्यात आला आहे: आसाम, मेघालय, मिझोराम किंवा त्रिपुरा या राज्यघटनेच्या सहाव्या अनुसूचीमध्ये समाविष्ट केल्यानुसार आणि "द इनर लाइन" अंतर्गत समाविष्ट असलेल्या क्षेत्रासाठी CAA अपवाद प्रदान करते.

हा तोच कायदा आहे जो 2019 मध्ये अलीकडेच सुधारित करण्यात आला होता आणि संपूर्ण दुरुस्ती समस्याप्रधान आणि अनावश्यक मानली जात असताना देशभरात निषेध नोंदवला गेला. या दुरुस्तीमुळे राष्ट्रीयत्व आणि नागरिकत्व देण्याच्या दृष्टीने धोरणात बदल झाला आहे. हा कायदा भारतात नागरिकत्व संपादन करण्याच्या पाच पद्धती प्रदान करतो:

- 1) जन्म.
- 2) कूळ.
- 3) नोंदणी.
- 4) नैसर्गिकीकरण.
- 5) प्रदेशाचा समावेश.

2019 सुधारणा कायदा 1955 कायद्याच्या कलम 2(b) अंतर्गत 'बेकायदेशीर स्थलांतरित' या संज्ञेची व्याख्या बदलतो. यात तीन देशांतील सहा धर्मांच्या लोकांना बेकायदेशीर स्थलांतरितांच्या व्याख्येतून वगळण्यात आले आहे. या कायद्याने या वर्गाच्या लोकांसाठी नैसर्गिकीकरणाद्वारे नागरिकत्व संपादन करण्यासाठी आवश्यक असलेला कालावधी 11 वर्षांवरून सहा वर्षांपर्यंत बदलला, याचा अर्थ असा आहे की 1955 च्या कायदानुसार बेकायदेशीर स्थलांतरित म्हणून भारतात आलेले वरीलप्रमाणे पात्र असलेले सर्व लोक डिसेंबर 2014 किंवा त्यापूर्वी आले असल्यास ते आता नागरिक असतील. 2019 च्या नागरिकत्व सुधारणा कायद्याला (CAA) संपूर्ण भारतभर मोठ्या प्रमाणावर विरोध झाला,

ज्यात विद्यार्थी, नागरी समाज गट आणि राजकीय पक्ष यांचा समावेश आहे. ते पुढीलप्रमाणे पाहूयात.

नागरिकत्वावर वादविवाद

विद्यार्थ्यांचा निषेध,

अलिगड मुस्लिम विद्यापीठ आणि दिल्लीतील जामिया मिलिया इस्लामिया विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांची डिसेंबर 2019 मध्ये पोलिसांशी झटापट झाली.

शाहीनबाग आंदोलन

डिसेंबर 2019 मध्ये दिल्लीतील शाहीन बाग येथे महिलांनी अनिश्चित काळासाठी धरणे आंदोलन सुरू केले. शाहीन बाग 2019 आणि 2020 मध्ये CAA विरोधात निषेधाचे केंद्र बनले.

हिंसाचार 2020 च्या सुरुवातीस, नवी दिल्लीत सांप्रदायिक हिंसाचार झाला, परिणामी 100 हून अधिक लोकांचा मृत्यू झाला.

आसाममधील कार्यकर्त्यांनी या कायद्याचा निषेध केला.

कायद्याद्वारे जे प्रश्न निर्माण झाले ते असे:

- १) भारताकडे आठ शेजारी देश असताना, तीन देश निवडले गेले आणि बाकीचे पाच का सोडले गेले?
- २) काही धार्मिक गट का निवडले गेले तर इतरांना डावलले गेले?
- ३) ईशान्येकडील राज्यांना सूट का देण्यात आली आहे तर इतरांना का नाही?
- ४) भारत सरकारने आसाम कराराद्वारे 1971 च्या आधीच्या अंतिम मुदतीपासून 2014 पर्यंत कट ऑफ तारीख का ठरवली?

या दुरुस्तीला इंडियन युनियन मुस्लिम लीग (IUML) ने 2020 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान दिले होते. तेव्हापासून, आसाम प्रदेश काँग्रेस कमिटी आणि असम गण परिषदेसह 200 हून अधिक याचिका दाखल केल्या आहेत आणि IUML च्या आव्हानासह टँग केल्या आहेत.

पारंपारिकपणे, जेव्हा निर्वासितांचा बंदोबस्त केला जातो तेव्हा भारताला कोणत्याही कायद्याची गरज भासली नाही. फाळणीनंतर शीख, पारशी आणि मुस्लिम निर्वासित भारतात स्थायिक झाले. आसाम आंदोलन आणि पूर्व पाकिस्तानच्या संकटाच्या बाबतीत, आसाम करार आणि 1971 च्या कट-ऑफ तारखेने हे प्रकरण निकाली काढले.

दक्षिण-पूर्व आशियातील सर्वात मोठ्या निर्वासित संकटाबाबत, म्हणजेच रोहिंग्याबाबत कायद्यात कोणतीही तरतूद नसताना छळ झालेल्या धार्मिक अल्पसंख्याकांचे संरक्षण करण्याच्या खोट्या ढोंगाखाली CAA ची ओळख पटते. चीनने तिबेटवर कब्जा केल्यामुळे अनेक वर्षांपासून भारतात आश्रय घेतलेल्या दलाई लामांसह निर्वासितांचा ओघ वाढला. बांगलादेशचे जे संकट पुन्हा एकदा नव्याने उफाळून आले आहे, त्यामुळे भारताच्या सीमावर्ती राज्यांमध्येही काही भीती निर्माण झाली आहे.

अशा वादविवाद आहेत की सरकारच्या कारणांना कोणत्याही प्रस्थापित कायदेशीर तत्वाचे समर्थन नाही आणि असे वर्गीकरण तयार करणारा कायदा सुरुवातीपासूनच रद्दबातल आहे आणि भारतीय संविधान आणि घटनावादाच्या विरुद्ध आहे, असे सर्वसाधारणपणे दिसते.

८.३ सारांश

भारतातील नागरिकत्वाविषयी चर्चा नेहमीच भारतीय उपखंडाच्या फाळणीची आणि त्यानंतरच्या सामाजिककायदेशीर आणि राजकीय घडामोडी ची प्रतिबिंबाहिलेली दिसते. भारतीय संविधानाच्या प्रारंभीच्या वेळी भारतीय नागरिकत्वाची संकल्पना ही व्यक्ती मतवादी, उदारमतवादी आणि सार्वत्रिक मूल्यावर आधारित असली तरी फाळणी नंतर राष्ट्रवादाच्या स्पर्धात्मक गटामुळे सार्वजनिक क्षेत्रात विविध प्रकारचे वंशिक विशिष्टता उदयास आलेली आहे. शिवाय बांगलादेशी स्थलांतरिताचा भारतातील प्रवाह थांबवण्यासाठीच्या चर्चा देखील आधुनिक काळात मोठ्या प्रमाणात होताना दिसतात अलीकडे च्या काळात भारत सरकारने आसाम राज्यासाठी राष्ट्रीय नागरिक नोंदणी कायदा तयार करून (एनआरसी) प्रक्रिया नागरिकत्व दुरुस्ती कायदा 2019 यानुसार योग्य कागदपत्राच्या काही नागरिकांचे नागरिकत्व वगळण्याची शक्यता आहे परिणामी अशा लोकांना राज्यामध्ये शिक्षा दिली जाईल आणि मूलभूत अधिकारापासून वंचित देखील ठेवले जाईल खरे तर सध्याच्या परिस्थितीमध्ये भारतामध्ये नागरिकत्व कायद्यासंदर्भात मोठ्या प्रमाणात वाद विवाद आहे या संदर्भात अनेक समज गैरसमज असून लोकांमध्ये या संदर्भात जाणीव जागृती निर्माण करणे आवश्यक ठरते नेमका या कायद्याचा उद्देश काय त्याचा परिणाम काय यासारख्या साधक वादक दृष्टीने चर्चा होणे अपेक्षित राहिल आणि विद्यार्थी यासंदर्भात जागरूक नागरिक म्हणून सतर्क राहतील

८.४ संदर्भ

- <https://indianexpress.com/article/explained/explained-law/how-latest-supreme-court-ruling-further-debate-on-citizenship-9625728/>
- <https://theleaflet.in/transformations-in-indian-citizenship-tryst-with-arbitrariness/#:~:text=A%20pivotal%20moment%20in%20this,the%20nation%2DState%20should%20look>



सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आणि हिंदुत्वाची चिकित्सा

घटक रचना :

- ९.० उद्दिष्टे
- ९.१ परिचय / प्रस्तावना
- ९.२ राष्ट्र
- ९.३ राष्ट्रवाद
- ९.४ राष्ट्रवाद दरम्यान कोविड 19
- ९.५ सांस्कृतिक राष्ट्रवाद
- ९.६ भाषिक राष्ट्रवाद
- ९.७ सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा उगम
- ९.८ सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची चिकित्सा
- ९.९ हिंदुत्व
- ९.९ अर्थ
- ९.१० चिकित्सा
- ९.११ सारांश
- ९.१२ प्रश्न

९.० उद्दिष्टे

१. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचे अध्ययन करणे आणि त्याची चिकित्सा करणे.
२. हिंदुत्व चळवळीबद्दल जाणून घेणे.
३. त्याच्याशी संबंधित गुंतागुंतीचा शोध घेणे.

९.१ प्रस्तावना

Netflix, OTT प्लॅटफॉर्म आणि Amazon संस्कृतीच्या युगात, जिथे तुम्ही एका क्लिकवर उत्पादन ऑर्डर करता आणि ते तुमच्या घरी पोहोचते. ज्या जगात आपण बिटकॉइन आणि डिजिटायझेशनबद्दल बोलत आहोत, तिथे आपण अजूनही सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, हिंदुत्वाचा अभ्यास करत आहोत, मग आपण आपल्या समाजात त्या संदर्भात त्याचे महत्त्व पाहू शकता. जसे ते म्हणतात, आपल्या शरीरात 18व्या शतकातील माणूस राहतो आणि 21व्या

शतकातील माणूसही राहतो. उदाहरणार्थ, एखादे रॉकेट प्रक्षेपित केले जात असताना, तो एक वैज्ञानिक शोध असतो. तथापि, लाँच करण्यापूर्वी, आमंत्रित पुजारी पूजा प्रतीक म्हणून खर तर करतो ज्यामध्ये अनेक प्रथा/दृष्टीकोन आहेत ज्यांची उत्पत्ती वेगवेगळ्या वेळी एकत्र अस्तित्वात आहे.

हे प्रकरण सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आणि हिंदुत्व या दोन संवेदनशील विषयांशी संबंधित आहे. समाजशास्त्राचा विद्यार्थी या नात्याने, तुमच्याकडून प्राथमिक गट, मते आणि सोशल मीडियाद्वारे समाजीकरण झालेल्यापेक्षा तुमचे वाचन आणि ज्ञान वाढवणे आणि एक व्यापक चौकट विकसित करणे अपेक्षित आहे. हे प्रकरण वाचताना तुम्हाला काही गोष्टी लक्षात ठेवाव्या लागतील आणि त्या म्हणजे जोपर्यंत तुम्ही तुमचा दृष्टीकोन रुंदावत नाही आणि समस्येची दुसरी बाजू पाहण्यासाठी तयार होत नाही, जी तुम्ही यापूर्वी कधीही पाहिली नसेल. हेतू कोणत्याही गटांना लक्ष्य करण्याचा नसून प्रक्रिया समजून घेणे आणि आपल्या समाजाला अधिक चांगले जाणून घेण्यासाठी उपयुक्त दृष्टिकोनातून पाहणे हा आहे. या प्रकरणाद्वारे, लेखकाचा हेतू कोणत्याही धार्मिक गटाला, विचारसरणीला, हेतुपुरस्सर किंवा अजाणतेपणाने हानी पोहोचवणे हा नाही. आम्ही राष्ट्रवाद, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, हिंदुत्वाच्या पैलूंचा वस्तुनिष्ठ आणि शैक्षणिकदृष्ट्या अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करत आहोत.

९.२ राष्ट्र

सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा समीक्षक भाग समजून घेण्याआधी, आपल्याला प्रथम राष्ट्राबद्दल जाणून घेणे आवश्यक आहे. केंब्रिज डिक्शनरीमध्ये राष्ट्र म्हणून या संकल्पनेची चर्चा केलेली आहे, विशेषतः जेव्हा एका भागात त्यांचे सरकार, भाषा, परंपरा इत्यादींसह राहणा-या लोकांचा एक मोठा समूह म्हणून विचार केला जातो. लोकशाही, साम्यवाद, हुकूमशाही, समाजवाद आणि भांडवलशाही यांसारख्या विविध प्रकारच्या विचारधारा राष्ट्रांमध्ये आहेत ज्यांच्या आधारे सरकार चालते. मात्र, या सर्व 'विचारधारांचा' लोकांच्या सांस्कृतिक व्यवहारांवर सातत्याने परिणाम होत असतो. प्रत्येक देशाचा आपला स्वतःचा म्हणून इतिहास, प्रवास, चुका, संघर्ष, दृष्टिकोन असतात; काही यशस्वी होतात तर काही त्या दिशेने मार्गक्रमण करत असतात.

९.३ राष्ट्रवाद

कॉलिन्स डिक्शनरीनुसार, राष्ट्रवाद ही लोकांच्या राजकीय स्वातंत्र्याची इच्छा आहे ज्यांना वाटते की ते एखाद्या देशामध्ये ऐतिहासिक किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या एक वेगळे गट आहेत. जो राष्ट्रवाद अनुसरतो त्याला राष्ट्रवादी म्हणतात. 1945 च्या त्यांच्या निबंधात, जॉर्ज ऑर्वेल यांनी राष्ट्रवादीबद्दल चर्चा केली आहे जिथे ते नमूद करतात, "राष्ट्रवादी केवळ, किंवा मुख्यतः, स्पर्धात्मक प्रतिष्ठेचा विचार करतो". त्याचे विचार नेहमी विजय, पराभव, जय आणि अपमान यानुसार वळतात. तो इतिहासाकडे, विशेषतः समकालीन इतिहासाकडे महान सत्ता घटकांची सतत वाढ आणि हास म्हणून पाहतो, आणि घडणारी प्रत्येक घटना त्याला एक प्रात्यक्षिक वाटते की त्याची बाजू ऊर्ध्वगतीकडे आहे आणि काही द्वेषी प्रतिस्पर्धी अधोगतीकडे आहे." एखाद्याला हे समजून घेणे आवश्यक आहे की, इथे

राष्ट्रवाद देशभक्तीपेक्षा वेगळा आहे. तथापि, राष्ट्रवादाचा एक भाग देशभक्ती देखील आहे. संस्कृतीत राष्ट्रवाद असतो आणि त्यात राजकारणही असते.

सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आणि
हिंदुत्वाची चिकित्सा

त्याच्या सर्वसमावेशकतेमध्ये, राष्ट्रीयता ही प्रादेशिक, आर्थिक, लिंगभावात्मक आणि सांस्कृतिक फरकांमध्ये सामान्य असलेल्या काही विचारधारांपैकी एक आहे. राष्ट्रवाद, ज्याने फ्रेंच लोकांना 1789 मध्ये जुलमी राजाविरुद्ध बंड करण्यास किंवा 20 व्या शतकातील असंख्य वसाहतविरोधी, स्वातंत्र्य चळवळींना प्रेरित केले.

९.४ कोविड १९ दरम्यान राष्ट्रवाद

देशांनी त्यांचे विमानतळ परदेशी प्रवाशांसाठी बंद केले. अगदी त्यांच्याच देशात स्थलांतरितांकडे काही ठिकाणी धोका म्हणून पाहिले जात होते. राष्ट्रवादाचे नवीन टप्पे दिसू लागले जेथे काही देशांनी दुसऱ्या देशाला लसींचा पुरवठा थांबवला. पणती पेटवण्यासारख्या प्रतिकामधून, कोविड बाधित लोकांना योद्धा म्हणून संबोधित करून, पंतप्रधानांची भाषणे याद्वारे जातीय भावना जागृत करण्यात आल्या आणि विषाणूविरुद्ध अखंड लढा देण्यात आला. त्यातून लोकांमध्ये 'आम्ही' ही भावना पुन्हा विकसित झाली. मात्र, ज्यांना लाभ मिळाला नाही ते निराश व नाराज झाले. तरीही स्वातंत्र्य चळवळीनंतर, कोविड 19 हा एक महत्त्वाचा टप्पा होता जिथे भारताने राष्ट्रवादाचा एक नवीन प्रकार पाहिला ज्याला सोशल मीडियाने आणखी चालना दिली. कोविड विरुद्ध लढण्यासाठी जगभरात राष्ट्रवाद्याला त्या देशातील नेत्यांनी आवाहन केले.

९.५ सांस्कृतिक राष्ट्रवाद

काहीवेळा राजकीय राष्ट्रवाद स्पष्टपणे दिसण्यापूर्वी सांस्कृतिक राष्ट्रवाद अनेकदा राष्ट्रीय चळवळीच्या सुरुवातीच्या टप्प्यात असतो. सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हे राष्ट्राच्या संवर्धनावर केंद्रित आहे. येथे राष्ट्राची दृष्टी ही राजकीय संघटना नसून एक नैतिक समुदाय आहे. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचे प्रमुख घटक हे बुद्धिजीवी आणि कलाकार आहेत जे त्यांच्या राष्ट्राची दृष्टी व्यापक समुदायापर्यंत पोहोचवण्याचा प्रयत्न करतात. आधुनिकतेच्या सामान्यमुळे निर्माण झालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय उलथापालथीच्या काळात ही दृष्टी निर्माण करण्याची आणि अभिव्यक्त करण्याची गरज तीव्रतेने जाणवते.

सांस्कृतिक राष्ट्रवाद असे मानतो की, सामान्य परंपरेने लोक एकत्र बांधले जातात. एखाद्या राष्ट्राचे चारित्र्य केवळ राज्यापेक्षा संस्कृतीतून उत्तम दिसते. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा एक उद्देश म्हणजे राष्ट्रीय संस्कृतीचे विविध पैलू एकत्र करणे.

टी. के. ओमेनच्या मते, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद धर्म, जात, जमाती, भाषा किंवा प्रदेशात रुजलेले त्यांचे 'नैसर्गिक बंधन' टिकवून ठेवण्यासाठी आणि त्यांचे पालनपोषण करण्यासाठी लोकांच्या लोकप्रिय आकांक्षांच्या अभिव्यक्तीशी संबंधित आहे.

जॉन हचिन्सनच्या मते, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हा सामान्यतः ऐतिहासिक विद्वान आणि कलाकारांच्या एका छोट्या गटापेक्षा मोठा असतो जो राष्ट्राच्या आठवणींना एक प्राचीन आणि अद्वितीय सभ्यता म्हणून जोडून समुदायाला पुनरुज्जीवित करण्याशी संबंधित

असतो. परंतु कालांतराने, प्रस्थापित राजकीय राष्ट्रवादी चळवळी आणि विद्यमान राज्य या दोघांना आव्हान देत, सामुदायिक धर्तीवर राष्ट्राची पुनर्निर्मिती करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या प्रमुख वैचारिक चळवळीत त्याचा विस्तार झाला आहे. खरंच अनेक संदर्भांमध्ये (उदा. पूर्व युरोप आणि आशियामध्ये) या तळागाळातील चळवळीने राष्ट्र उभारणीत मध्यवर्ती भूमिका बजावली आहे.

९.६ भाषिक राष्ट्रवाद

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील भाषिक राष्ट्रवाद आणि राज्य पुनर्रचना कायदा 1956, अस्तित्वात आल्यानंतर भारताला आपल्या सभोवतालच्या संस्थानांचे एकत्रीकरण करण्याचा सामना करावा लागला. विलीनीकरण प्रक्रियेनंतर, भारताच्या राजकीय नकाशामध्ये बॉम्बे, पंजाब आणि संयुक्त प्रांत यासारख्या असंख्य बहुभाषिक प्रांतांचा समावेश होता. रोबोटिक्स आणि आर्टिफिशियल इंटेलिजन्सच्या युगात भाषिक राष्ट्रवादाचा वापर अजूनही व्होट बँक मिळवण्यासाठी आणि शक्तिशाली गटांकडून दुर्बल गटांमध्ये वंशकेंद्रित विश्वास निर्माण करण्यासाठी केला जात आहे. एका मर्यादेपर्यंत, ते आवश्यक आहे. तथापि, भाषिक अस्मिता जपणे आणि तिचे उल्लंघन करणाऱ्यांना मॉब लिंगिंग करणे हे अनैतिक आहे. माणसाचे जीवन भाषा, धर्म, जात, वर्ग यापेक्षा वरचे असते. भाषा जपण्याची चर्चा होत असल्याने ही चळवळ स्वतःच्या विरुद्ध अशी उभी राहते. तर दुसरीकडे स्थानिक, प्रादेशिक, आदिवासी भाषांच्या शाळा बंद केल्या जात आहेत. इंग्रजी आणि खासगी माध्यमांच्या शाळांना दिलेले महत्त्व हे याला कारणीभूत आहे. प्रादेशिक भाषांपेक्षा इंग्रजीसाठी अधिक अनुकूल व्यवस्था निर्माण झाली आहे.

९.७ सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा उगम

सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या उत्पत्तीबद्दल अनेक मते आहेत. काही विद्वानांनी असे नमूद केले आहे कि, सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा इतिहास 18 व्या शतकातील युरोपमध्ये सुरू होतो. काहींच्या मते तो आयरिश गटांमध्ये उद्भवला आहे. 19व्या शतकात सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा स्फोट घडवून आणणारा 'टिपिंग पॉईंट' म्हणून लीसेन ज्याला संदर्भित करतो, ते निर्माण करण्यासाठी यावेळी कल्पना, संस्कृती आणि राजकारणाच्या क्षेत्रातील विविध घडामोडी एकत्रित होतात. या घडामोडींमध्ये ऐतिहासिकतावाद आणि इंडो-युरोपियन भाषाशास्त्राचा उदय होतो; साहित्य आणि कला मध्ये स्वच्छंदतावादाचा उदय; आणि घटनात्मक राजकारणासाठी वाढती वचनबद्धता आणि 'लोकांचे राज्य' यांचा समावेश होतो (लीरसेन, 2014:11). जोहान गॉटफ्राइड हर्डर (1744-1803) यांच्या लेखनाने युरोपमध्ये सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या उदयाचा एक नवीन टप्पा निर्माण केला. विद्यापीठे, कलाकार, लेखक आणि संगीतकार यांसारख्यांनी त्याच्या उदयास योगदान दिले; स्वस्त लाकूड, लगदा आणि छापखान्यांच्या उदयामुळे लोकांसाठी उपभोगासाठी एक उत्पादन म्हणून सांस्कृतिक राष्ट्रवाद निर्माण झाला.

सांस्कृतिक राष्ट्रवादावर वेगवेगळ्या शाखा आणि कालखंडातील विद्वानांनी वेळोवेळी टीका केली आहे. त्याची काही कारणे पाहू या.

हुकूमशाही शासन

कोणत्याही टप्प्यावर संस्कृती जपण्याच्या नावाखाली देश उग्र रूप धारण करू शकतो. हुकूमशाही संस्कृती एक अशी व्यवस्था निर्माण करते जिथे लोक मुक्तपणे जीवन जगू शकत नाहीत. आपण उत्तर कोरियाचे उदाहरण घेऊ या, जेथे हुकूमशाहीमुळे एखादे राष्ट्र इतर संस्कृतींपासून स्वतःची फारकत घेऊ शकते. नेता हा नायक, मूर्ती आणि उपासनेची आणि प्रार्थनेची वस्तू बनतो. इंटरनेट, प्रसारमाध्यमांना परवानगी नसते. आत असलेल्यांवर कसून नजर ठेवली जाते. मुद्दा असा आहे की, सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची कल्पना इतकी पुढे जाऊ शकते की मानवाच्या मूलभूत अधिकारांचे कधीही उल्लंघन होऊ शकते. तालिबानची सत्ता असलेल्या ठिकाणी, जिथे महिलांना शिक्षण देण्याचा जो मूलभूत अधिकार आहे तिथे त्यांची निवड दडपली जाते.

राजकारण

सांस्कृतिक राष्ट्रवाद सामायिक संस्कृतीच्या विचारसरणीवर भरभराटीला येतो. त्यात राष्ट्रवादाची राजकीय धारणा आहे आणि ती समस्याप्रधान आहे. राष्ट्रवादाची कल्पना विविधता संपवते आणि एकजिनसीपणा आणते. हे पुढे वेळोवेळी सिद्ध करण्यासाठी वेळोवेळी बदलते. तेथे निष्ठेची परीक्षा असते ज्याला विशेषतः देशातील अल्पसंख्याक गटांना वेळोवेळी तोंड द्यावे लागते. यामुळे समस्या निर्माण होतात आणि तणाव निर्माण होतो.

सांस्कृतिक दडपशाही

सांस्कृतिक राष्ट्रवादाच्या आत्यंतिक प्रकारांमुळे दडपशाही होऊ शकते. हे जगातील सर्वात विकसित देशांमध्ये किंवा अगदी अविकसित देशांमध्ये देखील होऊ शकते. एखाद्या समूहाचे किंवा उप-समूहांची त्यांच्या कल्पना, मूल्यांच्या दडपशाहीमुळे अस्मिता नष्ट होते आणि पिढ्यां द्वेष आणि वेदनांनी त्यांना जगावे लागते. उदाहरणार्थ - कॅनडामध्ये, सरकारने स्थानिक आदिवासींच्या घरांमधून मुले घेतली आणि मुलांना निवासी शाळांमध्ये ठेवले. परिणामी, या मुलांना नवीन संस्कृती अंगीकारणे, नवीन भाषा, जीवनशैली शिकणे भाग पाडले. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ते त्यांच्या पालकांपासून वेगळे झाले होते. संताप आणि वेदना घेऊन ती एक पिढी वाढली. तरीही भूतकाळामुळे आदिवासी समूह त्रस्त आहे. हे उदाहरण असे दर्शवते की विकसित किंवा विकसनशील, किंवा अविकसित राष्ट्र असले तरीही, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद समाजाच्या शांततेसाठी किती हानिकारक आहे.

हिंसेचा वापर

सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची समस्या अशी आहे की कोणत्याही वेळी कोणत्याही घटनेला राजकीय घटनेत वापरले जाऊ शकते.. भारतीय संदर्भात, अनेक निषेध, स्त्रिया संबंधित अन्याय, मुलींना राजकीय संदर्भात रूपांतरित केले गेले आहे, ज्यामुळे शेवटी साम्यवाद

आणि संताप देखील झाला आहे. मानवी मूल्यांचा आदर मागे पडतो आणि सांस्कृतिक वर्चस्वाची कल्पना पुढे येते. जे उल्लंघन करणाऱ्या पीडितांच्या दुसऱ्या बाजूवर प्रश्न विचारतात, त्यांना हिंसाचाराची वागणूक दिली जाते. काही वेळा या कामासाठी भाड्याने घेतलेल्या गुंडांच्या मार्फतही हिंसेचा वापर केला जातो.

सामाजिक चळवळीचा उदय :-

खा-खा यांनी एका मुलाखतीत नमूद केले आहे की मूलभूत अधिकार आणि संसाधने नाकारल्याने सामाजिक चळवळी होतात. संस्कृती एकजिनसीपणाच्या तत्वावर चालते. जेव्हा प्रबळ गट आपली संस्कृती एखाद्या उपसमूहावर लादण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा तो उपसमूह आपली ओळख गमावतो. परिणामी, चळवळी उभारून उठाव होतो. यामुळे बाल सैनिक, आत्मघाती हल्लेखोर, अनेक दशके चालणारे संघर्ष यासारख्या अनेक नवीन समस्या निर्माण होतात.

थोपलेला राष्ट्रवाद :-

प्रवर्तित राष्ट्रवाद म्हणजे जिथे तुम्हाला तुमच्या पेक्षा मोठ्या गटाच्या मागणीनुसार वागण्यास भाग पाडले जाते. महत्त्वाच्या राष्ट्रीय मूल्यांच्या विविध स्वरूपात आणि प्रतीकांमध्ये हे आचरणात आणले जात आहे. राष्ट्रवादाच्या आदर्शांचे पालन न करणाऱ्यांना त्यांचे पालन करण्यास भाग पाडले जाते. काही वेळा आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे माणसापेक्षा प्राण्याला जास्त महत्त्व मिळते. त्याचे (संरक्षण) मुलभूत संसाधनांसाठी पिढ्यान्पिढ्या उपेक्षित राहिलेल्या लुप्तप्राय प्राणी, पक्षी आणि आदिवासीपेक्षा जास्त आहे. प्रबळ राजकीय गट प्रतिके ठरवतो आणि इतरांवर लागू करतो.

बुद्धिजीवी आणि पाठ्यपुस्तके :-

वेळोवेळी, राज्याद्वारे ज्ञानाच्या निर्मितीवर लक्ष ठेवले जात आहे. प्रबळ आणि अनुकूल वैचारिक विचार पाठ्यपुस्तकांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवले जात आहेत. अभ्यासक्रमाची रचना करणे आणि विद्वानांच्या कार्याचे निरीक्षण करणे तसेच त्यांच्या कामावर बंदी घालणे हे कुठेतरी वास्तवाचे अर्धवट चित्र निर्माण करणारे आहे. हे वास्तवाची दुसरी बाजू पाहण्यासाठी व्यक्तीची जागा देखील बंद करते आणि पक्षपाती वैचारिक गटांनी तयार केलेल्या बनावट कथनांवर पिढी वाढत आहे. शाळा, धार्मिक नियंत्रित शाळा आणि विद्यापीठांसारख्या इतर संस्थांद्वारे हे जगभर घडत आहे. ज्ञानाचे केंद्र मानल्या जाणाऱ्या विद्यापीठांचे खाजगीकरणातून नुकसान होत आहे, कंत्राटी शिक्षक जे एका वर्गासाठी 300/150 प्रति तास इतक्या कमी पगारावर काम करतात, त्यांच्यासाठी प्रश्न मग जगण्याचा की ज्ञाननिर्मितीचा असा बनतो.

९.९ हिंदुत्व

अर्थ

हिंदुत्व हे हिंदू उजव्या विचारसरणीचे नाव आहे ज्याचे प्रतिनिधित्व भारतीय जनता पार्टी (भाजपा) किंवा इंडियन पीपल्स पार्टी करतात. ही राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (RSS), किंवा

राष्ट्रीय स्वयंसेवक कोअर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सांस्कृतिक संस्थेची विचारधारा देखील आहे, ज्याची स्थापना 1925 मध्ये झाली आणि ज्याचे भाजपाशी मजबूत संबंध आहेत. हिंदुत्व ही एक राजकीय विचारधारा आहे. काही लेखक असे निदर्शनास आणतात की या गटांना काही दशके नाही तर वर्षानुवर्षे कमी अधिक प्रमाणात राज्याचे पालकत्व आहे - परंतु राज्य शक्ती देखील त्याला एक अतिरिक्त धार प्रदान करते.

सांस्कृतिक राष्ट्रवाद आणि
हिंदुत्वाची चिकित्सा

९.१० चिकित्सा

इंटरनेटचा वापर

"तांत्रिक सांस्कृतिक हिंदू राष्ट्रवाद" किंवा हिंदू राष्ट्रवादी विचारसरणीचा प्रचार करण्यासाठी जागतिक भारतीय समुदायांद्वारे इंटरनेटचा वापर, कालांतराने वेगाने वाढला आहे. तंत्रज्ञान आणि सोशल मीडिया - फेसबुक सारख्या विविध प्लॅटफॉर्मच्या प्रवेशामुळे सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचे स्वरूप बदलले आहे. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक कौशल्य हे आधुनिक भारतीय स्वाभिमानाचे आवश्यक गुणधर्म म्हणून अधिकृत केले गेले आहेत. ते राज्य आणि राष्ट्राच्या कल्पनेत समाविष्ट केले गेले आहेत आणि ते अस्मिता, समुदाय आणि समाजाच्या दाव्यांप्रमाणे साकारले आहेत. तांत्रिक-सांस्कृतिक हिंदू राष्ट्रवाद हिंदू राष्ट्रवादी सिद्धांताच्या मूळ प्रस्तावाला आमंत्रित करतो- भारत एक हिंदू राष्ट्र आहे आणि धार्मिक अल्पसंख्याक त्याच्या बाहेरील आहेत ही मूळ कल्पना आहे.

स्वाती चतुर्वेदी, तिच्या पुस्तकात, लोकांना इंटरनेट शाखांमध्ये कसे प्रशिक्षण दिले जात आहे, ते लिहिते. ती अशी भर घालते की इंटरनेटवर, लोकांच्या ट्विटर, फेसबुकवर प्रक्षोभक संदेश लिहण्यासाठी शाखा ट्रोलर्सना त्यांच्या ट्रोलच्या संख्येसाठी पैसे मिळतात, त्यांना टारगेट दिलेले असते. किंमत 40रु. पासून आहे. मर्यादित प्रमाणात ट्रॉल्ससाठी प्रश्नचिन्ह निर्माण करणे, योग्य व्याकरण नसणे आणि हिंदी शब्दांचे इंग्रजीत भाषांतर करून हिंग्लिश बनवणे यासारखी काही सामान्य वैशिष्ट्ये देखील तिने सांगितली.

● एक साधन म्हणून जागतिकीकरण

अर्जुन अप्पादुराई (1990) सूचित करतात की जागतिकीकरणाच्या युगात 'एथनोस्केप्स', 'मीडियास्केप्स', 'फायनान्सस्केप्स' आणि टेक्नोस्केप्स'चे जागतिक प्रवाह ओळखण्याचे नवीन प्रकार निर्माण करतात. जागतिकीकरणाच्या प्रभावाच्या या सर्व वाचनात, सांस्कृतिक राष्ट्रवाद हा दुसऱ्या युगाकडे पाठ फिरवणारा दिसतो. गेरार्ड डेलँटी मते आजचा समाज "चितेचे युग" आहे. जागतिकीकरणामुळे कपडे, खाण्यापिण्याच्या सवयी, नातेसंबंध आणि अर्थशास्त्रात अचानक बदल झाल्यामुळे काही गटांना अस्मिता आणि शक्ती नष्ट होण्याची भीती वाटू लागली आहे. व्यक्तींमध्ये अस्मिता गमावण्याची भावना देखील निर्माण होत आहे आणि म्हणूनच आधुनिक काळात, तंत्रज्ञानावर आधारित समाजात गुरु हे अंतर पूर्ण करण्यासाठी उदयास येतात. थोडक्यात, दोन गट आहेत एक जो अस्मितेची भावना देत आहे, तर दुसरा जो घेत आहे. येथे अडचण अशी आहे की जर ऑफर करणारा तर्कहीन असेल आणि त्याचा स्वार्थ असेल, तर घेणाऱ्याला आपण सापळ्यात असल्याचे समजू शकत नाही. यामुळे मोठ्या सामाजिक समस्या, अतिरेकी समजुती आणि दहशतवाद, वांशिक भेदभाव यासारख्या समस्या उद्भवतात.

मानसशास्त्राचा वापर

या गटांद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या पद्धती वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत, त्यापैकी एक म्हणजे मनोवैज्ञानिक, म्हणजे भीतीचा वापर. स्वतःची ओळख आणि आपुलकीची भावना गमावण्याची भीती. ही भीती असहायतेने, आपुलकीच्या भावनेने प्रेरित होते. ही अज्ञाताची भीती आहे. कथा, विचारधारा, पुराणकथा आणि कथांमधून ही अज्ञात भीती व्यक्त केली जाते. इतकेच नाही तर पाठ्यपुस्तके, गाणी, सार्वजनिक भाषणे, मास मीडिया आधुनिक आणि पारंपारिक पपेट शो, पथनाट्य किंवा आधुनिक काळातील दूरचित्रवाणी वाहिन्यांसारख्या शैक्षणिक साहित्यातून ती व्यक्त केली जाते. स्थानिक भाषांमध्ये, धार्मिक नेत्यांच्या माध्यमातून, यमकबद्ध शब्दांद्वारे ती व्यक्त केली जाते, परिणामी, कल्पना सहजपणे व्यक्त केली जाते आणि ती आकर्षक बनते, ज्यामुळे तरुण, लहान मुले आणि प्रौढांच्या मनात भीतीची तीव्र स्मृती निर्माण होते.

विचारधारेची पुनरावृत्ती

तरुण, मुलांचा मेंदू अजूनही पूर्ण वाढ झालेल्या प्रौढ मेंदूच्या तुलनेत विकसित होत आहे, म्हणजे. मेंदूचे बाह्यपटल अजूनही विकसित होत आहे. त्यामुळे अनेक चळवळी लहान मुलांना लक्ष्य करून त्यांना बालसैनिक बनवतात, त्यांना वास्तवाचे चित्र दाखवून देतात. परिणामी, ते त्यांच्या जीवनात धोकादायक निर्णय घेतात जे अन्यथा त्यांनी घेतले नसते. हे जाहिरातीच्या उदाहरणासह घेऊ - जेव्हा तुम्ही टेलिव्हिजनवर प्रथम एखादे उत्पादन पाहता, तेव्हा तुम्ही चॅनेल बदलू शकता. तथापि, जेव्हा जाहिरात वारंवार दिसून येते, तेव्हा तुमचा कल ती पाहण्याकडे असतो आणि जेव्हा तुम्ही दुकानात खरेदी करता तेव्हा तुम्ही त्या उत्पादनावर विश्वास ठेवून खरेदी करण्यास प्राधान्य देता. त्याचप्रमाणे, जेव्हा कल्पना वारंवार मांडल्या जातात आणि तेव्हा तेथे चित्राच्या दुसऱ्या दृष्टिकोनाला वाव नसतो, तेव्हा लोक काही वेळा तर्कसंगत नसलेले निर्णय घेतात.

एकजिनसीपणा

समूहाचा आधार एकजिनसीपणाच्या कल्पनेवर आधारित आहे. आदिवासी उपासना, शत्रुत्व, पंथ उपासना, निसर्गपूजा, कुलप्रतीक रूपे आणि नायक पूजा यासारख्या सर्व अध्याहृत समजुती एका छत्रात एकत्र केल्या जातात आणि एक गट बनतात. परिणामी, इतरांकडे धोका म्हणून पाहिले जाते. बहुलवादाचे कौतुक नसणे ही सुद्धा अशा चळवळींची समस्या आहे.

नैतिक धोरण रचना

हॉटेल्समध्ये, सार्वजनिक उद्यानांमध्ये काही विशिष्ट गटांकडून जोडप्यांना मारहाण केली जाते, हे आपण वृत्तपत्रात पाहतो. या गटांचा दावा आहे की त्यांच्या संस्कृतीचे पाश्चिमात्यीकरण होत आहे. ते संस्कृतीच्या विरोधात जात आहेत. तथापि, संस्कृती स्वतःच विकसित होत असते आणि ती एक गतिशील संकल्पना आहे. हे गट काही वेळा पबलाही भेट देतात आणि अगदी महानगरांमध्येही महिलांना मारहाण करतात. एखाद्या विचारसरणीचा एखाद्या व्यक्तीवर कसा प्रभाव पडतो आणि ते इतर सहकारी मानवांना कशी हानी पोहोचवते याचे निरीक्षण करणे ही आवश्यक आहे.

संस्कृतींमधील संवाद, धार्मिक गट इतरांवर आक्रमण करण्यापेक्षा विकासास मदत करतील. चौकशी, प्रश्न विचारण्यासाठी अवकाश देणे आणि परस्पर आदर हेच समाजाच्या वाढीचे उत्तर आहे. सहानुभूती आणि योग्य शिक्षणाला प्राधान्य दिले पाहिजे. प्रगतीशील राष्ट्रांचे प्रतीक म्हणजे सर्व संस्कृतींचे मूल्य आणि आदर करणे हे आहे.

९.११ सारांश

या प्रकरणात पहिला विषय हाताळला आहे तो आहे सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा. टी.के. ओमेनच्या मते, "सांस्कृतिक राष्ट्रवाद म्हणजे धर्म, जात, जमाती, भाषा किंवा प्रदेशात रुजलेले त्यांचे 'नैसर्गिक बंधन' टिकवून ठेवण्यासाठी आणि जोपासण्यासाठी लोकांच्या लोकप्रिय आकांक्षा व्यक्त करणे होय". सांस्कृतिक राष्ट्रवादाची सुरुवात १८ व्या शतकात युरोपमध्ये झाली. काहींच्या मते ते आयरिश गटांमध्ये उद्भवले आहे. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाशी निगडित प्रमुख टीका ही आहे की तो अधिकारशाहीला वाव देतो. त्यातून राजकीय विचारधारा विकसित होण्यास मदत होते. यामुळे स्थानिक समूहांचे सांस्कृतिक दडपण होते. काही वेळा तो संदेश देण्यासाठी हिंसेचाही वापर करतो. सक्तीच्या प्रतीकांद्वारे देखील राष्ट्रवाद लागू केला जातो आणि उल्लंघन करणाऱ्यांना शिक्षा केली जाते. पाठ्यपुस्तके, विद्यापीठे आणि साहित्य यावरही नियमन आणले जाते. या प्रकरणात आपण ज्या दुसऱ्या विषयाबद्दल शिकलो तो म्हणजे हिंदुत्व. ही उजव्या विचारसरणीची विचारधारा आहे ज्यामध्ये काही राजकीय संदर्भ आणि सांस्कृतिक संस्था आहेत. ट्रोलिंग, गुंडगिरीद्वारे इंटरनेटचा गैरवापर ह्या त्यांच्याशी संबंधित प्रमुख टीका आहेत. ते संस्कृती नष्ट होण्याच्या भीतीसारख्या मानसिक पैलूंचा देखील वापर करतात. पक्षपाती चित्रे दाखवून त्यांच्या विचारसरणी सार्वत्रिक करण्यासाठी आणि पुनरावृत्ती करण्यासाठी चौकट आखतात. हे राजेशाही जीवनाचे युटोपियन स्वप्न तयार करण्याच्या कल्पनेवर देखील कार्य करते. हे एकरूपतेवर देखील विश्वास ठेवते. शेवटचा भाग आपण शांतता निर्माण करणारी चौकट कशी आणू शकतो ते पाहतो.

९.१२ प्रश्न

१. हिंदुत्व आणि त्याची चिकित्सा यावर चर्चा करा
२. सांस्कृतिक राष्ट्रवादाचा उगम आणि त्याची चिकित्सा स्पष्ट करा.
३. राष्ट्र आणि राष्ट्रवादाच्या संकल्पनांवर चर्चा करा.



दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन

घटक रचना :

१०.० उद्दिष्टे

१०.१ प्रस्तावना / परिचय

१०.१.१ दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचे केंद्रबिंदू

१०.१.२ दलित स्त्रीवादी संघटनांचा उदय

१०.२ निष्कर्ष

१०.३ सारांश

१०.४ प्रश्न

१०.५ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे

- दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचे विविध पैलू समजून घेणे.
- जात आणि लिंगभावाच्या परस्परसंबंधांची, त्यातील प्रक्रियांची माहिती मिळवणे.

१०.१ प्रस्तावना / परिचय

विसाव्या शतकातील शेवटच्या दोन दशकांत (१९८१-२०००) विकसनशील देशांतील स्त्रीवादी संघर्ष अधिक व्यापक झाला. भारतातील सामाजिक चळवळींमध्ये, राजकीय चर्चांमध्ये जात संदर्भातील वेगवेगळे पैलू आणि जातींची भूमिका याचा समाजावर होणारा परिणाम विचारात घेण्यात आला. १९९० मध्ये भारतात स्वतंत्र दलित स्त्रीवादी संघटनांचा उदय झाला. या संघटनांनी केलेल्या चर्चासत्रांमध्ये स्त्रीवादी राजकारणात दलित महिलांचा असलेला नगण्य प्रतिनिधित्व ठळकपणे दिसून आला. दलित स्त्रीवादाच्या निमित्ताने स्त्रीवादी राजकारणाची वेगवेगळी रूपं समजून घेता आली. या विषयाचं महत्त्व लक्षात घेऊन गोपाळ गुरू, शर्मिला रेगे आणि छाया दातार यांनी काम केलं. या अभ्यासकांनी केलेल्या अभ्यासातून दलित स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादाचे छेदनबिंदू यावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. शर्मिला रेगे यांनी दलित स्त्रीवादासंदर्भात मांडलेली मतं हा आपल्या अभ्यासाचा विषय आहे.

स्त्रीवादी दृष्टिकोन हा सर्वांसाठी समान अधिकार आणि संधी देतो. विविध महिलांची ओळख, अनुभव, क्षमता आणि ज्ञानाचा आदर करून त्यांच्या अधिकारांची जाणीव करून देणं, त्यांना अधिकाधिक सक्षम करणं याचा स्त्रीवादात समावेश होतो. स्त्रीवादाच्या बौद्धिक इतिहासाची तोंडओळख होण्यासाठी कार्ल मार्क्स, फ्रेडरिक एंगल्स आणि लुकास यांनी तळागाळातील लोकांचा केलेला अभ्यास दिशादर्शक आहे. ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून विचार करता उपेक्षित (वंचित) समाजाला मुख्य प्रवाहात येताना येणाऱ्या अडचणींचा विचार या दृष्टिकोनात केला आहे. दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाकडे मुक्त विचार विचार म्हणून पाहिलं जातं. याचं मुख्य कारण या विषयाचं खुलेपणाने मिळणारं ज्ञान आहे. उपेक्षित समाजाला या दृष्टिकोनातून मिळणारं स्थान हे इतर कोणत्याही कशाहीपेक्षा वरचं असेल. बहुजनवाद्याला आणि सापेक्षतावाद्याला प्रतिवाद करण्याचं काम दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन करतो. स्वतःच्या सोयीने आणि राजकीय महत्त्वाकांक्षेसाठी वापरल्या जाणाऱ्या बहुजनवाद आणि सापेक्षतावाद्याला दलित स्त्रीवाद हा चांगला पर्याय ठरत आहे.

समाजात तयार झालेल्या वेगवेगळ्या गटांतील वैयक्तिक अनुभवांवर दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचा सिद्धांत आधारलेला आहे. जात-धर्म-वर्ण-वंश यावर आधारलेले गट सामाजिक उतरंडीप्रमाणे (पदानुसार) तयार होत असताना त्याकडे लक्ष देण्याचं काम हा दृष्टिकोन करतो. शर्मिला रेगे यांच्या मते दलित महिला ही श्रेणी एकसंध नाही. कारण दलित महिलांच्या दृष्टीकोनाचा विषय हा बहुविध, वेगळा आणि क्वचित प्रसंगी विरोधाभासी असतो. दलित महिलांच्या मुक्तीसंदर्भातील ज्ञान हे समाजातील इतर घटकांच्या मुक्तीबाबतही लागू पडतं. हे ज्ञान मिळवण्यासाठी लिंग, वंश, जात आणि लैंगिकता या विषयांची ओळख असणं गरजेचं आहे. या दृष्टिकोनात असलेला खुलेपणा हा चर्चेला, चिकित्सेला वाव देणारा आहे.

स्त्रीवादाची कृष्णवर्णीय, उदारमतवादी, संरचनावादी आणि मार्क्सवादी अशी विविध अंग आहेत. विकसनशील देशातील स्त्रीवादी संघर्ष अभ्यासत असताना दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाची ओळख जगाला झाली. सामान्य महिला आणि दलित महिला स्वतःचा संघर्ष स्वतंत्रपणे लढत असताना त्यातून मिळणाऱ्या विविध उपयांतून दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन विकसित होत गेला. दलित महिलांच्या अडचणी समजून घेण्यासाठी त्यांचं राहण्याचं ठिकाण, त्या ठिकाणच्या जाती आणि तिथला लिंगभाव समजून घेणं गरजेचं आहे.

दलित स्त्रीवादाचा सैद्धांतिक दृष्टीकोन हा दलित महिलांच्या एकूण जीवनानुभवाशी निगडित आहे. याच मुद्याला अनुसरून ते पुरुषप्रधानता, जात हे सामाजिक संरचनेला छेद देणारे घटक समजून घेतात. दलित स्त्रीवाद हा दलित महिलांच्या शोषणाचे, वेगवेगळ्या कालखंडात सामाजिक संरचनेनुसार त्या शोषणात झालेल्या बदलाचे आणि त्याच्या परिणामांचे ऐतिहासिक पुरावे देतो. सर्व महिला समान आहेत आणि त्यांच्या समस्या (शोषणही) सारखंच आहे या सर्वमान्य समजाला दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन छेद देतो.

१०.१.१ दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनाचा केंद्रबिंदू :-

रेगे यांच्या मते १९७० मध्ये विकसित झालेला स्त्रीवाद हा डाव्या स्त्रीवादापेक्षा वेगळा आहे. तो ३ महत्त्वाच्या पातळ्यांवर समजून घेता येईल.

1. स्त्रियांची श्रेणी / समूह

2. त्यांचे अनुभव

3. स्त्रियांचं वैयक्तिक राजकारण - स्त्रीवादी सैद्धांतिक दृष्टीकोनाचा केंद्रबिंदू नेहमीच वैयक्तिक राजकारण राहिला आहे. स्त्री हा घटक वेगवेगळ्या गटातील त्यांची सामाजिक स्थिती स्त्रीत्वामुळे त्यांच्यात आलेलं दबलेपण याच अंगांनी विचारात घेतला जातो. केवळ स्त्रियांच्या श्रेणी, त्यांचे अनुभव आणि वैयक्तिक राजकारण या घटकांना विचारात घेतल्याने स्त्रियांच्या वास्तव स्थितीकडे दुर्लक्ष झालं आहे. या अभ्यासात जात, धर्म, वर्ग, वंश हे घटक वगळण्यात आल्याने तो सर्वसमावेशक म्हणता येणार नाही.

१९७० मधील स्त्रीवादाचा आवाज हा उच्चवर्णीय, उच्चशिक्षित महिला होत्या. याच महिलांचे अनुभव हे सार्वत्रिक अनुभव म्हणून मान्य केले गेले. याचा परिणाम म्हणून सर्वच महिलांना एका साच्यात बघितलं गेलं. या अनुषंगाने सर्व महिला दलित आहेत किंवा सर्वच महिला निग्रो आहेत अशा प्रकारचं सामन्यीकरण केलं गेलं. या सामन्यीकरणामुळे काही महिलांच्या समस्यांपर्यंत व्यवस्थित पोचता आलं नाही. उच्चवर्णीय महिलांच्या अनुभवातून तयार झालेलं ज्ञान हे जागतिक पातळीवरील स्त्रियांचं प्रतिबिंब असल्याचं चित्र यामुळं उभं राहिलं. या स्त्रियांचा वैयक्तिक राजकारणाचा पाया अनुभव असतो. स्त्रियांच्या या अनुभवामुळे दडपशाहीची पद्धतशीर व्याख्या करता आली. या दृष्टिकोनामुळे दलित महिलांच्या समस्यांचा नेमका आढावा घेता येत नव्हता. यामुळे दलितपणाचं पुरुषीकरण आणि स्त्रीत्वाचं सवर्णीकरण झालं. परिणामी दलित स्त्रीत्व दुर्लक्षित झालं.

१९७० आणि ८० चं दशक हे क्रांतीच्या पुनर्नवीकरणाचे कालखंड मानले जातात. यावेळी श्रमिक दल, युवक क्रांती दल, सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षासारख्या अनेक संघटना उदयास आल्या. दलित महिला केंद्रस्थानी ठेवू या उद्देशाने विचार करणाऱ्या या संघटनांमध्ये प्रत्यक्षात मात्र ती स्थिती पहायला मिळाली नाही. तत्कालीन दलित पँथर आणि स्त्रियांच्या चळवळीतही हेच चित्र पहायला मिळालं. डाव्यांच्या सहकार्याने सुरु झालेल्या या संघटनाही त्या अर्थाने प्रभावी काम करू शकल्या नाहीत. दलित पँथरने १९७० च्या सांस्कृतिक पुनरुत्थानात महत्त्वाची भूमिका पार पाडली. मात्र त्यांच्या लिखाणात आणि कार्यक्रमांतही दलित महिलांचं वर्णन हे मातृत्वाच्या आणि शोषित महिलेच्या अनुषंगानेच आलं.

डाव्या विचारसरणीचा प्रभाव असलेल्या स्त्रियांच्या संघटनांनी आर्थिक आणि कष्टकरी घटक केंद्रस्थानी ठेवून केलेलं काम हे पुरुषप्रधानतेची, भांडवलशाहीची चिकित्सा करण्यासाठी महत्त्वाचं होतं. स्वतंत्र महिलांच्या गटांनीही स्त्रियांच्या विरोधात होत असलेल्या हिंसाचाराबद्दल आवाज उठवला. यामुळे वर्ग आणि पुरुषसत्तेच्या संघर्षाला बळ मिळालं. मात्र यातून ब्राह्मण्यवादाच्या प्रश्नावर चर्चा झाली नाही. सर्वच महिला शोषित म्हणून विचारात घेतल्या गेल्या तेव्हा पुढील टप्प्यात त्यांना दलित म्हणून पाहिलं गेलं. या महिलांना मुख्य प्रवाहातून वगळण्यासाठी एवढं एक ठोस कारण पुरेसं होत.

१९८० मध्ये स्वतंत्र विचारांच्या महिलांचे गट हे डाव्यांवर आधारित होते. या काळात त्यांनी श्रम, विकास, कायदेशीर प्रक्रिया आणि देशाच्या संदर्भाने महत्त्वाच्या असलेल्या इतर संकल्पनांची चिकित्सा केली. यामुळे अनेक सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक सुधारणांच्या

उदयाचा मार्ग मोकळा झाला. महिलांच्या शोषणाची व्याप्ती समजून घेण्यासाठी स्त्रीवादी महिलांचे गट तयार झाले. वर्ग (श्रेणी) संरचनेचा विचार करत असलेल्या या गटांनी जात आणि समाज या घटकांकडे दुर्लक्ष केलं. महिलांच्या संघटनांनी चालवलेल्या हुंडाविरोध, महिलांवरील छेडछाड, जबरदस्ती आणि हिंसाचाराला विरोध या प्रकारच्या मोहिमा हे याचं ठळक उदाहरण. फुले आणि आंबेडकरांनी दाखवलेल्या जातीय उतरंडीचा आणि पुरुषप्रधानतेचा परस्परसंबंध मात्र या मांडणीत राहून गेल्याचं लक्षात येतं.

महिलांवर होणाऱ्या जाती आधारित हिंसाचाराची एक पद्धत राहिली आहे. हुंडाबळीसारख्या घटना, हिंसक नियंत्रण, स्त्रियांच्या गतीशीलतेचे नियमन आणि लैंगिकता हे प्रस्थापित उच्चवर्णीयांचं कायमचं वैशिष्ट्य राहिलं आहे. दुसऱ्या बाजूला दलित महिलांना कामाच्या ठिकाणी बलात्कार, लैंगिक अत्याचार आणि शारीरिक हिंसाचाराच्या सामूहिक आणि सार्वजनिक धोक्याचा सामना करावा लागतो. मथुरा बलात्कार प्रकरणादरम्यान विविध महिला संघटनांनी दिलेल्या प्रतिक्रियांमधून हा पक्षपात दिसून येतो. नॅशनल फेडरेशन ऑफ इंडियन वुमन संस्थेने बलात्काराच्या घटनेकडे वर्ग या दृष्टीने पाहिलं. समाजवादी महिलांनी स्त्रीने गमावलेल्या सन्मानाला 'काचेला गेलेला तडा' (ग्लास वेसल क्रॅकिंग) ही परिभाषा वापरली. तर अखिल भारतीय महिला परिषदेनं याचं मानसशास्त्रीय स्पष्टीकरण दिलं. नामांतर आंदोलनादरम्यान मराठवाड्यातील दलित महिलांवर झालेल्या लैंगिक अत्याचाराविरुद्ध कोणतीही प्रतिक्रिया उमटली नाही हे निरीक्षणही अभ्यासकांनी नोंदवलं. त्यामुळं बलात्कारविरोधी मोहीम हासुद्धा एक महत्त्वाचा विषय बनला. रेगे यांच्या युक्तिवादानुसार दलित महिला पूर्वीच्या तुलनेत अधिकाधिक दृष्टीस पडत असल्याने त्यांना हिंसाचार आणि हल्ल्याचा धोका निर्माण झाला आहे. सरपंच, पंचायत सदस्य आणि इतर ज्ञाननिर्मिती प्रक्रियेत या महिला सहभागी असल्याने त्यांच्या विरोधात तीव्र प्रतिक्रिया उमटत आहेत. याचा परिणाम त्यांच्यावरील अत्याचार किंवा कुटुंबातील, मित्र परिवारातील सदस्यांच्या हत्येत होतो. या घटनांमुळे दलित आणि स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांमध्ये संवाद साधण्याची गरज निर्माण होते. यामुळे स्थानिक पातळीवर आंतरजातीय नातेसंबंधांवर मनमोकळी चर्चा सुरू करून त्यायोगे हा प्रश्न सोडवण्याचा विचार करता येईल.

रेगे यांच्या निरीक्षणानुसार जागतिकीकरण आणि हिंदुत्वाच्या काळात लिंगभाव आधारित समस्यांना सांस्कृतिक समस्या मानलं जात आहे. अशा स्थितीत महिलांनी त्यांच्या समस्यांवर विचार करून त्याची पुनर्व्याख्या करणं आवश्यक आहे. स्त्रीवादी राजकारणाने ब्राह्मण्यवादी हिंदुत्वाच्या जात धर्म संकल्पनेला आव्हान द्यायला हवं असं रेगे यांना वाटतं. ब्राह्मणी जातवर्चस्वाची लिंगभावाच्या दृष्टीकोनातून चिकित्सा करणं त्यामुळं शक्य होईल. या चिकित्सेमुळे लिंगभाव आधारित राजकारणाची परिभाषा वैयक्तिक अनुभवांतून सामाजिक श्रेणीमध्ये रूपांतरित होईल. रेगे यांनी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विश्लेषणावर लक्ष केंद्रित केलं आहे. ज्यामध्ये जातीय विचारधारा हा स्त्रियांच्या लैंगिकतेचा आणि संघटनाचा पाया आहे. श्रमाचे लैंगिक विभाजन आणि लैंगिक श्रमाचे विभाजन या दोन्ही गोष्टी जात ठरवते. विचार संवर्धन आणि आत्मसात करण्याच्या प्रक्रिया या ब्राह्मणीकरणाचा एक भाग आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या एकाच पितृसत्ताक पद्धतीचे सार्वत्रिकीकरण करण्यास ब्राह्मण्यवादी नकार देत आले आहेत. त्यामुळेच अनेक पितृसत्ताक व्यवस्था अस्तित्वात असून त्या संरक्षितही आहेत. स्त्रिया या संरक्षित पितृसत्ताकतेच्या आधारावर एकत्रित यायचा प्रयत्न करत असल्या तरीही जात आणि वर्गाच्या आधारावर त्या विभागल्या

जातात. स्त्रीवाद्यांना या विभाजनाचा आव्हान द्यायचं असेल तर त्यांच्या संघर्षामध्ये पितृसत्ताकतेशी निगडित आणि संरचित सामाजिक असमानता समाविष्ट केल्या पाहिजेत.

आपली प्रगती तपासा -

१. मागासवर्गीय महिलांना कोणत्या अडचणींना सामोरं जावं लागतं?

१०.१.२ दलित महिलांच्या संघटनांचा उदय:-

१९९० च्या दशकात स्त्रियांच्या अस्मिता दर्शवणाऱ्या अनेक स्वतंत्र आणि स्वायत्त अभिव्यक्ती अस्तित्वात होत्या. राष्ट्रीय दलित महिला महासंघ आणि अखिल भारतीय दलित महिला मंचाची स्थापना हे त्याचं एक उदाहरण. राज्य स्तरावर महाराष्ट्र दलित महिला संघटनेची स्थापना १९९५ मध्ये झाली. भारतीय रिपब्लिकन पक्षाची महिला शाखा आणि बहुजन महिला संघाने बहुजन महिला परिषदेची स्थापना केली. डिसेंबर १९९६ मध्ये चंद्रपूर येथे विकास वंचित दलित महिला परिषदेचं आयोजन करण्यात आलं. डॉ. आंबेडकर यांनी मनुस्मृती जाळली तो दिवस (२५- डिसेंबर) भारतीय स्त्रीमुक्ती दिवस म्हणून साजरा करण्याचा प्रस्ताव देण्यात आला. ब्राह्मणेतर वैचारिक विचार हा या संघटना स्थापन करण्याचा मूळ विचार होता. दरम्यान भारतीय स्त्रीमुक्ती दिवस साजरा करणे आणि संसदीय संस्थांमध्ये ओबीसी महिलांच्या आरक्षणासाठी एकत्र येणे हे मुद्देही यानिमित्ताने साध्य झाले.

आज महाराष्ट्र दलित स्त्रियांच्या संघर्षातून आणि राजकारणातून निर्माण झालेल्या ३ स्थिती अनुभवतोय. या स्थिती विरोधाभासी आणि एकमेकांना आच्छादलेल्या आहेत. सत्यशोधक महिला सभेत मार्क्सवादी-फुलेवादी-आंबेडकरवादी विचार दिसून येतो. दलित-बहुजन एकीतून बहुजन महिला महासंघाची सुरुवात झाली. या प्रक्रियेने वैदिक ब्राह्मणी परंपरेची चिकित्सा केली आणि बहुजन परंपरेतील आदिमाया या संकल्पनेला पुनरुज्जीवित केलं.

दलित महिला संघटनांनी फुले-आंबेडकरवादी विचार करणाऱ्या दलित पुरुषांमध्ये असलेल्या मनुवादी विचारांची चिकित्सा केली. या संघटनांनी अतिमागास दलित महिलांना विशेष प्राधान्य देण्याचा विचार केला. ख्रिस्ती महिला संघर्ष संघटनेने (दलित ख्रिस्ती महिलांची संघटना) विविध विषयांवर वाद उपस्थित केले. यामध्ये धर्मांतरित लोकांचे पारंपरिक व्यवसाय नष्ट होणे, त्यांची बदली सेवा क्षेत्रात होणे, ख्रिस्ती समाजात जात आणि प्रदेशानुसार मिळणारी उतरंडीची वागणूक, विविध चर्च आणि ख्रिस्ती संघटनांकडून होणारा विरोध याचा समावेश होतो.

स्त्रीवादी राजकारणाने ब्राह्मणेतर राजकारणाचं केलेलं चित्रण हे स्वायत्त (स्वतंत्र) महिलांना स्वतःमध्ये डोकावून बघायला मदत करणारं ठरलं. त्यांच्या प्रतिसादाचं वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल -

१. दलित महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळायला हवी असं मानणारा गट ब्राह्मणेतर महिलांच्या बाबतीत हा विचार अंमलात आणत नाही ही द्वंद्वात्मक स्थिती आहे.

२. डाव्यांनी जातीचं रूपांतर वर्गात करणं आणि जातींमधील भौतिकवादावर चर्चा करणं याचं प्रतिबिंब त्यांनी २५ डिसेंबर रोजी घोषित केलेल्या भारतीय स्त्री-मुक्ती दिवसातून दिसून येतं.
३. स्व ची जाणीव झालेल्या स्वायत्त महिलांच्या गटांना स्त्रीवादी राजकारणाच्या पुनर्रचनेची गरज वाटते. कारण ब्राह्मणेत看 विचार दर्शन या त्यांना स्वतःच्या मुक्तीचा मार्ग वाटतो. आधुनिक दलित महिलांच्या चळवळींनी मांडलेले मुद्दे हे दलित स्त्रियांच्या नावाच्या पलीकडे जातात आणि दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून क्रांतिकारी बदल घडवून आणतात.

आपली प्रगती तपासा -

१. दलित महिला संघटनांतील फुले-आंबेडकरवादी दृष्टीकोन चित्रण करा?

१०.२ निष्कर्ष

दलित स्त्रीवाद हा बंदिस्त किंवा बहिष्कृत समजला जाऊ शकत नाही, जो दलित नसलेल्या स्त्रियांना समृद्ध करू देत नाही. दलित महिलांचं झालेलं प्रचंड शोषण पाहता एकूण शोषण ही संकल्पना समजून घेण्यासाठी दलित स्त्रीवादाची गरज आहे. रेगे यांच्या निरीक्षणानुसार दलितेतर स्त्रीवादी लोक ज्यावेळी हा प्रश्न समजून घेतात तेव्हा हा दृष्टीकोन त्यांना रुढी-परंपरांपासून मुक्ती देणारा वाटतो. अशाप्रकारे दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन स्वीकारणे म्हणजे १९८० च्या दशकात स्त्रीवाद्यांनी मिळवलेला आवाज कधी गमावणे तर कधी सुधारणे, त्यात रचनात्मक बदल घडवून आणणे होय. या प्रक्रियेत वैयक्तिक स्त्रीवाद्यांना विरोधी आणि सामूहिक विषयांमध्ये रूपांतरित करण्याची क्षमता आहे.

१०.३ सारांश

दलित दृष्टीकोन सिद्धांताचा भर हा सामाजिकरित्या बांधलेल्या गटांमधील वैयक्तिक अनुभवांवर आहे. हा दृष्टीकोन जात, वर्ग आणि वंशाच्या श्रेणीबद्ध, बहुविध, बदलत्या संरचनात्मक शक्ती संबंधांवर लक्ष केंद्रित करतं.

रेगे यांच्या निरीक्षणानुसार १९७० मध्ये विकसित झालेला स्त्रीवाद तीन महत्वाच्या पातळ्यांवर डाव्यांपेक्षा वेगळा आहे.

१) स्त्रियांची श्रेणी

२) स्त्रियांचे अनुभव

३) वैयक्तिक राजकारण हे सर्व स्त्रीवादी सिद्धांताच्या केंद्रस्थानी होते. रेगे यांच्या युक्तिवादानुसार दलित महिलांच्या वाढत्या दृश्यमानतेमुळे त्यांना हिंसाचार आणि हल्ल्यांचा धोका निर्माण झाला आहे.

१९८० च्या दशकात स्त्रियांच्या अस्मितेच्या अनेक स्वतंत्र आणि स्वायत्त अभिव्यक्ती दिसून आल्या.

अशाप्रकारे दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोन स्वीकारणे म्हणजे १९८० च्या दशकात स्त्रीवाद्यांनी मिळवलेला आवाज कधी गमावणे तर कधी सुधारणे, त्यात रचनात्मक बदल घडवून आणणे होय. या प्रक्रियेत वैयक्तिक स्त्रीवाद्यांना विरोधी आणि सामूहिक विषयांमध्ये रूपांतरित करण्याची क्षमता आहे.

१०.४ प्रश्न

१. दलित स्त्रीवादी दृष्टीकोनातील महत्वाच्या पैलूंची चर्चा करा.
२. महिलांना ओळख मिळावी यासाठी उदयास आलेल्या दलित महिलांच्या संघटनांची माहिती द्या.
३. दलित महिला संघटनांतील फुले-आंबेडकरवादी दृष्टीकोन चर्चा करा?

१०.५ संदर्भ

- <https://epw.inengage/disc>
- [Ussion/caste-and-gender](https://www.india)
- <https://www.india>.
- [seminar.com/2018/710/710/sharmila.rege.htm](https://www.seminar.com/2018/710/710/sharmila.rege.htm).



लैंगिकता आणि सिमांतिकरण

घटक रचना :

- ११.० उद्दिष्टे
- ११.१ परिचय
- ११.२ LGBT ची संकल्पना
- ११.३ LGBT लोकांना भेडसावणाऱ्या समस्या
 - ११.३.१. पर्यायी लिंग आणि लैंगिक ओळखीचे सिमांतिकरण
 - ११.३.२. बहिष्कार आणि भेदभाव
 - ११.३.३. एलजीबीटी मुलांवर कौटुंबिक प्रतिक्रियांचा प्रभाव
 - ११.३.४. बेघरपणाची समस्या
 - ११.३.५. होमोफोबिया
 - ११.३.६. LGBT विद्यार्थ्यांचा छळ
 - ११.३.७. मानसिक त्रास
 - ११.३.८. खराब आर्थिक परिस्थिती आणि कामाच्या ठिकाणी भेदभाव
 - ११.३.९. LGBT वृद्धांसमोरील आव्हाने
- ११.४ सारांश
- ११.५ प्रश्न
- ११.६ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

- जमाती, जात आणि अस्मितेचे राजकारण, लैंगिकता, उपेक्षितपणा या संकल्पनांची विद्यार्थ्यांना ओळख करून देणे.
- आदिवासी, खालच्या जातीचे गट आणि समलैंगिकांना भेडसावणाऱ्या समस्या समजून घेणे
- आदिवासी, निम्न जातीचे गट आणि समलैंगिकांना येणाऱ्या अडथळ्यांचे आणि अडचणींचे विश्लेषण करणे

सामाजिक अभ्यासामध्ये लैंगिक वर्तन आणि पद्धती, लैंगिक भावना, लैंगिक अभिमुखता आणि सामाजिक संस्था आणि संस्कृतींद्वारे विशिष्ट लैंगिक ओळख आणि वर्तन कसे मजबूत किंवा परावृत्त केले जातात याचा अभ्यास समाविष्ट आहे. लैंगिकता लैंगिक ओळख, आकर्षण आणि अनुभवांचे वर्णन करते जे लिंग यांच्याशी सुसंगत असू शकतात किंवा नसू शकतात. यामध्ये विषमलैंगिकता, समलैंगिकता (गे किंवा लेस्बियन), उभयलिंगी, विचित्र आणि इतर गोष्टींचा समावेश आहे. विषमलैंगिकता सामान्यतः एक आदर्श मानली जाते. विषमलैंगिकतेच्या विरुद्ध असलेली कोणतीही गोष्ट विचलित मानली जाते. ज्या व्यक्ती त्यांच्या जैविक लिंगाच्या विपरीत भूमिका ओळखतात त्यांना ट्रान्सजेंडर म्हणून संबोधले जाते. उदाहरणार्थ, ट्रान्सजेंडर पुरुषांचा समाजातील स्त्रियांच्या पैलूंनी इतका मजबूत भावनिक आणि मानसिक संबंध असतो की ते स्त्री म्हणून ओळखतात. ट्रान्सजेंडर महिलांसाठी पुरुषत्वाचा समांतर संबंध आहे. समाजात लिंग संक्रमणाची व्याप्ती निश्चित करणे फार कठीण आहे. ट्रान्सलेक्शुअल्स असे आहेत जे त्यांच्या शारीरिक शरीराला त्यांच्या लैंगिक ओळखीसह संरेखित करण्यासाठी वैद्यकीय हस्तक्षेपाने त्यांच्या शरीरात बदल करतात. त्यांना पुरुष-ते-मादी (MTF) किंवा स्त्री-ते-पुरुष (FTM) ट्रान्ससेक्शुअल म्हणून देखील ओळखले जाऊ शकते. तथापि, सर्व ट्रान्सजेंडर व्यक्ती त्यांच्या शरीरात बदल करणे निवडत नाहीत: बरेच लोक त्यांची मूळ शरीर रचना टिकवून ठेवतील परंतु ते विरुद्ध लिंग म्हणून समाजासमोर सादर करू शकतात. सामान्यतः विरुद्ध लिंगासाठी निवड केलेले ड्रेस, केशरचना, पद्धती किंवा इतर वैशिष्ट्यांचा अवलंब करून केले जाते. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की क्रॉस-ड्रेसिंग हा सामान्यतः स्वतःची अभिव्यक्ती, मनोरंजन किंवा वैयक्तिक शैलीचा एक प्रकार आहे, एखाद्याच्या नियुक्त केलेल्या लिंगाच्या (APA 2008) विरुद्ध अभिव्यक्ती आवश्यक नाही. ट्रान्सजेंडर आणि ट्रान्ससेक्शुअल व्यक्तींना त्यांच्या लिंग ओळखीच्या आधारावर भेदभावाचा अनुभव येतो. जे लोक ट्रान्सजेंडर म्हणून ओळखले जातात त्यांना गैर-ट्रान्सजेंडर व्यक्ती म्हणून हल्ला किंवा भेदभाव अनुभवण्याची शक्यता दुप्पट असते; त्यांना धमकावण्याची शक्यता दीडपट जास्त असते (नॅशनल कोलिशन ऑफ अँटी-व्हायलेन्स प्रोग्राम्स 2010) LGBT उपसमूहांचे सर्व सदस्य लैंगिकता आणि लिंग यांबद्दलच्या समजूती आणि परंपरांमध्ये मूळ असलेल्या समान पूर्वग्रहांच्या अधीन आहेत. LGBT लोक, सामाजिक अल्पसंख्याक गटाचे सदस्य म्हणून, विविध प्रकारच्या सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक अन्यायाने ग्रस्त आहेत. लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल आणि ट्रान्सजेंडर लोकांमध्ये याची शक्यता जास्त असते असहिष्णुता, भेदभाव, छळ आणि त्यांच्या लैंगिक प्रवृत्तीमुळे हिंसाचाराचा धोका अनुभवतात, जे स्वतःला विषमलिंगी म्हणून ओळखतात त्यांच्यापेक्षा. हे होमोफोबिया (समलैंगिकतेची भीती किंवा द्वेष) मुळे आहे. प्रबळ गटाच्या नैतिक, धार्मिक आणि राजकीय विश्वासांमुळे होमोफोबिया मोठ्या प्रमाणावर होमोफोबियाला प्रबलित केले जाते. काही देशांमध्ये, समलैंगिकता बेकायदेशीर आहे आणि दंड, तुरुंगवास

जन्मठेप आणि अगदी फाशीची शिक्षा. विषमलैंगिकता यापुढे गृहीत धरू नये; या गृहीतकाला विषमलिंगीवाद म्हणतात. जरी अनेक समाजांनी मानवी हक्कांच्या लक्षणीय प्रगती केली असली तरी, LGBT अधिकार सार्वत्रिक स्वीकृती मिळविण्यासाठी संघर्ष करतात. 1948

मध्ये तयार करण्यात आलेल्या मानवी हक्कांसाठीच्या सार्वत्रिक घोषणापत्रामध्ये लैंगिक प्रवृत्तीचा विशेषतः समावेश नसल्यामुळे काही लोकांना एलजीबीटी हक्क वादातीत समजू शकतात. मानवी हक्क जाहीरनाम्यात असे नमूद केले आहे की प्रत्येकास कोणत्याही प्रकारचा भेद न करता या घोषणेमध्ये नमूद केलेल्या सर्व अधिकार आणि स्वातंत्र्यांचा हक्क आहे. आता अधिकाधिक लोक उघडपणे त्यांचे लैंगिक अभिमुखता व्यक्त करत आहेत आणि संघटित होत आहेत आणि त्यांच्या हक्कांची मागणी करत आहेत. या गटांच्या आणि त्यांच्या सहयोगींच्या कार्यामुळे, जगभरातील LGBT अधिकारांची स्वीकृती वाढत आहे आणि काही देशांतील सरकारे LGBT अधिकार आणि भेदभाव विरोधी कायदे यांच्या बाजूने कायदे करू लागली आहेत. भविष्यात जागतिक स्तरावर एलजीबीटी अधिकारांसाठीचे प्रमुख मुद्दे लैंगिक प्रवृत्तीवर आधारित छळाचे निर्मूलन, द्वेषपूर्ण गुन्हे आणि द्वेषपूर्ण प्रचारापासून कायद्यातील संरक्षण, समान हक्क आणि विशेषाधिकार (विवाह, समान कायदा भागीदारी, वैद्यकीय निर्णय घेणे, इच्छा आणि मालमत्ता, पालकत्व आणि दत्तक) आणि काम करणे आणि इतरांना मोकळेपणाने शिकवणे आणि इतरांना मोकळेपणाने शिकवणे. बदल करणे आणि त्यांना समस्येकडे संवेदनशील करणे. महत्वपूर्ण ठरते.

११.३.१ LGBT ची संकल्पना :

एलजीबीटी म्हणजे, लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल आणि ट्रान्सजेंडर. एलजीबीटी लैंगिकता आणि लिंग (gender identity) अस्मिता -आधारित संस्कृतीच्या विविधतेवर भर देण्याच्या हेतूने आहे. कधीकधी लेस्बियन, गे, उभयलिंगी किंवा ट्रान्सजेंडर असलेल्या लोकांऐवजी गैर-विषमलिंगी किंवा गैर-लिंगी व्यक्तीचा संदर्भ देण्यासाठी वापरला जातो. एक सर्वसमावेशक लोकप्रिय ओळख दाखविण्यासाठी सर्वसामान्यतेपेक्षा वेगळा (Q) अक्षर जोडला जातो ही नोंद १९९६ पासून केली आहे. व तसेच एलजीबीटीक्यू (LGBTQ) म्हणून देखील संबोधले जाते. लैंगिकअस्मितेवरील प्रश्नामुळे त्यांची ओळख ही पर्यावरणमध्ये भेदभाव करणारे असते व एलजीबीटी अधिकारांच्या स्थितीवर अवलंबून असते. समलिंगी या शब्दास सुरवातीच्या काळात नकारात्मक अर्थाने मानले गेले. हा शब्द १९५० आणि १९६० च्या दशकात होमोफाइल या शब्दाने बदलला गेला (जे गे लोकांशी निगडित आहे) आणि नंतर १९९० च्या दशकात 'गे' नावाने उदयास आला.

११.३ एलजीबीटी लोकांना भेदसावणान्या समस्या

लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल आणि ट्रान्सजेंडर (एलजीबीटी) लोकांना समाजात राहताना प्रचंड अडचणींना सामोरे जावे लागते जिथे विषमलैंगिकता सर्वसामान्य आहे आणि समलैंगिकतेला विचलित मानले जाते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि जीवनाच्या जवळजवळ सर्व क्षेत्रात त्यांना जगभर भेदभाव आणि बहिष्काराचा सामना करावा लागतो. एल.जी.बी.टी. लोकांना लक्ष्य करणारी होमोफोबिक हिंसा आणि गैरवर्तने नियमितपणे घडतात. बहुतांश देशांमध्ये समलिंगी जोडप्यांना विपरीत लिंग जोडप्यांसारखे समान अधिकार आणि संरक्षण मिळत नाही आणि परिणामी त्यांना सामाजिक सुरक्षा योजना, आरोग्य सेवा, पेन्शनमध्ये भेदभाव आणि गैरसोय सहन करावी लागते.

श्रमिक बाजारात व कामाच्या ठिकाणी, बहुसंख्य एल.जी.बी.टी. लोक आपली लैंगिक प्रवृत्ती लपवतात कारण नोकरी गमावण्याची भीती असते व ते मानसिक छळ सहन करतात. विशेषतः असुरक्षित तरुण LGBT लोक आहेत ज्यांना कौटुंबिक आणि मैत्रीच्या समूहामधून वेगळेपणा, शाळेत छळ आणि अदृश्यता अनुभवली जाते. ज्यामुळे काही प्रकरणांमध्ये शाळेत कमीपणा, शाळा सोडणे, मानसिक आजार आणि बेघर होण्याच्या त्रासला सामोरे जावे लागते.

इंटरडिसिप्लिनरी आणि मल्टिडिसिप्लिनरी स्टडीज (आयजेआयएमएस) या आंतरराष्ट्रीय जर्नल नुसार, भेदभाव केवळ एलजीबीटी लोकांना रोजगार, आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि निवास यासारख्या महत्वाच्या सामाजिक सुविधातून केवळ वगळण्यात आले नसून, तर त्यांना भेदभाव समजापासून दुर्लक्षित केले व असुरक्षित बनवले गेले. या गटांना सामाजिक बहिष्कार होण्याचा धोका आहे आणि एलजीबीटी लोकांना भेडसावणाऱ्या काही प्रमुख समस्या खालीलप्रमाणे आहेत.

आपली प्रगती तपासा :

१. एलजीबीटीची संकल्पना स्पष्ट करा?

११.५ लैंगिकता आणि पर्यायी लिंग-सिमांतिकरण

११.३.२ सीमांतिकरण आणि सामाजिक बहिष्कार:

सर्व स्तरांवर पूर्ण आणि परिपूर्ण सामाजिक जीवनापासून बहिष्काराचा गाभा हा सीमांतिकरण आहे. जे लोक दुर्लक्षित आहेत त्यांचे त्यांच्या जीवनावर आणि त्यांच्यासाठी उपलब्ध असलेल्या संसाधनांवर तुलनेने कमी नियंत्रण असते; ते कलंकित होऊ शकतात आणि बहुतेकदा नकारात्मक सार्वजनिक वृत्तीचा सामना करतात. कालांतराने त्यांच्यात कमी आत्मसन्मान निर्माण होतो आणि ते एकाकी पडू शकतात. सामाजिक धोरणे आणि पद्धतींचा अर्थ असा असू शकतो की त्यांना शिक्षण आणि आरोग्य सेवा, गृहनिर्माण, उत्पन्न, विश्रांती उपक्रम आणि काम यासारख्या मौल्यवान सामाजिक संसाधनांमध्ये तुलनेने मर्यादित प्रवेश आहे. लेस्बियन, गे आणि ट्रान्सजेंडर व्यक्तींच्या जीवनावर बहिष्कार आणि भेदभाव याचा मोठा परिणाम खालीलप्रमाणे होतो.

- शाळा लवकर सोडणे
- घर आणि कुटुंब सोडणे
- नियमित नोकरी शोधण्यात अक्षम, इतरांपेक्षा कमी पर्याय.
- समाजात दुर्लक्षित आणि अलिप्त असणे
- विविध सेवांमध्ये प्रवेश नसणे
- गतिशीलता, इतर भागात जण्याकरिता प्रवृत्त करणे, (जसे की शहर आणि शहरी भाग) (इंटरनॅशनल डिप्लोमॅटरी आणि मल्टीडिसिप्लिनरी स्टडीजचे आंतरराष्ट्रीय जर्नल (IJIMS), 2014, खंड 1, क्रमांक 5, 317-331. 320)
- कौटुंबिक आणि सामाजिक मदतीचा अभाव

- धर्माकडून नकार (विशेषतः मुस्लिम आणि काही ख्रिश्चन मूलतत्त्ववादी पंथ)
- आत्महत्येचा प्रयत्न
- विपरीत लिंगासह जबरदस्तीने विवाह आणि नंतर घटस्फोट.

११.३.३ एल.जी.बी.टी. मुलांवर कौटुंबिक प्रतिक्रियांचा प्रभाव:

गतकाळातिल नकार आणि विरोधामुळे फारच थोड्या किशोरवयीन मुलांनी त्यांच्या कुटुंबीयांजवळ स्वतःची ओळख ही समलिंगी असल्याचे सांगितले. प्रौढ होईपर्यंत बहुतेक लेस्बियन, समलिंगी पुरुष आणि उभयलिंगीनी (एलजीबी) इतरांना त्यांच्या एलजीबी ओळखीबद्दल सांगितले नाही. नकाराची भीती आणि गंभीर नकारात्मक प्रतिक्रियांनी अनेक एलजीबी प्रौढांनी त्यांचे आयुष्य उघडपणे सामायिक करण्यापासून रोखले. अगदी अलीकडेच, इंटरनेट, शालेय विविधता क्लब आणि एलजीबीटी युवा गटांनी समलिंगी आणि ट्रान्सजेंडर तरुणांना अचूक माहिती, मार्गदर्शन आणि समर्थन देण्यास मदत केली आहे. संसाधनांच्या अधिक प्रवेशासह, पौगंडावस्थेमध्ये अधिक एलजीबीटी आपली खरि लैंगिक अस्मिता जाणत आहेत (त्यांची समलिंगी किंवा ट्रान्सजेंडर ओळख मित्र, कुटुंब आणि इतर प्रौढांसह सामायिक करत आहेत).

कुटुंब आणि काळजी घेणाऱ्यांचा त्यांच्या एलजीबीटी मुलांच्या ओळखीच्या जोखीमवर व कल्याणावर मोठा परिणाम होतो. पालक आणि त्यांच्या एलजीबीटी मुलांमधील संवादाचा अभाव आणि गैरसमज हे कौटुंबिक संघर्षांना जन्म देतात. संवादाच्या या समस्या आणि लैंगिक अभिमुखता आणि लिंग ओळखीबद्दल समज नसल्यामुळे लढाई आणि कौटुंबिक व्यत्यय येते व त्यामुळे एलजीबीटी किशोरवयीन मुलांना जबरदस्तीने घराबाहेर काढले जाते. एलजीबीटी ओळखीशी युवकांना संबंधित कौटुंबिक संघर्षामुळे त्यांच्या पालकांशी निगडित ठेवण्यात आले आहे. तसेच त्या संघर्षामध्ये त्यांची एकतर अटक होते किंवा त्यांना जबरदस्तीने रस्त्यावर राहण्यास प्रवृत्त करण्यात येते. ह्या गैरवर्तन वागणुकीमुळे त्यांच्या आयुष्यावर गंभीर समस्या निर्माण होतात तसेच आरोग्य आणि मानसिक आरोग्याचा धोका अधिक असतो. एलजीबीटी युवकांना स्वतःची ओळख लपवावी लागते कारण समलिंगी असणे म्हणजे चुकीचे किंवा पापी असे सांगण्यात येते. त्यांच्या ओळखीवर बरेच जण प्रश्न विचारतात ह्या भीतीने आणि समाजामधून त्यांना नाकारले जाऊ शकते त्यामुळे ते नेहमी ओळख लपवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या पालकांना आणि कुटुंबातील इतर सदस्यांना कोणतेही दुःख होणार नाही म्हणून देखील ते ओळख लपवतात. ह्या भीतीमुळे एचआयव्हीचा धोका व गैर पदार्थांचे सेवन करण्याच्या वर्तणूकीला चालना मिळते. ह्यामुळे त्यांच्या भविष्यासाठी योजना बनवण्याच्या क्षमतेवर, संधी आणि व्यावसायिक नियोजनवर परिणाम होतो.

आपली प्रगती तपासा :

१. एलजीबीटीना व्यक्तींच्या जीवनात बहिष्कार आणि भेदभाव सामोरं जावं लागतं त्याची कारणे स्पष्ट करा?

११.३.४.३ बेघरपणाची समस्या (Homlessness):

बेघरपणामध्ये त्यांच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करणाऱ्या घरांचा आणि सेवांचा अभाव समाविष्ट आहे. बेघर समलिंगी जोडप्यांना देशभरातील आश्रयस्थान व्यवस्थेमध्ये कौटुंबिक निवास उपलब्ध नाही. ट्रान्सजेंडर लोकांना निवारा प्रणालीमध्ये स्वतःच्या लैंगिक निवडीनुसार समलिंगी जोडीदारबरोबर राहण्यासाठी परवानगी नाही. गृहहीन LGBT लोकांना गैरवर्तन आणि त्रास देणे इतर लोकांइतक अपरिहार्य आहे. बहुतेक घरगुती हिंसा आश्रयस्थाने व्यवस्थेमध्ये समलिंगी पुरुष किंवा ट्रान्सजेंडर लोकांना स्वीकारत नाहीत.

बेघर एलजीबीटी तरुण आर्थिक मदतीशिवाय असतात, बहुतेकदा औषधांचा वापर आणि धोकादायक लैंगिक वर्तनांमध्ये गुंततात आणि बऱ्याचदा मानसिक आरोग्यचे विकार विकसित करतात. बेघर एलजीबीटी युवक गंभीर प्रारंभिक वर्षांमध्ये शिक्षण आणि सामाजिक सहाय्यापासून वंचित राहतात. अर्ध्याहून अधिक बेघर एलजीबीटी तरुणांना समवयस्कांकडून भेदभावाचा अनुभव येतो.

११.३.५ होमोफोबिया:

(समलिंगी विषयवासना असणाऱ्याविषयी वाटणारा तिटकारा किंवा भीती)

समलिंगी लोकांबद्दल शत्रुत्व किंवा भीती म्हणून सामान्यतः होमोफोबियाची व्याख्या केली जाते, परंतु समलैंगिकतेबद्दल सामाजिक विचारधारेमुळे उद्भवलेल्या कलंकांचा संदर्भ देखील घेऊ शकतो. लेस्बियन, गे, bisexual आणि ट्रान्सजेंडर लोकांना असहिष्णुता, भेदभाव, छळ आणि त्यांच्या लैंगिक प्रवृत्तीमुळे हिंसाचाराचा धोका होण्याची शक्यता असते, जे स्वतःला भिन्नलिंगी म्हणून ओळखतात. प्रभावी गटाचे नैतिक, धार्मिक आणि राजकीय स्थरावर मोठ्या प्रमाणावरील काही घटक होमोफोबियाला बळकटी देऊ शकतात. होमोफोबिक वातावरणात राहणे हे अनेक एलजीबीटी लोकांना नकारात्मक प्रतिक्रिया आणि परिणामांच्या भीतीमुळे स्वतःची लैंगिकता लपवण्यास भाग पाडते. नॉन-हेटेरोसेक्सुअल वर्तन, ओळख, नातेसंबंध आणि समुदायाबद्दल नकारात्मक भावना किंवा दृष्टिकोन हे अनेक लेस्बियन, गे, bisexual आणि ट्रान्सजेंडर (एलजीबीटी) लोकांद्वारे अनुभवलेल्या भेदभावाचे मूळ आहे. होमोफोबिया वेगवेगळ्या स्वरूपात दिसून होतो, उदाहरणार्थ होमोफोबिक विनोद, शारीरिक हल्ले, कामाच्या ठिकाणी भेदभाव आणि माध्यमांचे नकारात्मक प्रतिनिधित्व. समलिंगीपणा चुकीचा आहे असा विश्वास लादल्यामुळे, ते समलिंगी असू शकतात याची जाणीव, लाज आणि स्वतःची घृणा वाटू शकते, ज्यामुळे त्यांचा आत्मसन्मान कमी होतो. जेव्हा एलजीबीटी लोक त्यांचे लैंगिक अभिमुखता घोषित करण्याचा निर्णय घेतात तेव्हा त्यांचे कुटुंब, मित्र आणि व्यापक समाजातून त्यांना दुर्लक्षित आणि भेदभावाचा सामना करावा लागतो. (ijims 317 -331. 322). होमोफोबिया लोकांच्या जीवनात अत्यंत हानी आणि व्यत्यय आणतात.

११.३.६ शाळांमध्ये एलजीबीटी विद्यार्थ्यांना त्रास देणे:

एलजीबीटी विद्यार्थ्यांना शाळांमध्ये छळाला सामोरे जावे लागते. किशोरवयीन असताना अशा छळाला न घाबरता सुरक्षित वाटेल अशा पद्धतीने सामोरे जाणे. संपूर्ण देशात लेस्बियन, गे, बायसेक्सुअल आणि ट्रान्सजेंडर (LGBT) विद्यार्थ्यांना शाळेत दररोज त्रास

दिला जातो. ज्या विद्यार्थ्यांना फक्त एलजीबीटी म्हणून समजले जाते त्यांनाही त्रास दिला जातो. बऱ्याच एलजीबीटी विद्यार्थ्यांना छळाबद्दल बोलणे कठीण वाटते कारण ते आपल्या संस्कृतीत अंतर्भूत आहे जे सहजरीत्या अशा ओळखीचा स्वीकार करत नाही. एलजीबीटी समुदायाला त्रास देणे हे छळाच्या प्रकारापैकी एक आहे ज्याला अजूनही लोकप्रिय संस्कृतीत परवानगी आहे.

११.३.७ मानसिक त्रास:

एलजीबीटी लोकांची लक्षणीय संख्या त्यांच्या दैनंदिन जीवनात मोठ्या प्रमाणावर कलंक, भेदभाव आणि छळ सहन करावा लागतो. त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो आणि ज्यामुळे मानसशास्त्रीय पातळीवर लक्षणीय वाढ होते व ते त्रास, स्वतःची हानी व आत्महत्याचा मार्ग अवलंबतात. एलजीबीटी किशोरवयीन मुलांना कोणताही आधार नसल्यामुळे त्यांची लैंगिक अभिमुखता किंवा लिंग ओळख ही अलिप्त ठेवली जाऊ शकते. सामाजिक आणि भावनिक प्रगती मधून जात असताना त्यांचा प्रौढत्वापर्यंतचा प्रवासात कायम असुरक्षित असतो. एलजीबीटी लोकांना ग्रामीण भागातून बाहेर पडणे अनेकदा अधिक कठीण असते. तुलनात्मकदृष्ट्या शहरातील एलजीबीटी लोकांना त्यांच्या जीवनातील इच्छेनुसार क्षेत्र निवडण्याची परवानगी अधिक अनुकूल असते (आंतरविद्याशाखीय आणि बहु-विषयक अभ्यास (IJIMS), 2014, खंड 1, क्रमांक 5, 317-331). पुरुष आणि स्त्री यांस त्यांच्या विषमलिंगी उदासीनता आणि चिंता अनुभवण्याची अधिक शक्यता असते. या भावनांमध्ये तीव्र दुःख, चिंता, एकटेपणा, सामाजिक परिस्थितीमध्ये अस्वस्थता आणि दबलेल्या भावनांचा समावेश असू शकतो. हे केवळ त्यांच्या जेंडर आयडेन्टिमुळे नाही! तर पुरुषप्रधान समाजातील मानसिकता व लिंग भिन्नता असण्याने त्यांना खूप त्रास होतो. खरं तर दुःख आणि त्रासामुळे त्यांना मानसिक विकार होतात. हे निदानाद्वारे समजते. बऱ्याचदा होमोफोबिक समाजात राहण्यापासून ते कौटुंबिक नकाराला सामोरे जाण्यापर्यंत, जीवनातील काही किंवा सर्व पैलू बंद होण्यापर्यंत अनेक घटक यात योगदान देतात. मानसिक विकार लैंगिक प्रवृत्तीची लक्षणे नाहीत, उलट त्या भेदभावाची लक्षणे आणि भेदभावाची भीती निर्माण करणारे आहेत. बहुधा हिंसा, सामाजिक नकार आणि विलगीकरण यामुळे, एलजीबीटी समुदायाला अनेक त्रासाला सामोरे जावे लागते. १५ ते ५४ वयोगटातील लोकांमध्ये चिंता, मनःस्थिती आणि पदार्थांचे सेवन केल्यामुळे विकार, आत्महत्या विचार येणे हे मोठ्या प्रमाणात होते. शक्यतो समलिंगी आणि सरळ (straight communities) या दोन्ही समुदायांकडून नाकारल्यामुळे, बायसेक्शुअल स्त्रियांना समलिंगी किंवा विषमलिंगी महिलांपेक्षा मानसिक आरोग्य खूपच कमी असल्याचे आढळले आहे. (Mayock) मायोक इ. (2009) आयरिश अभ्यास अहवालात असे मोठ्या प्रमाणावर म्हटले आहे की संपूर्णपणे एलजीबीटी लोक मानसिक त्रासाला अधिक असुरक्षित आहेत. त्यांच्यानुसार ६०% पेक्षा जास्त प्रतिसादकर्ते थेट तणाव आणि नैराश्याचे कारण गैर-विषमलिंगी ओळखीला देतात. समाजात होमोफोबिक मनोवृत्ती आणि विषमलैंगिकतेचा परिणाम म्हणून भावनिक आरोग्य देखील वाईट असू शकते या दाव्याचे समर्थन करणारा पुरेसा मोठा पुरावा आहे. ज्यामुळे आत्मविश्वास कमी होतो आणि विशेषतः तरुण समलिंगी महिलांसाठी अधिक तणाव वाढतो.

११.३.८ दीन - आर्थिक स्थिती आणि कामाच्या ठिकाणी भेदभाव:

होमोफोबिया व्यतिरिक्त, लेसबीयन, गे, बायसेक्शुअल आणि ट्रान्सजेंडर लोक दररोज वंशभेदभाव आणि गरिबीचा सामना करतात. एलजीबीटी व्यक्तींच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीतील फरकांमध्ये कामाच्या ठिकाणी एलजीबीटी व्यक्तींचा भेदभाव हा एक महत्वाचा घटक आहे. कामाच्या ठिकाणी व्यापक भेदभावामुळे समलिंगी आणि ट्रान्सजेंडर व्यक्ती मोठ्या प्रमाणात सामाजिक-आर्थिक असमानतेमुळे ग्रस्त आहेत. संस्था आणि वैयक्तिक थेरपिस्ट नेहमीच एलजीबीटी समुदायला अनुकूल नसतात आणि काही थेरपिस्ट स्वतःचे विषमलिंगीत्व ओळखू शकत नाहीत.

११.३.९ वयस्कर (elders) एलजीबीटी समोरील आव्हाने:

लेस्बियन, गे, बायसेक्शुअल आणि ट्रान्सजेंडर (एलजीबीटी) समुदायला वयानुसार अनेक विशिष्ट संबंधित चिंतेला सामोरे जावे लागते. संस्थात्मक विरोधाभासामुळे त्यांना पुरेसा आरोग्य सेवा, परवडणारी घरे किंवा त्यांना आवश्यक असलेल्या इतर सामाजिक सेवांमध्ये प्रवेश व संधि मिळत नाही. बहुतेक एलजीबीटी वयस्कर स्वतः सेवा घेत नाहीत व स्वःताचे विलगीकरण करतात. बहुतेकजण एलजीबीटी समुदायातच सामाजिक अलगाव आणि वयवाद अनुभवतात. हे मुद्दे, बहुतेकदा वर्णद्वेष आणि इतर प्रकारच्या भेदभावामुळे गुंतागुंतीचे असतात. धोरणकर्ते, सेवा प्रदाते यांच्याकडून मदतीसाठी वयोवृद्ध मागणी करतात. एलजीबीटी लोक जसजसे मोठे होत जातात तसतसे ते अशा सेवांच्या जगात प्रवेश करतात जे कदाचित एलजीबीटी लोकांशी परिचित नसतील. एलजीबीटी वयस्कांना भेडसावणाऱ्या अनेक समस्या या वस्तुस्थितीमुळे उद्भवतात कारण की त्यांच्याकडे सहसा विषमलिंगी लोकांसारखीच कुटुंब समर्थन प्रणाली नसते. LGBT वयस्कांना त्यांच्या प्रश्नाबद्दल फार कमी कल्पना असते जसे सरकारी आणि शैक्षणिक संशोधकांच्या व्यापक अपयशामुळे वृद्धांच्या अभ्यासात लैंगिक अभिमुखता आणि लिंग ओळखीबद्दल प्रश्न समाविष्ट करण्यात आले आहेत. कायदेशीर आणि एलजीबीटी लोकांना पारंपारिकपणे वगळलेल्या धोरणात्मक रचनेबद्दल माहिती नसते. तसेच त्यांना सामाजिक आणि आर्थिक परिणामामुळे एलजीबीटी वयस्कांना वित्तीय संसाधने आणि समुदाय समर्थन प्रणालीमध्ये प्रवेश नाकारण्यात येतो. एलजीबीटी वृद्ध लोकसंख्येच्या गटाबद्दल व्यापक गृहीतके लावण्याची गरज (इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इंटरडिसीप्लिनरी अँड मल्टीडिसीप्लिनरी स्टडीज (IJIMS), 2014, खंड 1, क्रमांक 5, 317-331.) समजून घेणे महत्वाचे ठरते. एलजीबीटी वयस्क केवळ अधोरेखितच नाहीत, तर त्यांची अस्मिता कमी मानली जाते.

आपली प्रगती तपासा -

१. एलजीबीटीना कोणत्या अडचणींना सामोरं जावं लागतं?

११.४ सारांश

अल्पसंख्याक जाती, वांशिकता आणि भाषिकांमधील लोक, विविध लैंगिक ओळखी असलेले लोक, आपण विकासाच्या कोणत्याही टप्प्यावर असलो तरीही, भेदभावाला सामोरे जात राहतात. आधुनिक राजकारणात ओळख ही एक महत्वाची घटना बनली आहे. सर्व

किंवा काही गुणधर्मांच्या आधारावर, भाषा, लिंग, भाषा, धर्म, संस्कृती, वांशिकता इत्यादींच्या आधारावर सामान्य गुणधर्म सामायिक करण्याच्या आधारावर गटाच्या सदस्याची ओळख ओळखणे हे ओळखीचे अस्तित्व किंवा निर्मिती दर्शवते. या चिन्हांच्या आधारावर एकत्रित होण्याला ओळख राजकारण म्हणतात. भारतातील लोकशाही राजकीय व्यवस्था विविध गटांना त्यांच्यात सामायिक असलेल्या सामान्य गुणधर्मांच्या आधारावर संघटित करण्यास आणि ठामपणे सांगण्यास सक्षम करते. भारतीय राजकारणात ओळख राजकारणाची नकारात्मक आणि सकारात्मक दोन्ही भूमिका महत्वपूर्ण असते.

११.५ प्रश्न

1. जात, वंश आणि भाषेच्या संदर्भात अस्मितेच्या राजकारणाची संकल्पना स्पष्ट करा.
2. लैंगिकता म्हणजे काय? विषमलैंगिकतेपासून दुर झालेल्यांना येणाऱ्या विविध समस्यांना उदाहरणासहित स्पष्ट करा.
3. भारतीय राजकारणातील भाषेवर आधारित भूमिकेबद्दल विस्तृत चर्चा करा.

११.८ संदर्भ

- American Psychological Association (APA). 2008. "Answers to Your Questions: For a Better Understanding of Sexual Orientation and Homosexuality." Washington, DC. Retrieved January 10, 2012 (<http://www.apa.org/topics/sexuality/orientation.aspx>).
- LGBT From Wikipedia, the free encyclopedia, Retrieved 11 feb 2014 from <http://en.wikipedia.org/wiki/LGBT>
- Stances of Faiths on LGBT Issues: Islam; <http://www.hrc.org/resources/entry/stances-of-faiths-on-lgbt-issues-islam>
- Avoiding Heterosexual Bias in Language; September 1991, Volume 46, Issue No. 9, 973-974 by the American Psychological Association, Inc. <http://www.apa.org/pi/lgbt/resources/language.aspx>
- International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies (IJIMS), 2014, Vol 1, No.5, 317-331. 325

